

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF KYRGYZ REPUBLIC

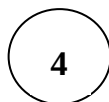
Сапаттуу билим – келечекке айкын жол!
Качественное образование – гарантия будущего!
Qualitative education - guarantee of the future!

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТТИН
ЖАРЧЫСЫ
илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

Научно-популярный периодический журнал
ВЕСТНИК
МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

HERALD
OF INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER
K.SH.TOKTOMAMATOV
popular science periodical journal

ISSN 1694-5913

Жалал-Абад, 2024

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТ

окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин

ЖАРЧЫСЫ

илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

2024-жыл, №4

Негиздөөчү: К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университет ОИӨК. 2008-жылдан баштап басылууда.

Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад ш., “Спутник” кичи району, Жеңи-Жок көчөсү, 30.

Байланыш үчүн телефондор: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.

Веб-сайты: www.mnu.kg; электрондук дареги: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

Башкы редактор: А.К.Кантороева – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун ректору, э.и.д., профессор;

Башкы редактордун орун басарлары: – С.А.Өмүрзаков К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун окуу иштери боюнча проректору, э.и.д., профессор; Т.Т.Омошев - К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, эл аралык байланыштар жана инновациялык билим берүү боюнча проректору, п.и.к., профессор.

Жооптуу катчы: Д.К.Сулайманова – э.и.к., доцент.

Редакциялык коллегия:

э.и.д., проф. Г.К.Кантороева

э.и.д., проф. А.З.Зулпукаров

э.и.д., проф. Ж.С.Джаилов

э.и.д., проф. А.А.Арзыбаев

э.и.д., проф. Стефан Дырка

э.и.д., проф. А.М.Маткеримова

э.и.д., проф. М.Ж.Абдиев

ф-м.и.д., проф. К.О.Осмоналиев

ф-м.и.д., проф. К.С.Алыбаев

филол.и.д., проф. К.З.Зулпукаров

филол.и.д., проф. М.В.Пименова

п.и.д., проф. С.С.Сакиева

т.и.д., проф. А.А.Асанканов

филос.и.д., проф. К.А.Исаков

б.и.д., проф. Б.А.Токторалиев

м.и.к., доц. М.Р.Ниёзметов

филол.и.к., проф. А.С.Жолдошбаев

т.и.к., проф. Ж.А.Дуйшеев

э.и.к., доц. Н.К.Токтомаматова

э.и.к., доц. Чагры Эргезер

Научно популярный периодический журнал

ВЕСТНИК

учебно-научно-производственного комплекса

МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

2024 год №4

Учредитель: УНИПК Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова. Издаётся с 2008 года.

Адрес: 715613, Кыргызская Республика, г.Жалал-Абад ш., микрорайон “Спутник”, ул.Жеңи-Жок, 30.

Контактные телефоны: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.

Веб-сайт: www.mnu.kg; электронная почта: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

Главный редактор: – А.К.Кантороева ректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., профессор;

Заместители главного редактора: С.А.Омурзаков – проректор по учебной работе МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., профессор; Т.Т.Омошев – проректор по науке, международным связям и инновационно-образовательным технологиям МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.п.н., профессор.

Ответственный секретарь: Д.К.Сулайманова – к.э.н., доцент.

Редакционная коллегия

д.э.н., проф. Г.К.Кантороева

д.э.н., проф. А.З.Зулпукаров

д.э.н., проф. Ж.С.Джаилов

д.э.н., проф. А.А.Арзыбаев

д.э.н., проф. Стефан Дырка

д.э.н., проф. А.М.Маткеримова

д.э.н., проф. М.Ж.Абдиев

д.ф-м.н., проф. К.О.Осмоналиев

д.ф-м.н., проф. К.С.Алыбаев

д.филол.н., проф. К.З.Зулпукаров

д.филол.н., проф. М.В.Пименова

д.п.н., проф. С.С.Сакиева

д.и.н., проф. А.А.Асанканов

д.филос.н., проф. К.А.Исаков

д.б.н., проф. Б.А.Токторалиев

к.м.н., доц. М.Р.Ниёзметов

к.филол.н., проф. А.С.Жолдошбаев

к.и.н., проф. Ж.А.Дуйшеев

к.э.н., доц. Н.К.Токтомаматова

к.э.н., доц. Чагры Эргезер

HERALD

education-research and industrial complex

INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV

popular science periodical journal

Founder: ERIC International university named after K.SH.Toktomamatov. Publisher 2008 year.

Address: 30 Jeni-Jok St., Jalal-Abad, 715613, Kyrgyz Republic. Tel.: +996(3722)50705, 51811, 52128;

fax: +996(3722) 50705. Web-site: www.mnu.kg; E-mail: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

*Маткеримова А.М., э.и.д., профессор
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Жолдошева М., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ИШКАНАДАГЫ ФУНКЦИОНАЛДЫК ЧЫГЫМДАРДЫН ТАЛДООНУН УЮШТУРУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация

Бул макалада ишканадагы чыгымдардын талдоолорун арасындагы чыгымдардын бирдигин пайдалуу эффектисин жогорулатуу ыкмасы катары, биздин ата мекендик уюмдарда колдонуу үчүн сунуш кылынат. Ошол максатта функционалдык чыгымдарды талдоодогу милдеттер, принциптер жана уюштуруу этаптары каралган.

Ачкыч сөздөр: чыгымдар, функционалдык чыгымдар, талдоо объектилери, сунуш этабы, креативдик (чыгармачылык) этап.

Аннотация

В статье рассматривается необходимость применения функционального анализа на отечественных предприятиях как эффективно и экономно использование ресурсов. Определены субъекты и объекты анализа. Дана классификация субъектов анализа. Для этого предусмотрены задачи, принципы и организационные этапы анализа функциональных затрат.

Ключевые слова: Ключевые слова: затраты, функциональные затраты, объекты анализа, этап предложения, творческий этап.

Annotation

The article discusses the need for functional cost analysis as an integrated approach to solving the problem of saving resources, improving the quality and competitiveness of products. Subjects and objects of a functional-cost analysis are defined. The classification of subjects of a functional-cost analysis is provided. **Keywords:** costs, functional costs, objects of analysis, proposal stage, creative stage.

Функционалдык чыгымдарды талдоо (ФЧТ) объектинин жалпы чыгымдардын бирдигине пайдалуу эффекттин жогорулатуу ыкмасы катары, анын уюмдун жашоо цикли үчүн азыркы учурда өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдө кеңири колдонулат. Колдонуу чөйрөлөрү: машиналардын жана жабдуулардын дизайнын, технологияларды, ишканалардын жана алардын бөлүмдөрүнүн уюштуруу түзүмдөрүн, өндүрүштү уюштуруу ыкмаларын оптималдаштыруу. ФЧТнын эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнө токтололу.

ФЧТнын милдеттери:

-объектин пайдалуу таасири менен анын жашоо цикли үчүн жалпы чыгымдардын ортосундагы оптималдуу тең салмактуулукка жетишүү;

-функционалдык ыкманы колдонуу менен таптакыр жаңы техникалык чечимдерди табуу;

-объектинин көмөкчү жана зыяндуу (керексиз) функцияларын жокко чыгаруу же азайтуу жолу менен объектинин жашоо циклинин баскычтары боюнча ресурстардын ар кандай түрлөрүн керектөөнү азайтуу.

ФЧТ принциптери:

-Функционалдык мамиленин принциби, б.а. изилдөө объектисин ал түзгөн функциялардын позициясынан карап чыгуу;

-пайда болуп жаткан техникалык чечимдерди туруктуу экономикалык баалоодон турган баалоо принциби;

-ФЧТ объектисине системалуу мамиле кылуу принциби;

-интегралдык мамиленин принциби;

-динамикалык ыкма принциби;

-информатика жана эвристика жетишкендиктерин толук пайдалануу принциби жана башка өзгөчөлүктөрү.

ФЧТ талдоосунун жүргүзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү

-талдоонун объектиси - ар кандай тутум (каалаган сандагы элементтери жана байланыштары менен), анын подсистемалары же элементтери, ага ылайык алардын иштешинин пайдалуу таасирин сандык түрдө билдирүүгө жол берилет;

-ФЧТнын глобалдык критерийи - объектинин анын жашоо цикли үчүн ресурстардын жалпы чыгымдарынын бирдигине максималдуу пайдалуу таасири;

-бир эле учурда жана бирдей деталдаштыруу менен пайдалуу эффект элементтеринин оптималдуулугу жана объектинин жалпы чыгымдары талданат;

-ФЧТ өткөрүүдө, биринчи кезекте, долбоорлонгон объекттин белгилүү бир шарттарда аткарышы керек болгон функциялардын максатка ылайыктуулугу же иштеп жаткан объектинин ишинин максатка ылайыктуулугу, жетиштүүлүгү жана ашыкча болушу аныкталат. Функциялар объект үчүн түзүлбөйт же көрсөтүлбөйт, тескерисинче, объект тандалып алынат же анын иштөө циклинин ичинде минималдуу чыгымдар менен керектүү функцияларды аткарат.

ФЧТ боюнча ишти уюштуруу - бул ФЧТда иштерди жүргүзүү үчүн шарттарды түзүүгө жана белгилүү бир объектилердин ФЧТны түздөн-түз жүзөгө ашырууга багытталган өз ара байланышкан иш-чаралардын жыйындысы жана төмөнкүлөрдү камтыйт:

-методду ишке ашырууга даярдануу, өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн анын мүмкүнчүлүктөрүн илгерилетүү;

-методдун негиздери боюнча менеджерлерди жана адистерди окутуу;

-ФЧТны ишке ашыруу боюнча координациялык топто иштөө үчүн адистерди даярдоо;

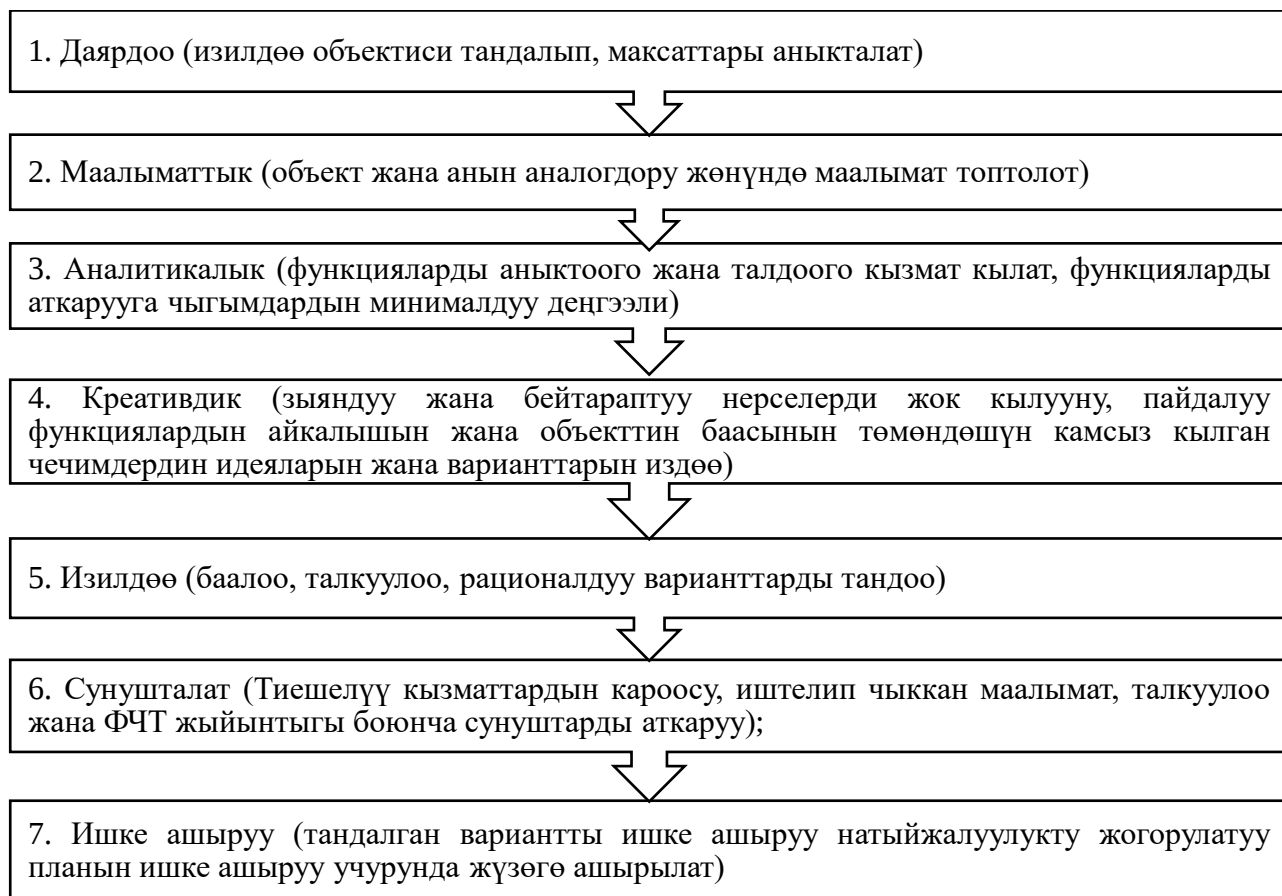
-ФЧТ боюнча ишти ченемдик-методикалык документтер менен камсыз кылуу;

-ишкананын иштеп жаткан кызматтары менен интеграцияланган ФЧТ нын жумушчу органдарынын түзүлүшү жана иштеши;

-ФЧТ боюнча иштерди жүргүзүү жана аларды пландаштыруунун, каржылоонун жана стимулдаштыруунун негизинде ФЧТ нын сунуштарын ишке ашыруу үчүн экономикалык шарттарды түзүү.

ФЧТда ишти уюштуруу жана координациялоо үчүн ишкана башкы адистерден турган ФЧТ боюнча координациялык кеңешти уюштурат. Координациялык кеңешти ишкананын биринчи жетекчиси (директору) же өзгөчө учурларда анын орун басары башкарат.

ФЧТнын негизги этаптары: (1-сүрөт).

Сүрөт. 1 Функционалдык чыгымды талдоо стадиялары

Даярдык этабы: негизги милдет - анализ жүргүзүү объектисин тандоо, аткаруучулардын убактысын жана дайындалышын аныктоо, керектүү материалдардын тизмесин даярдоо. Бул этап өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт:

- ФЧТ негиздери боюнча адистерди окутуу;
- Тийиштүү техникалык-экономикалык негиздөө менен талдоо объектисин тандоо;
- Талдоонун конкреттүү милдеттерин жана максаттарын аныктоо;
- Объект жөнүндө маалыматтык материалдардын тизмесин жана аларды алуу үчүн тапшырмаларды даярдоо;
- Белгилүү бир объектини анализдөө планын түзүү жана талкуулоо;
- ФЧТ жүргүзүү боюнча иш планын, иштөө убактысын, аткаруучулардын курамын бекиткен буйрук чыгаруу.
- Бул этаптагы иштер эки этапта жүргүзүлүшү керек.

Биринчи этапта команданын ФЧТны колдонууга даярдыгы камсыз кылынат, ушул ишкананын адистеринен турган убактылуу жумушчу топ түзүлөт жана ушул конкреттүү иштин максаты түзүлөт.

Экинчи этапта, анализдин конкреттүү объектилери тандалып алынып, ФЧТнын жалпы негиздери жана методологиясы белгилүү бир көйгөйлөрдү чечүү менен байланыштырылып, ишкананын чарбалык жана каржылык иш-аракеттерине кылдат талдоо жүргүзүлөт.

ФЧТ объектисин тандоо эки жол менен жүрүшү мүмкүн. Биринчиси, ишкананын жетекчилиги үчүн ачык-айкын көрүнүп турган жана бардык эсептер боюнча өндүрүштүн жогорку натыйжаларын алууга тоскоол болгон курч

маселелерди чечүү үчүн ыкманы колдонуу. Экинчи жол - ФЧТнын түзүлүшүнүн жана кыймылынын жаңы схемасын иштеп чыгууда ыкманы колдонуп, ФЧТ объектисин тандоодо тереңирээк изилдөө.

Маалыматтык этап изилденип жаткан объект боюнча маалыматтарды чогултууга, тутумдаштырууга жана ар тараптуу изилдөөгө багытталган; ага төмөнкү чыгармалардын тизмеси кирет:

-Талдоо объектисин жана анын аналогдорун түзүү процесстери жана каражаттары жөнүндө маалыматтын оптималдуу көлөмүн топтоо жана тутумдаштыруу;

-Анализдөө объекттерин, анын аналогдорун жана алардын түзүлүшүнө жана иштешине кеткен чыгымдарды изилдөө;

-Талдоо объектисинин структуралык моделин түзүү, анын элементтеринин өз ара байланышын ачуу, ФЧТ объектисин иштеп чыгуу, өндүрүү жана пайдалануу баскычтарында чыгымдарды жана алардын түзүмүн аныктоо.

ФЧТ жүргүзүү үчүн керектүү маалыматтын курамы изилдөө жана оптимизациялоо объектисинин сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрүн изилдөөнү камтыйт.

Кийинки, аналитикалык, этаптын милдети жалпы ФЧТ объектиси үчүн да, анын курамдык элементтери үчүн да, аларды жүзөгө ашыруу үчүн функцияларды жана чыгымдарды талдоо. Бул этап өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт:

-Анализдөө объектисинин жана анын курамдык бөлүктөрүнүн мүмкүн болгон бардык функцияларын түзүү;

-Функциялардын негизги, жардамчы, керексиз деп топтоштурулушу, объектинин функционалдык моделин түзүү, функциялардын маанисин баалоо;

-Аныкталган функцияларды ишке ашыруу менен байланышкан чыгымдарды баалоо, функциялардын маанисин жана аларды жүзөгө ашырууга кеткен чыгымдарды салыштыруу, функционалдык багыттарды бөлүштүрүү.

Аналитикалык этаптын негизги максаты - анын функцияларына жана аларды жүзөгө ашырууга кеткен чыгымдардын негизинде, изилденип жаткан объектини өркүндөтүү боюнча идеяларды жана чечимдерди алга жылдыруу боюнча эң маанилүү милдеттерди аныктоо. Бул учурда, изилдөө, адатта, түздөн-түз бүтүндөй ФЧТ объектисин талдоо менен башталат. Объектти тереңирээк изилдөө, аны чечүү аны оптималдаштырууга байланышкан көйгөйлөрдүн ичинен эң чоң экономикалык натыйжа бере турган нерселерди бөлүп көрсөтүү максатында жүргүзүлөт. Бул үчүн ушул этаптагы иш төмөнкү ырааттуулукта жүргүзүлөт:

-ФЧТ объектисинин структуралык диаграммасы түзүлгөн;

-Функциялар талданат жана объектисинин функционалдык структурасы курулат;

-Объекттин функциясы бааланат жана VFA ырааттуулугу негизделет;

-Объекттин функцияларынын маанилүүлүгүнүн жана аларды жүзөгө ашырууга кеткен чыгымдардын функционалдык-чыгым диаграммасы түзүлгөн.

Креативдик (чыгармачылык) этап: негизги милдет - ФЧТнын объектисин жөнөкөйлөтүүнүн, өркүндөтүүнүн варианттарын иштеп чыгуу, бул боюнча ар

кандай сунуштарды талкуулоо жана алардын арасынан үнөмдүү жана реалдуу сунуштарды тандоо. Иштердин тизмеси: жаңы чечимдерди издөөнүн багытын жана милдеттерин тактоо, объектти жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу, ишке ашыруу үчүн сунуштарды талдоо жана алдын-ала тандоо, аларды системалаштыруу.

Чыгармачылык этаптын негизги максаты - эң оптималдуу чечимдерди табууга мүмкүндүк берген билим менен тажрыйбанын айкалышын камсыз кылуу. Бул өтө кыйын. Чанда гана айкалышкан эквиваленттин айрым элементтери. Көпчүлүк учурларда, чечим бир нече эритменин айкалышынан көз каранды, ал эми калган элементтер пайда болгон айкалыштан сөзсүз чыгат. ФЧТ белгилүү бир функцияны аткаруу көбүнчө ондон ашык ар кандай жолдор менен мүмкүн экендигин көрсөтөт. Анын үстүнө, алардын жарымы оптималдуу чечимди камсыз кыла албайт. Инновациялардын пайда болушу көбүнчө жаңы илимий билимдерге байланыштуу эмес, бирок көпчүлүк учурда белгилүү чечимдердин жаңы айкалышы. Бул этап жаңы чечимдерди издөөнүн багытын көрсөтүүдөн башталат, натыйжада керектүү функциялардын учурдагы аткарылышынан айырмаланган бир нече варианттар иштелип чыгат.

Кийинки, изилдөө этабынын жыйынтыгында, чыгармачыл этапта сунушталган варианттардын ичинен эң рационалдуу варианттар тандалып алынат. Бул этаптын негизги милдеттери болуп төмөнкүлөр саналат: ылайыксыз варианттарды алып салуу максатында сунуштардын сунуш кылынган варианттарын алдын-ала баалоо, кызыкдар кызматтардын адистери менен биргеликте варианттарды кароо, кийинки этапта кароонун эң рационалдуу варианттарын тандоо жана тандоо.

Сунуш этабы - ФЧТ объектисин өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу жана аларды ишке ашыруу боюнча негиздүү чечимдерди кабыл алуу - төмөнкүлөрдү камтыйт: тиешелүү кызматтар тарабынан мурунку этапта тандалып алынган сунуштарга экспертиза жүргүзүү, жетекчиликке жана башкарууга талкуулоо үчүн сунуштарды берүү техникалык-экономикалык эсептөөлөр менен акыркы чечим боюнча сунуштарды иштеп чыгуу, сунуштарды жүзөгө ашыруунун план-графигин түзүү жана бекитүү боюнча ФЧТнын органдары.

Ишке ашыруу баскычы: ишке ашыруу графигин жетекчиликтин бекитүүсү. Тиешелүү иш кагаздарын иштеп чыгуу жана иштеп чыгуу. Алынган натыйжаларды ишке ашыруу. Алынган натыйжаларды баалоо.

Ошентип, ФЧТ иштерди ырааттуу, этаптуу жүзөгө ашыруу менен мүнөздөлөт, анализдөө объектисин тандап алуу жана колдо болгон маалыматты чогултуу жана чыгымдарды азайтууга багытталган изилденип жаткан объектини өзгөртүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

ФЧТны өткөрүү чыгармачыл топко, анын ичинде ФЧТнын негиздерин билген адистерге (туруктуу изилдөө тобу), бөлүмдөрдүн жана кызматтардын жетекчилерине, ошондой эле алдыңкы жумушчу-рационализаторлорго жана ишканалардын алдыңкы адистерине (убактылуу изилдөө тобу) жүктөлгөн. Туруктуу жана убактылуу топтордун ишин координациялоону ФЧТнын

борбордук тобу жүргүзөт, ал кабыл алынган чечимдерди бекитет жана аларды аткарууга сунуштайт.

Колдонулган адабияттар

1.Арзыбаев А.А., Маткеримова А.М. Управленческий анализ, учебное пособие, Жалал-Абад, 2021г. 245 стр.

2.Кузнецова В.Б. Формирование подхода к проведению функционально-стоимостного анализа на основе оценки структуры и динамики затрат и расходов на производство изделия / В.Б. Кузнецова // ВЕСТНИК ОГУ №2 (108), февраль, 2010. – С. 104- 110.

3.Пивиков Д.В. Функционально-стоимостной анализа (ФСА) на основе процессного подхода как инструмент управления промышленным предприятием / Д.В. Пивиков, К.И. Колесов // Экономика и предпринимательство. – 2014. – № 4-1 (45-1). – С. 782-787

*Маткеримова А.М., э.и.д., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Карабекова Э., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

СТРАТЕГИЯНЫ ИШТЕП ЧЫГУУНУН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ЫКМАЛАРЫ

Аннотация

Макалада стратегиялык методологиялык ыкмалары чагылдырылып, терминдин концепциялары өзгөрүүлөрү белгиленет. Стратегияны иштеп чыгуу ар кандай ыкмаларды колдонуу менен жүргүзүлүшү мүмкүн. Ар кандай ыкмаларды тандоо стратегияны иштеп чыгууга катышкан адамдардын курамына жараша болот, ошондой эле уюм учурда жайгашкан кырдаалга жараша болот. Макалада төрт негизги стратегия бар, алардын ар бири белгилүү шарттарда жана ички жана тышкы чөйрөнүн абалында натыйжалуугу белгилеген.

Ачкыч сөздөр: стратегия, стратегиялык концепция, стратегиялык мамиле, комбинацияланган стратегия, интегралдык өсүү стратегиялары.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ РАЗРАБОТКИ СТРАТЕГИИ

Аннотация

В статье отражены стратегические методологические приемы, отмечены изменения в понятиях термина. Разработка стратегии может осуществляться различными методами. Выбор тех или иных методов зависит от состава людей, участвующих в разработке стратегии, а также от ситуации, в которой находится организация. В статье представлены четыре основные стратегии, каждая из которых эффективна при определенных условиях и состоянии внутренней и внешней среды.

Ключевые слова: стратегия, стратегическая концепция, стратегический подход, комбинированная стратегия, интегрированные стратегии роста.

METHODOLOGICAL METHODS OF STRATEGY DEVELOPMENT

Annotation

Strategic methodological methods are reflected in the article, and changes in the concepts of the term are noted. Strategy development can be done using a variety of methods. The choice of different methods depends on the composition of the people involved in the development of the strategy, as well as on the situation in which the organization is located. There are four main strategies in the article, each of which is effective under certain conditions and the state of the internal and external environment.

Keywords: strategy, strategic concept, strategic approach, combined strategy, integrated growth strategies.

Стратегия сыяктуу терминди так айтуу өтө кыйын, анткени ага карата көптөгөн көз караштар бар, бул терминге ар кандай аныктамаларды берүүгө мүмкүндүк берет. Бул концепциянын маңызын эң айкын ачып берген бирөөнү бөлүп көрсөтүүгө болот: стратегия – бул ишкананын максаттарына жетүү үчүн багытталган иш-аракеттердин модели, бул моделге чечимдердин жана иш-аракеттердин жыйындысы кирет, бул. кырдаал концепциядагы өзгөрүүлөргө ыкчам жооп кайтаруу.

Жалпы мааниде стратегия – бул фирманы башкаруунун деталдуу комплекстүү комплекстүү планы, ал узак мөөнөттүү келечекте анын позициясын бекемдөөгө, уюмдун миссиясын ишке ашырууга жана згөмаксаттарга жетишүүгө багытталган.

Убакыттын өтүшү менен өнүгүп келе жаткан стратегия концепциясынын көптөгөн формулировкаларын эске алуу менен, алар стратегияны түзүүнүн жана ишке ашыруунун негизги принциптерин, ыкмаларын жана ыкмаларын ачып, анын натыйжалуу иштешин жана туруктуулугун камсыз кылган ишкананы башкаруунун технологиясы тынымсыз өзгөрүп турган тышкы бизнес чөйрөдө жана ички уюмдарда өнүгүү катары айта алабыз.

Стратегияны иштеп чыгуу ар кандай ыкмаларды колдонуу менен жүргүзүлүшү мүмкүн. Ар кандай ыкмаларды тандоо стратегияны иштеп чыгууга катышкан адамдардын курамына жараша болот, ошондой эле уюм учурда жайгашкан кырдаалга жараша болот.

Стратегияны иштеп чыгуунун төрт негизги ыкмасы бар: стратегиялык, ыйгарым укуктарды берүү, катышуучулук, демилгелүү.

Негизги стратегиялык мамиле – бул менеджер стратегияларды өз алдынча иштеп чыгуучу ыкма. Бул учурда башкы менеджер башкы стратегдин милдетин аткарат. Эгерде ал стратегияны иштеп чыгуунун бардык функцияларын аткарбаса, ал дагы эле бул иштеп чыгуунун башчысы болуп саналат.

Бийликти берүү мамилеси менеджер стратегияны иштеп чыгууну башка кызматкерлерге өткөрүп бергендигине негизделет, мында иерархия принциби көрүнөт. Менеджер иштеп чыгуу процессин көзөмөлдөйт жана билип турат. Бул ыкманын артыкчылыгы стратегияны иштеп чыгууга ар кандай деңгээлдеги менеджерлерди тартууда.

Бул ыкманын кемчиликтери, биринчиден, башкаруунун өнүгүү процессинен бөлүнгөндүгүнө байланыштуу «биринчи менеджер» принцибинин аткарылбай калышы, стратегиялык пландаштырууну кадрлардын көз алдында экинчи планга койгондугунда. Жыйынтыгында стратегиялык лидерликтин, негизинен узак мөөнөттүү эмес, учурдагы максаттарга, күнүмдүк маселелерди чечүүгө багыт алуу реалдуу жетишсиз.

Биргелешкен ыкма стратегияны иштеп чыгуунун негизги жолдорунун ортосундагы аралык вариант болуп саналат. Бул менеджер стратегияны иштеп чыгуу үчүн өзүнүн түз отчетторун тартууда. Бул учурда стратегиялык чечимдерди координациялоонун даражасы жогорулайт.

Демилгелүү ыкма кол алдындагылар стратегияны өздөрү иштеп чыгышы жана ишке ашыруусу менен айырмаланат, бул ыкма төмөнкү деңгээлдеги жетекчилерди демилгени колго алууга үндөйт. Бул ыкманын артыкчылыгы стратегияны иштеп чыгуу процессинде мурда колдонулбаган жаңы чечимдер пайда болушу мүмкүн.

Төрт негизги стратегия бар, алардын ар бири белгилүү шарттарда жана ички жана тышкы чөйрөнүн абалында натыйжалуу:

1) Чектелген өсүш - туруктуу технология менен белгиленген тармактарда көпчүлүк уюмдар тарабынан колдонулат. Максаттар "жетилген нерседен" белгиленет жана өзгөргөн шарттардын негизинде оңдолот. Эгерде жетекчилик

уюмдун позициясына канааттанса, узак мөөнөттүү келечекте ал ошол эле стратегияны минималдуу тобокелдик менен кармашы мүмкүн;

2) Технологиялык жактан колдоого алынган өсүш, адатта, тез өзгөрүп жаткан технология менен динамикалык тармактарда мүмкүн. Ал өнүгүүнүн деңгээлдик көрсөткүчтөрүн системалуу (жыл сайын) жогорулатуунун алдын алуу милдети менен мүнөздөлөт;

3) нөлдүк өсүш (өсүүнүн жетишсиздиги), мында ресурстарды үнөмдөө жана бизнес системасынын өзөгүн сактоо максатында эталондор өндүрүштүк иштин «кысылуу» вектору боюнча жылдырылат. Бул жагдай адабиятта “кыскартуу же акыркы чара стратегиясы” деп аталат, анын мүнөздүү белгиси болуп өткөн мезгилдин деңгээлинен төмөн пландаштыруу мезгилине сандык көрсөткүчтөрдү коюу саналат. Натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрү туруктуу төмөндөө тенденциясына ээ болгондо колдонулат жана эч кандай чаралар аны өзгөртпөйт;

4) Комбинацияланган стратегия - иши диверсификацияланган ишканалар тарабынан колдонулган мурунку стратегиялардын элементтеринин ар кандай айкалышы.

Бул негизги стратегиялар илимпоздор тарабынан шилтеме стратегияларынын төрт тобуна бириктирилген.

Азыркы рыноктук шарттарда ишканаларда ишке ашыруу үчүн актуалдуу болгон стратегиялардын төрт негизги түрүн иштеп чыгууга жана ишке ашырууга болот:

Концентрацияланган өсүү стратегиялары - рыноктук позицияларды бекемдөө стратегиясы, рынокту өнүктүрүү стратегиясы, продукцияны өнүктүрүү стратегиясы.

3) Диверсификациянын өсүү стратегиялары – борборлоштурулган диверсификациянын стратегиясы, горизонталдуу диверсификациянын стратегиясы.

4) Кыскартуу стратегиялары - жоюу стратегиясы, түшүм жыйноо стратегиясы, кыскартуу стратегиясы, чыгымдарды азайтуу стратегиясы [2].

1-сүрөт – Стратегиянын негизги түрлөрү

Концентрацияланган (чектелген) өсүү стратегиялары продукт жана/же рыноктун өзгөрүшү менен байланышкан стратегиялар. Мисалы, фирма өзүнүн товарын өркүндөтүүгө, тармакты өзгөртпөстөн аны өзгөртүүгө аракет кылууда же фирма иштеп жаткан рынокто өзүнүн абалын жакшыртуу же жаңы рынокко өтүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү издеп жатат.

Концентрацияланган рыноктук стратегиялардын спецификалык түрлөрү – рынокту басып алуу (рыноктогу позицияны бекемдөө), рынокту өнүктүрүү жана продукцияны өнүктүрүү.

Бул стратегиялар чарба жүргүзүүчү субъекттердин чектелген өсүшү менен мүнөздөлөт, ал жетишкендиктен максаттарды коюу менен мүнөздөлөт. Алар статикалык технология менен жетилген тармактарда колдонулат, фирмалар өз позициясына жалпысынан канааттанганда. Бул стратегиялар жагымдуу, анткени алар эң ыңгайлуу жана эң аз коркунучтуу иш-аракеттерди камтыйт.

Мындай стратегияларды өзгөрүүнү жактырбаган менеджерлер колдонушат.

Өсүштүн комплекстүү стратегиялары өткөн мезгилге салыштырмалуу өсүү темптерин жыл сайын бир кыйла жогорулатуунун эсебинен ишке ашырылууда. Бул стратегиялар тез өзгөрүп жаткан технология менен динамикалык тармактарда тандалат. Ошол эле учурда жаңы структураларды кошуу менен ишкананы кеңейтүү пландалууда. Фирма, эгерде ал күчтүү бизнесте болсо жана концентрацияланган өсүү стратегияларын колдоно албаса, мындай стратегияларга кайрылышы мүмкүн.

Фирма интегралдык өсүштү менчикке ээ болуу жолу менен да, ичинен кеңейтүү аркылуу да ишке ашыра алат. Бул учурда тармактын ичиндеги фирманын абалынын өзгөрүшү байкалат.

Интегралдык өсүү стратегияларынын үч түрү бар:

- түз вертикалдык интеграция;
- тескери вертикалдык интеграция;
- горизонталдуу интеграция.

Диверсификацияланган өсүштүн стратегиялары, эгерде фирмалар тигил же бул рынокто тигил же бул продукт жана белгилүү тармак менен өнүгүп кете албаса ишке ашырылат. Бул типтеги стратегиялар концентрдик диверсификация, горизонталдык диверсификация, конгломераттык диверсификация жана биргелешкен ишкананын стратегиялары болуп саналат.

Узак мөөнөттүү өсүш мезгилинен кийин структуралаштыруу зарыл болгондо же рецессия мезгилинде эффективдүүлүктү жогорулатуу зарылдыгына байланыштуу компания кыскартуу стратегияларына кайрылат. Мындай учурларда максаттуу жана системалуу кыскартуу зарыл.

Кээде бул узак мөөнөттүү келечекте бизнести сактап калуунун жана өнүктүрүүнүн жалгыз жолу.

Типтүү кыскартуу стратегиялары чыгымдарды азайтуу стратегиялары, четке кагуу стратегиясы жана жоюу стратегиясы.

Иш жүзүндө фирма бир эле учурда бир нече стратегияны ишке ашыра алат же аларды белгилүү бир ырааттуулукта ишке ашыра алат, б.а., бириккен стратегияны колдоно алат. Ар бир стратегиянын маңызы 1-таблицада келтирилген.

Таблица 1 - Типтүү стратегиялардын максаты

Стратегия	Мазмуну
Түздөн-түз интеграциялоо	Менчик укугун алуу же бөлүштүрүүчү тармакка толук көзөмөлдү орнотуу
Тескери интеграция	Чийки зат берүүчүлөргө ээлик кылууга же аларга толук көзөмөл орнотууга умтулуу
Горизонталдык интеграция	атаандаштарга ээлик кылуу же башкаруу каалоосу
Рынокту басып алуу	Сиздин товарыңыздын салттуу рыноктордогу үлүшүн көбөйтүү каалоосу
Рынокту өнүктүрүү	Сиздин продуктуну жаңы географиялык аймактарда рынокко алып чыгуу

Продукцияны иштеп чыгуу	Өз продукциясынын модификациясын жакшыртуу аркылуу сатуунун көлөмүн көбөйтүүгө умтулуу
Концентрдик диверсификация	Уюмдун профилине дал келген жаңы тармактарды түзүү
Конгломераттарды диверсификациялоо	Уюмдун профилине туура келбеген жаңы продукцияларды чыгарууну өздөштүрүү
Горизонталдык диверсификация	Жаңы негизги эмес продукцияларды чыгарууну өздөштүрүү, бирок салттуу керектөөчүлөр үчүн
Биргелешкен ишкана	Долбоор боюнча биргелешип иштөө үчүн башка компания менен биригүү
Кыскартуу	Сатуу көлөмүнүн төмөндөшүн токтотуу үчүн чыгымдарды азайтуу үчүн реструктуризациялоо
Баш тартуу	Филиалды же бүтүндөй уюмду сатуу
Жоюу	Уюмдун бардык активдерин сатуу
Комбинация	Уюм бир эле учурда жок дегенде эки түрдүү бизнес стратегияларын жүргүзүүдө

Ар кандай стратегия жалпы принциптерди камтыйт, алардын негизинде уюмдун жетекчилери узак мөөнөттүү келечекте максаттарга макулдашылган жана ирээттүү жетишүүнү камсыз кылуу үчүн өз ара байланышкан чечимдерди кабыл ала алышат. Мындай принциптердин (эрежелердин) төрт түрдүү тобу бар:

1) Фирманын учурдагы жана келечектеги ишинин натыйжалуулугун баалоодо колдонулган эрежелер. Баалоо критерийлеринин сапаттык жагы адатта эталон деп аталат, ал эми сандык мазмуну тапшырма болуп саналат.

2) Компаниянын өзүнүн тышкы чөйрөсү менен болгон мамилелери түзүлө турган эрежелер: ал продукциянын жана технологиялардын кандай түрлөрүн өнүктүрө тургандыгын, өз продукциясын кайда жана кимге сатууну, атаандаштарынан кандайча артыкчылыкка жетүү керектигин аныктайт. Бул эрежелер топтому продукт-рынок стратегиясы же бизнес стратегиясы деп аталат.

3) Уюмдун ичинде мамилелер жана жол-жоболор белгиленүүчү эрежелер. Алар көбүнчө уюштуруу концепциясы деп аталат.

4) Негизги операциялык процедуралар деп аталган фирма өзүнүн күнүмдүк ишин жүргүзгөн эрежелер.

Стратегияны иштеп чыгуу процесси кандайдыр бир конкреттүү иш-аракет же бир жол менен бүтүшү мүмкүн эмес, анын артыкчылыгы – ал багыттарды белгилейт, андан кийин компания иштеп чыгат жана максаттарына жетет.

Стратегияны түзүү стадиясында конкреттүү иш-аракеттердин жүрүшүндө уюм үчүн ачыла турган бардык мүмкүнчүлүктөрдү алдын ала көрүү мүмкүн эмес, ошондуктан ар кандай альтернативалар жөнүндө көбүрөөк жалпыланган маалыматты колдонуу зарыл.

Компанияда стратегия стратегиялык башкаруунун бардык деңгээлдеринде иштелип чыгат жана ишке ашырылат:

1) Биринчи деңгээл (корпоративдик) - бир нече бизнес чөйрөсүндө иштеген компанияларда бар. Бул деңгээлде сатуу, камсыздоочулардан сатып алуулар, бизнестин ар кандай чөйрөлөрүндөгү ар кандай өзгөрүүлөр жана финансылык ресурстарды дүйнөлүк башкаруу боюнча маанилүү чечимдер кабыл алынат.

2) Экинчи деңгээл (бизнес багыттары) - стратегияны иштеп чыгуу жана ишке ашыруу үчүн жооптуу уюмдардын жетекчилеринин деңгээли. Бул деңгээлде корпоративдик стратегиялык пландын негизинде стратегия иштелип чыгат жана ишке ашырылат, анын негизги максаты уюмдун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана анын атаандаштык потенциалын жогорулатуу болуп саналат.

3) Үчүнчү деңгээл (функционалдык) - менеджерлердин деңгээли функционалдык багыттары: финансы, маркетинг, R&D, өндүрүш, персоналды башкаруу ж.б.

4) Төртүнчү деңгээл (сызыктуу) - уюмдун же анын географиялык жактан алыскы бөлүктөрүнүн, мисалы, өкүлчүлүктөрдүн, филиалдардын жетекчилеринин деңгээли [4].

Стратегиялык башкарууда колдонулган стратегиялардын ар түрдүүлүгү аларды классификациялоону абдан кыйындатат. Классификациялоонун өзгөчөлүктөрүнүн ичинен эң маанилүүсү болуп төмөнкүлөр саналат:

- чечимдерди кабыл алуу деңгээли;
- атаандаштык артыкчылыктарга жетишүүнүн негизги концепциясы;
- тармактын жашоо циклинин этабы;
- уюмдун тармактык позициясынын салыштырмалуу бекемдиги;
- мелдеште уюмдун жүрүм-турумунун "агрессивдүүлүгүнүн" даражасы.

Мисалы, чечим кабыл алуу деңгээлине жараша ишкананын стратегияларынын классификациясы төмөнкүдөй:

- корпоративдик;
- бизнес;
- функционалдык;
- оперативдүү (функцияга кирүүгө болот).

Стратегияны тандоо уюмду өнүктүрүүнүн альтернативдүү багыттарын изилдөөнү, аларды баалоону жана ишке ашыруу үчүн эң мыкты стратегиялык альтернативаны тандоону камтыйт. Мында атайын инструменттер колдонулат, анын ичинде сандык болжолдоо ыкмалары, келечектеги өнүгүүнүн сценарийлерин иштеп чыгуу, портфельди талдоо жана башкалар.

Колдонулган адабияттар

1. Арзыбаев А.А., Маткеримова А.М. Управленческий анализ, Учебное пособие, Жалал-Абад 2021г., 245 стр.

2. Вергилес Э.В. Стратегическое управление организацией /Э.В. Вергилес. — М.: Московский международный институт эконометрики, информатики, финансов и права, 2013. — 26 с.

3. Грант Р.М. Современный стратегический анализ. — 5-е изд. / Р.М. Грант. — СПб.: Питер, 2013. — 560 с. (Серия «Классика МВА»).

4. Зайцев Л.Г. Стратегический менеджмент: Учебник / Л.Г. Зайцев, М.И. Соколова. - 2-е изд., перераб. и доп., - М.: Магистр, 2015. - 213 с.

5.Жемчугов А.М. Сильная стратегия предприятия. Разработка и реализация / А.М. Жемчугов, М.К. Жемчугов // Стратегический менеджмент. — 2014. — №4. — с. 304-314

Ганыбаева У.Г., э.и.к, доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Назаров Д.А., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кочконбаева К.З., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ФИНАНСЫЛЫК ОТЧЕТТУУЛУКТУН АУДИТИНИН САПАТЫН КОНТРОЛДОО (АЭС 220)

Аннотация

Бул макалада Финансылык отчеттуулуктун аудитинин сапатын контролдоо (АЭС 220), аудит процессиндеги бардык маанилүү пункттардын аудиттин корутундуларында чагылдырылышын текшерүү, , максаттары жана компаниянын ички стандартынын милдеттери каралган.

Ачкыч сөздөр: ички аудит, АЭС, аудитордук ишмердуулук, финансылык отчеттуулук, , аудиттин сапаты, аудитордук фирма, персонал, аудиттин жардамчылары.

Аннотация

В данной статье речь идет о контроле качества аудита финансовой отчетности (МСА 220), проверке отражения всех важных моментов аудиторского процесса в выводах аудита, целей и задач внутреннего стандарта компании.

Ключевые слова: внутренний аудит, АЭС, аудиторская деятельность, финансовая отчетность, качество аудита, аудиторская фирма, персонал, помощники аудитора.

Annotation

in this article we are talking about quality control of the audit of financial statements (ISA 220), checking the reflection of all important points of the audit process in the audit findings, the goals and objectives of the company's internal standard.

Keywords: internal audit, NPP, audit activity, financial reporting, audit quality; audit firm, staff, auditor's assistants.

Профессионалдык стандарттардын жогорку деңгээлин колдоо үчүн аудитордун ишинин сапатын контролдоо зарылдыгы АЭС 220 «Финансылык отчеттуулуктун аудитинин сапатын контролдоодо» талкууланат.

Бул стандарт төмөнкүлөргө колдонулат:

-аудитордук иш боюнча жалпысынан аудитордук фирманын саясаты жана жол-жоболору;

-өзүнчө аудит жүргүзүүдө аудитордун жардамчыларынын ишине тиешелүү жол-жоболор.

Бул аудиттин сапатын контролдоо аудитордук фирманын жана жеке аудиттин деңгээлинде жүргүзүлүшү керек дегенди билдирет.

Эл аралык эрежелерге ылайык, аудитор аудит үчүн жооптуу адам болуп саналат.

Аудитордук фирма - аудитордук кызмат көрсөтүүчү фирманын бардык өнөктөштөрүнүн жыйындысы же аудитордук кызмат көрсөтүүчү өзүнчө практикалык ишкер.

Персонал - фирманын аудитордук иш-аракетине катышкан бардык өнөктөштөрдүн жана адистердин жыйындысы.

Аудиттин жардамчылары - бул белгилүү бир аудитке катышкан кызматкерлер.

Аудиттик фирма бөлүмү бардык аудиттердин аткарылышын камсыз кылуу үчүн сапатты көзөмөлдөө саясатын жана жол-жоболорун сактоонун маанилүүлүгүн баса белгилейт.

АЭСга, колдонулуучу улуттук стандарттарга же практикаларга ылайык Сапатты контролдоо жаатында аудитордук фирманын саясатынын максаты төмөнкү түшүнүктөр аркылуу ачылат:

- кесиптик талаптар, көндүмдөр жана компетенциялар;
- тапшырмаларды берүү;
- ыйгарым укуктарды берүү;
- консалтинг;
- кардарларды кабыл алуу жана кармап туруу;
- мониторинг.

Саясаттын мүнөзү, аудитордук фирманын сапатты көзөмөлдөө процедураларынын мөөнөтү жана көлөмү төмөнкүлөрдөн көз каранды:

- Аудитордук фирманын өлчөмүнөн;
- Иштин мүнөзү;
- уюштуруу структурасы;
- Географиялык жайгашуусу;
- Чыгым-пайда катышы ж.б.

Компаниянын аудиторлорунун назарына жалпы саясатты жана сапатты көзөмөлдөө жол-жоболорун жеткирүү зарылчылыгы көрсөтүлгөн.

Жеке аудиттер бөлүмүндө конкреттүү аудиттердин сапатын контролдоо менен аудитордук фирманын кызмат көрсөтүүлөрүнүн жалпы сапатын көзөмөлдөөнүн ортосундагы айырмачылыктар талкууланат. Жалпы сапатты контролдоо конкреттүү аудиттин сапатын контролдоону толуктайт жана аны алмаштырбаса да, ага салым кошот деп баса белгиленет.

Ар бир конкреттүү аудиттин сапатын контролдоо саясаты жана жол-жоболору аудитордук фирманын жалпы саясатына шайкеш келиши керек.

Аудитор жана анын жардамчылары көзөмөлдүк функцияларды аткарып, аудитордук текшерүүлөрдү жүргүзгөн жардамчылардын кесиптик компетенттүүлүгүнө талдоо жүргүзүшөт. Текшерүүлөр кесиптик компетенттүү адамдар тарабынан кылдаттык менен жүргүзүлүүгө тийиш.

Аудиторлор ишти көзөмөлдөп, жардамчылардын ишин текшерешет. Журуп жаткан ишти компаниянын жетекчиси козомолго алат:

- жардамчыларга алардын милдеттери жана аудитордук процедуралардын максаттары жөнүндө маалымат берүү;
- кардардын бизнеси менен таанышуу;
- бухгалтердик эсептин жана аудиттин мүмкүн болуучу көйгөйлөрү жөнүндө маалымат берүү.

Жардамчылардын иштерине жетекчилик кылуунун маанилуу каражаты - бул текшеруунун жалпы планы жана программасы. Алар жардамчылардын

назарына аудит жүргүзүү үчүн керектүү нускамаларды жеткирүүгө мүмкүндүк берет.

Жардамчылардын ишине жетекчилик кылуу бул ишке жетекчилик кылуу менен тыгыз байланыштуу. Аудит процессинин жүрүшүндө көзөмөлдүк милдеттерди аткаруучу персонал төмөнкү функцияларды аткарышы керек:

- аудит процессин контролдоо;
- берилген тапшырмаларды аткарууда аудитордун жардамчыларынын көндүмдөрүн жана компетенттүүлүгүн баалоо;
- аудитордун жардамчыларынын көрсөтмөлөрүн түшүнүүсүнө мониторинг жүргүзүү;
- жалпы планга жана аудиттин программасына ылайык иштердин аткарылышын текшерүү;
- аудиттин жүрүшүндө келип чыккан маселелерди баалоо жана аудиттин жалпы планына жана программасына тиешелүү түзөтүүлөрдү киргизүү;

Кызматкерлердин профессионалдык баалоолорундагы карама-каршылыктарды жоюу жана кеңеш берүү.

Жардамчылардын иши аудитордук фирманын тиешелүү компетенцияга ээ кызматкерлери тарабынан текшерилет.

Аудитордун жардамчысынын ишин текшерүү төмөнкү процедураларды камтыйт:

- аудиттин программасына ылайык аудитти контролдоо;
- аудиттин алкагында аткарылган иштердин документтерине жана алынган натыйжаларга баа берүү;
- аудит процессиндеги бардык маанилүү пункттардын аудиттин корутундуларында чагылдырылышын текшерүү;
- аудиттин максаттарына жетүүнү текшерүү;
- аткарылган иштин натыйжалары менен чыгарылган корутундулардын шайкештигин талдоо.

Бул учурда, томонкулорду өз убагында текшерүү зарыл:

- башкы план жана аудит программасы;
- контролдук сыноолордун натыйжаларын кошо алганда, контролдук системанын мүнөздүү тобокелдигин баалоо;
- тобокелдикти баалоонун натыйжасында жалпы планга жана аудит программасына киргизилген оңдоолор;
- аудитордук далилдерди документтештирүү;
- финансылык отчеттуулук, сунушталган аудитордук оңдоолор жана аудитордун корутундусу.

Мамлекеттик сектордун аудиторлору үчүн кошумча саясаттын мүмкүнчүлүгү Мамлекеттик сектордун келечеги бөлүмүндө талкууланат.

Чет элдик практика көрсөткөндөй, аудитордук кызмат көрсөтүүлөр рыногунда таанылууга ээ болуу үчүн аудитордук фирмалардан алардын ишин жөнгө салуучу документтер талап кылынат, б.а. конкреттүү аудитордук фирманын өзгөчөлүктөрүн эске алган стандарттар (ички аудит стандарттары).

Компаниянын ички стандартынын милдеттери төмөнкүлөрдү камтыйт:

-текшерүүнүн жүрүшүндө конкреттүү аудитордук уюмдун кызматкерлеринин функцияларын бөлүштүрүү;

-ички контроль системасынын сапатын жогорулатуу;

-аудиттин сапатын көзөмөлдөөнүн негизги жол-жоболорун түзүү.

Эреже катары, аудит учурунда аткарылуучу функциялар боюнча кесипкөй кызматкерлер төмөнкү категорияларга бөлүнөт: - аудитордук уюмдун жетекчиси;

-аудиттин жетекчиси (аткаруучу директор);

-жетектөөчү аудиторлор (топтун жетекчилери);

-текшерүү топторунун катардагы мүчөлөрү;

-аудитор-консультант.

Аудиттик документтер (АЭС 230) башкача айтканда аудитордун жумушчу документи

АЭС 230, Аудиттик Документтер, стандарттарды белгилөө жана финансылык отчеттуулуктун аудитинде иш кагаздарын жүргүзүү боюнча көрсөтмөлөрдү берүү үчүн арналган. Анда аудитор аудитордук корутундуну колдоо үчүн далилдерди түзүү жагынан маанилүү болгон маалыматты, ошондой эле аудит АЭСке ылайык жүргүзүлгөндүгүн далилдеген маалыматтарды толтурууга тийиш деген талапты камтыйт.

"Документтештируу" термини 230 АЭСта аудиторлор жана аудитор үчүн түзүлгөн же аудиторлор тарабынан аудитке байланыштуу алынган жана сакталган материалдар (жумуштук документтер) катары чечмеленет.

Аудитордун иш кагаздарынын негизги максаты болуп төмөнкүлөр саналат:

-аудитти пландаштырууга жана өткөрүүгө жардам берүү;

-аудитордук иштердин сапатын жакшыртуу жана контролдоого көмөк көрсөтүү;

-аудитордун корутундусун ырастоо үчүн аткарылган аудитордук иштин натыйжасында алынган аудитордук далилдерди камтыйт.

Аудитор аудиттин жалпы түшүнүгүн камсыз кылуу үчүн жумушчу документтерди жетиштүү деталдуу түрдө даярдоосу керек.

-аудитордук иштерди пландаштыруу жөнүндө;

-аткарылган аудитордук процедуралардын мүнөзү, мөөнөттөрү жана көлөмү, алардын натыйжалары;

- аудитордук далилдерден алынган корутундулар.

Ошол эле учурда, аудитор тарабынан каралып жаткан ар бир маселени документтештирүү практикалык эмес даярдоо жана сактоо үчүн зарыл болгон жумушчу документтердин көлөмүн чечүүдө мурда катышпаган башка аудитор эмнени талап кылышы мүмкүн экенин эске алуу керек.

Ушуга ылайык, АЭС 230 жумушчу документтер аудиттин деталдары жөнүндө эмес, аткарылган иштер, саясий чечимдерди кабыл алуунун себептери жөнүндө түшүнүк ала тургандай кылып түзүлүшүн сунуштайт.

Ушул стандартка ылайык жумушчу документтердин формасына жана мазмунуна таасир этүүчү негизги факторлор төмөнкүлөрдү камтыйт:

-аудитордук тапшырманын мүнөзү;

- аудитордук отчеттун формасы;
- бизнес өзгөчөлүктөрү;
- субъекттин бухгалтердик эсептин жана ички контролдук системасынын абалын мүнөздөйт

- жардамчылардын ишине көзөмөл жүргүзүү зарылчылыгы;
- аудит процессинде колдонулган конкреттүү методдор жана ыкмалар.

АЭС 230 стандартташтырылган жумушчу документтерди, графиктерди, аналитикалык жана кардар тарабынан даярдалган башка документтерди колдонуу аркылуу жумушчу документтерди даярдоонун жана карап чыгуунун натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча сунуштарды камтыйт.

Иш кагаздары, адатта, төмөнкүлөрдү камтыйт:

- текшерилип жаткан субъекттин укуктук формасы жана уюштуруу түзүмү жөнүндө маалымат;

- зарыл болгон юридикалык документтердин, макулдашуулардын жана протоколдордун көчүрмөлөрү;

- аудит объектиси иштеген тармак, экономикалык жана укуктук чөйрө жөнүндө маалымат;

- пландоо процессин чагылдырган маалымат, анын ичинде аудит программасын жана ага өзгөртүүлөрдү киргизүү;

- аудитордун бухгалтердик эсеп жана ички контроль системаларын түшүнгөндүгүнүн далили;

- Туура эмес тобокелдикти, контролдукту колдонуудагы тобокелдиктин деңгээлин жана ошол баалоого ар кандай оңдоолорду баалоону колдогон далилдер;

- ички аудит боюнча чарба жүргүзүүчү субъекттин ишине аудитор тарабынан талдоо жүргүзүү фактысын ырастоочу далилдер жана аудитор тарабынан чыгарылган корутундулар; жана финансылык-чарбалык операцияларды жана эсеп баланстарын талдоо;

- эң маанилүү экономикалык көрсөткүчтөрдү жана алардын өзгөрүү тенденцияларын талдоо;

- аудитордук процедуралардын мүнөзү, мөөнөттөрү, көлөмү жана аларды ишке ашыруунун натыйжалары жөнүндө маалымат;

- аудитордун кызматкерлери тарабынан аткарылган иш квалификациялуу адистердин көзөмөлү астында аткарылгандыгын жана текшерилгендигин тастыктаган далилдер;

- аларды ишке ашыруу убактысын көрсөтүү менен аудитордук жол-жоболорду ким аткаргандыгы жөнүндө маалымат;

- башка аудитор тарабынан текшерилген бөлүмдөрдүн жана (же) туунду компаниялардын финансылык (бухгалтердик) отчетуна карата колдонулуучу жол-жоболор жөнүндө толук маалымат;

- башка аудиторлорго, эксперттерге жана үчүнчү жактарга жөнөтүлгөн жана алардан алынган билдирүүлөрдүн көчүрмөлөрү;

- аудит объектисинин жетекчилерине же алар менен курчоого алынган аудит маселелери боюнча каттардын жана телеграммалардын көчүрмөлөрү,

анын ичинде аудит жөнүндө макулдашуунун шарттары жана ички контролдук системасында аныкталган олуттуу кемчиликтер;

-Аудит объектисинен алынган жазуу жүзүндөгү арыздар;

-аудитордун эң маанилүү аудит маселелери боюнча корутундулары, анын ичинде аудитор аудитордук жол-жоболорду аткаруунун жүрүшүндө аныкталган каталар жана адаттан тышкаркы жагдайлар, ошондой эле бул аудиторго байланыштуу жасалган аракеттер жөнүндө маалымат;

-Финансылык (бухгалтердик) отчеттун жана аудитордук отчеттун көчүрмөлөрү.

Аудитордук фирманын ар бир кардары үчүн төмөндөгүлөр түзүлөт:

-туруктуу аудитордук файл (папка) - аудиттин жумушчу документтери, жаңы маалыматтар пайда болгондо жаңыртылат, бирок дагы эле маанилүү бойдон калууда;

-учурдагы аудит файлы (папка) - ар бир конкреттүү финансылык жылдын жыйынтыгы боюнча учурдагы аудиттин жумушчу документтери.

Айрыкча аудитордук корутунду чыгарылган күндөн кийин аудиттин акыркы файлын түзүүгө жана аудитордук документацияга өзгөртүүлөрдү киргизүү тартибине карата талаптар өзгөчө кызыгууну туудурат.

Колдонулган адабияттар

1.«Аудитордук ишмердуулугу жонундо» Кыргыз Республикасынын мыйзамы 2021-ж 3-декабрь.

2.Кыргыз Республикасындагы Ички аудиттин СТАНДАРТТАРЫ 2021-ж. 25-август

3.Бабаев, Ю.А., Петров, Ю.М. Международные стандарты финансовой отчетности МСФО: учебник / Ю.А. Бабаев, Ю.М. Петров. ИНФРА – М, 2012. – 398.

4.Государственная программа перехода на международные стандарты бухгалтерского учета в Республике Беларусь: постановление Совета Министров Респ. Беларусь, 4 сент. 1998г., № 694 // Эталон-Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2007.

5.Панков, Д.А. Методика трансформации бухгалтерской отчетности в формат МСФО / Д.А. Панков, Ю.Ю. Кухто. – Минск: Изд-во Гревцова, 2008. – 120 с.

6.Панкова, С.В. Международные стандарты аудита: Учебное пособие. / С.В. Панкова – М.: Экономист, 2003. – 158 с.

7.Соколова, Е.С. Международные стандарты аудита / Е.С. Соколова, А.А. Ситнов. – М.: Московская финансово-промышленная академия, 2004. – 54 с.

8.Международные стандарты финансовой отчетности: учеб./под ред. Гетьмана В.В.- М.: - Финансы и статистика, 2009.

*Хамрабаев А.А., э.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ
Маматова А.Б., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ
Дарманкулова Т.А., магистрант
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ*

ЧАКАН БИЗНЕСТЕ ТҮРДҮҮ ДЕБИТОРЛОР ЖАНА КРЕДИТОРЛОР МЕНЕН ЭСЕПТЕШҮҮЛӨРДҮН ЭСЕБИ ЖАНА АУДИТИ

Аннотация:

Азыркы учурда чарба жүргүзүүчү субъекттердин дебитордук карыздары жана милдеттенмелери баланстын маанилүү жана маанилүү статьялары болуп саналат. Ошентип, башка дебиторлор жана кредиторлор менен бухгалтердик эсептин төмөнкү көйгөйлөрү байкалышы мүмкүн. Демек, ишти бүтүп жатып, ишкананын ийгиликтүү иштеши үчүн ар кандай чөйрөлөрдө дебитордук жана пассивдердин эсебин жакшыртуу, ошондой эле автоматташтырылган эсепти өркүндөтүү зарыл деп айта алабыз.

Ачкычсөздөр: чарбачарба жүргүзүү, дебитор, баланс, бухгалтердик эсеп, кредит.

УЧЕТ И АУДИТ РАСЧЕТОВ С РАЗЛИЧНЫМИ ДЕБИТОРАМИ И КРЕДИТОРАМИ В МАЛОМ БИЗНЕСЕ

Аннотация:

В настоящее время дебиторская задолженность и обязательства хозяйствующих субъектов являются важными и важными статьями бухгалтерского баланса. Таким образом, могут наблюдаться следующие проблемы учета с другими дебиторами и кредиторами. Поэтому в заключение можно сказать, что для успешной работы предприятия необходимо совершенствовать учет дебиторской и пассивной задолженности по различным направлениям, а также совершенствовать автоматизированный учет.

Ключевые слова: Введение хозяйство, дебитор, баланс, бухгалтерский учет, кредит.

ACCOUNTING AND AUDIT OF SETTLEMENTS WITH VARIOUS DEBTORS AND CREDITORS IN SMALL BUSINESS

Annotation:

Currently, accounts receivable and liabilities of business entities are important and important items in the balance sheet. Thus, the following accounting problems with other debtors and creditors may be observed. Therefore, in conclusion, we can say that for the successful operation of the enterprise, it is necessary to improve the accounting of receivables and liabilities in various areas, as well as to improve automated accounting.

Keywords: Introduction economy, debtor, balance sheet, accounting, credit

Азыркы учурда бир дагы уюм, анын башкаруу статусуна жана менчигинин түрүнө карабастан, бухгалтердик эсепсиз иштей албайт, анткени уюмдун активдери жана финансылык абалы жөнүндө толук маалыматты бухгалтердик эсептин маалыматтары гана берет. Материалдык, эмгек жана финансылык ресурстардын абалы, инвестициялык жана кредиттик саясаттын эффективдүүлүгү, чыгашалар жана өндүрүштүн натыйжалуулугу жөнүндө

синтетикалык жана аналитикалык маалыматтар чарбалык ишти башкарууга жана киреше пландарынын аткарылышын көзөмөлдөөгө, ошондой эле кирешенин узак мөөнөттүү пландарын иштеп чыгууга жана муну менен өндүрүштү өнүктүрүү мүмкүндүк берет.

Бухгалтердик эсептин маанилүү бөлүгү дебиторлор жана кредиторлор менен эсептешүүлөрдү эсепке алуу болуп саналат, анткени эсептешүү мамилелери уюмдарда чарбалык иштин финансылык-чарбалык процессинде пайда болуп, материалдык баалуулуктарды сатууга, жумуштарды аткарууга же камсыздоого байланыштуу өз ара милдеттенмелерди чагылдырат. Мындан тышкары, салыктык эсептөөлөр бюджет, бюджеттен тышкаркы фонддор, социалдык камсыздандыруу жана камсыздандыруу органдары, башка юридикалык жана жеке жактар менен жүргүзүлөт.

Чарба жүргүзүүчү субъекттердин ортосундагы мүлктү, активдерди, коммерциялык операцияларды жана инвестицияларды пайдалануу боюнча келишимдик мамилелер иштин натыйжалары, уюмдардын финансылык абалы жана алардын мыйзамдарды сактоосу жөнүндө маалыматтарга негизделет. Бул маалымат кызыкдар колдонуучулар, анын ичинде чарба жүргүзүүчү субъекттин жетекчилиги, кыймылсыз мүлктүн катышуучулары жана ээлери, реалдуу жана потенциалдуу инвесторлор, сатып алуучулар жана сатып алуучулар, бийлик органдары жана жалпы коомчулук тарабынан чечим кабыл алуу үчүн негиз болуп саналат, ошондуктан мындай суроо-талаптар чечимдердин сапаты менен байланышкан.

Дебиторлордун жана кредиторлордун аудити ата мекендик экономикадагы экономикалык мамилелер чөйрөсүндө компетенттүү көз карандысыз кызматкер тарабынан сандык жана конкреттүү экономикалык системага тиешелүү маалыматтарды чогултуу жана баалоо процесси катары абдан актуалдуу. Көптөгөн уюмдардын жана ишкерлердин экономикалык ишмердүүлүгүнүн бул аспектиси коом жана мамлекет үчүн гана эмес, ошондой эле потенциалдуу атаандаштар жана өнөктөштөр үчүн кызыкчылыктардын кеңири чөйрөсүн билдирет.

Тандалган иштин темасынын актуалдуулугу дебиторлор жана кредиторлор жүгүртүү капиталын пайдаланууга жана натыйжада отчеттук мезгилде иш жүзүндө ишке ашырылган пайданын көлөмүнө өтө олуттуу таасир тийгизгендигинде турат. Продуктыларды, товарларды, кызмат көрсөтүүлөрдү, бизнес жана коммерциялык эмес кирешелерди сатуудан жакшы финансылык натыйжаларга жетишүүгө болот, бирок карыздын олуттуу өсүшү төлөмдөрдү төлөбөгөн учурда көптөгөн жоготууларга алып келиши мүмкүн.

Бул макаланын максаты ар кандай дебитордук жана кредитордук уюмдардын бухгалтердик эсеп жана аудит системасын жакшыртуу жолдорун изилдөө жана табуу болуп саналат.

Макаланын негизги милдеттери төмөнкүлөр болуп саналат:

- ишканада бухгалтердик эсеп мамилелеринин негизги формаларын карап чыгуу;

- ар кандай дебиторлор жана кредиторлор менен эсептешүүлөрдү эсепке алуу менен байланышкан негизги укуктук документтерди карап чыгуу;

-ар кандай дебиторлор жана кредиторлор менен эсептешүүлөрдү эсепке алуунун жана аудиттин көйгөйлөрүн жана аларды чечүүнүн жолдорун изилдөө;

-изилденип жаткан компаниядагы ар кандай дебиторлордун жана кредиторлордун бухгалтердик жана аудитордук мүнөздөмөлөрүн кароо;

-бухгалтердик эсепти автоматташтыруу шартында ар кандай дебиторлор жана кредиторлор менен эсептешүүлөрдү эсепке алуунун өзгөчөлүктөрүн изилдөө;

-ар кандай дебиторлор жана кредиторлор менен эсептешүүлөрдүн эсебин жүргүзүү жана аудит боюнча сунуштарды даярдоо.

Изилдөөнүн предмети болуп ар кандай дебиторлор жана кредиторлор менен эсептешүүлөрдү эсепке алуу жана текшерүү системасы саналат.

Иште салыштыруу, жалпылоо, аналогия, анализ, синтез, индукция, дедукция жана атайын эсепке алуу сыяктуу изилдөө ыкмалары колдонулган.

Ишти даярдоодо Ю.А.Сплетухов, А.С.Чечеткин, Н.С.Стражева, А.П.Михалкевич жана башкалардын эмгектеринин теориялык негиздери боюнча илимий конференциялардын материалдары, Кыргыз Республикасынын мезгилдүү басма сөзүндөгү макалалар жана укуктук актылары колдонулду.

Макаланын аналитикалык бөлүгүн даярдоодо алдын ала жана жыйынтыктоочу документтер, финансылык отчеттуулуктун формалары, аналитикалык жана синтетикалык эсептин реестрлери колдонулган.

Менчиктин бардык түрүндөгү уюмдардын башка чарба жүргүзүүчү субъекттердин алдындагы товарлар, кызмат көрсөтүүлөр жана жумуштар боюнча милдеттенмелери боюнча эсептешүүлөр, эреже катары, банк мекемелери аркылуу накталай эмес тартипте жүргүзүлөт.

Компаниялар накталай эмес төлөмдөрдүн төмөнкү түрлөрүн колдоно алышат:

- төлөм талаптарын төлөө;
- төлөм тапшырмаларын эсептөө;
- төлөө боюнча суроо-талаптарды жөнгө салуу;
- тегиздөө чектерин белгилөө;
- банктык пластикалык карталар менен төлөмдөр;
- аккредитивдерди тындыруу;
- эсепти төлөө, ж.б.

Төлөм шарттары тике дебеттик эсептешүүлөргө карата колдонулат. Алар жеткирүүчүнүн (жөнөтүүчүнүн) жана акча каражаттарын башка алуучулардын төлөөчүгө белгилүү бир сумманы банк аркылуу төлөө талабын камтыган эсептешүү документи.

Инкассация – бул банктык операция, мында банк кардар - акча каражаттарын кабыл алуучу жак тарабынан түзүлгөн эсептешүү документинин негизинде төлөөчүдөн жана алуучудан акча суммасын алат. белгиленген тартипте кардардын эсебине чегерилет. Дебитордук карыздар алдын ала төлөнөт.

Бул эсептөө формасынын маңызы төмөндөгүдөй. Жөнөтүүчү документтердин негизинде төлөм боюнча талаптарды жазат жана аларды жөнөтүүчүнүн иштеген жери боюнча банк мекемелерине тапшырат. Төлөө

жөнүндө өтүнүчтөр банкка товар жеткирилгенден кийин же келишимде көрсөтүлгөн мөөнөттө берилет. Төлөө жөнүндө талап эки нускада түзүлгөн реестрге товарды же аны алмаштыруучу документтерди киргизүү менен кызмат көрсөтүүчү банкка үч нускада берилет. Реестрдин биринчи нускасы берүүчүнүн эсептешүү эсеби боюнча операциялар боюнча документтерге кол коюуга укугу бар адамдардын эки колу менен таризделет, мөөр менен күбөлөндүрүлөт жана үлгүлөр банкка тапшырылат. Ал банкта калат, ал эми акыркысы инкассо үчүн документтерди алгандыгы тууралуу банктын ырастоосу менен жеткирүүчүгө кайтарылып берилет.

Төлөм талабынын көчүрмөсүн алгандан кийин төлөөчү аны төлөөгө макул болот же аны төлөөдөн баш тартат.

Акцептке чейинки режимде төлөмдөрдү жүргүзүүдө доомат кабыл алуу мөөнөтү аяктагандан кийинки күнү төлөнөт. Төлөөчү банк суроо-талапты алган күндү эсепке албаганда, үч жумушчу күндүн ичинде акцепттен баш тартуу жөнүндө тейлөөчү банкка билдирүүгө укуктуу. Баш тартуу кызмат көрсөтүүчү менен түзүлгөн келишимде көрсөтүлгөн себептер боюнча толугу менен же жарым-жартылай болушу мүмкүн.

Төлөм тапшырмасы - тейлөөчү банкка анын эсебинен белгилүү бир сумманы бенефициардын эсебине которуу боюнча көрсөтмөнү камтыган эсептешүү документи. Төлөм тапшырмалары чыгарылат:

- алынган товарлар үчүн төлөмдөр;
- коммерциялык эмес бүтүмдөр боюнча эсептешүү;
- алдын ала төлөө;
- алдын ала төлөмдөр;
- эсептерди төлөө.

Буйрутмалар банкка жеткирилген күндөн тартып он күндүн ичинде берилиши мүмкүн (берилген күн эсепке алынбайт).

Акчаны эки же андан көп алуучуга которууда төлөөчү банкка белгиленген формада айкалыштырылган ордер бере алат. Консолидацияланган эсеп бир банктын кардарларынын эсебине которууларды камтыйт.

Заказдар банкка үч нускада берилет.

Төлөм реалдуу убакыт режиминде жүргүзүлгөн учурда, буйрук банкка эки нускада жөнөтүлөт.

Төлөм суроо-талаптарынын-тапшырмаларынын негизинде эсептешүү формасында жөнөтүүчү товарларды, жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү жөнөтүү үчүн төлөм талабы-тапшырмасын түзөт жана кызмат көрсөтүүчү банкты айланып өтүү менен аны төлөөчүгө жөнөтөт. Төлөө боюнча суроо-талаптар түздөн-түз сатып алуучуга (сатып алуучуга) жөнөтүү документтери менен бирге үч нускада жөнөтүлөт. Төлөм талабын-тапшырманы алгандан кийин төлөөчү экинчи бөлүк - төлөм тапшырмасын толтурат, мында келишимдин шарттары жөнөтүүчү тарабынан аткарылгандыктан, банкка анын учурдагы эсебинен көрсөтүлгөн сумманы алууну тапшырат. Төлөм мекемеси бул документти төлөө үчүн өзүнүн банкына үч нускада берет. Эсептен акча каражаты алынгандан кийин банк төлөө үчүн документтерди эмитент-банкка жөнөтөт.

Акча каражаттарын алуу жана накталай акча алууларды эсептөө банктык көчүрмөлөрдүн негизинде жүргүзүлөт.

Эсептешүү чеки – чекти кармоочуга чекте көрсөтүлгөн сумманы төлөө же накталай акчаны түздөн-түз чек ээсине (эсептин ээсине) которуу жөнүндө чектөөсүз банкка чексиз көрсөтмөнү камтыган баалуу документ. Жеке жактардын юридикалык жактары, анын ичинде Кыргыз Республикасынын резиденттери - ишкерлер менен накталай эмес операцияларды жүргүзүү жана жеке адамдардын банктарынын кассалык системасында накталай акчаларды алуу үчүн арналган.

Эсептешүү чеки банк тарабынан жеке адамдын учурдагы эсебиндеги же кредиттик эсептен алынган акча каражаттарына берилиши мүмкүн. Талап боюнча бир адамга бир нече чектер берилиши мүмкүн.

Чектер уюмдун атына же эмитенттин атына берилбейт.

Банктык пластик карталары – бул улуттук (эл аралык) төлөм системаларынын карталары жана төлөм каражаты катары карттарды колдонгон жеке банктык карталар.

Функционалдык мүнөздөмөлөрү боюнча карталар төмөнкүлөргө бөлүнөт:

-ушул максаттар үчүн берилген кредиттик эсепке товарларды төлөө үчүн, ошондой эле накталай акчаны сатып алуу үчүн арналган кредиттик карталар, эгерде банк кредитти бекиткенден кийин аларды (алардын бир бөлүгүн) карыз алуучу тарабынан пайдалануу мүмкүнчүлүгү жөнүндө чечим кабыл алса; банкноттор;

-Товарларды төлөө үчүн колдонулган дебет карталары накталай акчаны карта ээсинин банктык эсебинен түз дебеттөө жолу менен кабыл алат.

Кредиттик жана дебеттик карталардын функциялары эмитент-банктын кароосу боюнча айкалыштырылышы мүмкүн.

Карта – бул карт операциялары жазылган өзүнчө эсеп. Карта эсебинин ээси - картаны төлөм каражаты катары пайдалануу келишиминин негизинде банкта карт эсебин ачкан жеке же юридикалык жак (ишкер). Карточка кармоочу - карт эсебинин ээсинин арызынын (ишеним катынын) негизинде картаны пайдалануу менен операцияларды жүргүзүүгө укуктуу жеке жак. Мында транзакциялар үчүн карттык эсептин ээси жоопкерчилик тартат.

Аккредитив – төлөөчү банк (эмитент-банк) менен төлөөчүнүн (аккредитивге өтүнмө ээси) ортосунда түзүлгөн келишим, ага ылайык эмитент-банк арыз ээсинин атынан аккредитив боюнча акча төлөйт. аккредитивдин шарттарына ылайык берилген документтердин негизинде сатып алуучунун (колдонуучунун) жана аккредитивдин башка талаптарын аткарат.

Аккредитив кайтарылгыс же кайтарылгыс болушу мүмкүн. Көрсөтүлбөгөн ар кандай аккредитив кайра кайтарылгыс болуп саналат. Кайтарылып алынуучу аккредитив колдонуучуга алдын ала эскертүүсүз каалаган убакта өзгөртүлүшү же жокко чыгарылышы мүмкүн. Кайра кайтарылгыс аккредитив эмитент-банктын жана бенефициардын макулдугусуз өзгөртүлүшү же жокко чыгарылышы мүмкүн эмес.

Вексел ээсинин төлөм мөөнөтү аяктагандан кийин анда көрсөтүлгөн сумманы менчик ээсине (векселдин ээсине) төлөө боюнча шартсыз

милдеттенмесин ырастоочу коргоо документи болуп саналат. Вексель төлөм формасы гана эмес, ошондой эле коммерциялык кредиттин бир түрү болуп саналат, анткени вексель боюнча төлөм дароо төлөнбөйт, бирок белгилүү бир убакыт өткөндөн кийин, анын ичинде сумма сакталып калат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Кыргыз Республикасынын Салык кодекси. 1-бөлүк, 2-бөлүк
2. Кыргыз Республикасынын 2002-жылдын 29-апрелиндеги № 76 "Бухгалтердик эсеп жөнүндө"
3. Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 13-декабрындагы № 2 «Вкселдерди жана векселдерди жүгүртүү жөнүндө» Мыйзамы. No 341-З (2018-жылдын 22-декабрындагы No 76-З редакциясына ылайык).
4. 2017-жылдын 17-январындагы № 4 нускама (2010-жылдын 23-февралындагы № 23 редакциясы) «Кыргыз Республикасында кассалык операцияларды жана накталай эсептешүүлөрдү жүргүзүүнүн тартиби жөнүндө».
5. Абрамова Н.В. Карыздарды кантип жоюуга болот? / Абрамова Н.В. - башкы бухгалтер. - 2006. - жок. 4. - С.22-29.
6. Агеева Ю.Б. Аудит: аудиторлор жана бухгалтерлер үчүн практикалык колдонмо / Ю.Б. Агеева, А.Б. Агеева. - М.: Бератор-пресс, 2006.
7. Басылма: ЖОЖдор үчүн окуу куралы / В.И. Подольский, А.Савин, Л.В. Сотникова жана башкалар; Эд. проф. И. Подольский. - 3-басылышы, такталган. жана колдонмо - М.: ИНТИМАК-ДАНА, Ревизия, 2006.
8. Басылма: окуу куралы / И.Н. Рич, Н.Т. Лабинцев, Н.Н. Хахонов. - "Жогорку билим берүү" сериясы. - Ростов н/а: Феникс, 2005.
9. Березин И.В. Жеткирүүчүлөр жана подрядчылар менен эсептешүүлөрдү макулдашуу / И.В. Березин бухгалтер-консультант - 2007. - N 11. - С.25-29.

Хамрабаев А.А., э.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ
Маматова А.Б., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ
Дарманкулова Т.А., магистрант
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ

КЫРГЫЗСТАНДА ЧАКАН БИЗНЕСКЕ САЛЫК САЛУУ

Аннотация

Кыргызстанда жалпы салык режими КР Салык кодексинде салык төлөөчүлөр үчүн каралган бардык мамлекеттик, аймактык, жергиликтүү салыктарды жана жыйымдарды билдирет, иштин айрым түрлөрү боюнча эсептелген кирешеге бирдиктүү салык түрүндөгү салык салуу системасы; продукцияны бөлүштүрүү боюнча макулдашууларды ишке ашырууда салык салуу системасы; салык салуунун патенттик системасы. Атайын салык режимдери мажбурлап чара болуп саналат, аларды колдонуу чакан бизнести колдоо менен байланышкан.

Ачкыч сөздөр: Салык системасы, Салык төлөмү, продукция, патент, салык режими.

НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ МАЛОГО БИЗНЕСА В КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация

Общий налоговый режим в Кыргызстане представляет собой все государственные, территориальные, местные налоги и сборы, предусмотренные для налогоплательщиков Налоговым кодексом КР, систему налогообложения в виде единого налога на исчисленный доход по отдельным видам деятельности; систему налогообложения при реализации соглашений по распределению продукции; патентную систему налогообложения. Специальные налоговые режимы являются вынужденной мерой, их применение связано с поддержкой малого бизнеса.

Ключевые слова: налоговая система, налоговый платеж, продукция, патент, налоговый режим.

TAXATION OF SMALL BUSINESSES IN KYRGYZSTAN

Annotation

The general tax regime in Kyrgyzstan consists of all state, territorial, local taxes and fees provided for taxpayers by the Tax Code of the Kyrgyz Republic, a taxation system in the form of a single tax on calculated income for certain types of activities; the system of taxation in the implementation of agreements on the distribution of products; patent system of taxation. Special tax regimes are a forced measure, their application is associated with the support of small businesses.

Key words: tax system, tax payment, products, patent, tax regime.

Азыркы учурда Кыргызстандын өнүгүшүнө салым кошкон маанилүү фактор - бул чакан бизнес. Себеби, чакан бизнес тармагында иштеген ишканалар бүгүнкү өзгөрүп жаткан рынок шарттарына тез ыңгайлаша алат. Мындай ыңгайлаштыруу башкарууну тез арада чечимдерди кабыл алууну, ошондой эле кошумча чыгымдарды үнөмдөөнү камсыз кылган башкаруунун кыйла жөнөкөй структурасынын, кыска технологиялык циклдин аркасында мүмкүн болот. Ошол эле учурда, дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, чакан бизнестин өз

ишмердүүлүгүн кеңейтүү мүмкүнчүлүгү канчалык көп болсо, жалпы улуттук экономиканын өнүгүү темптери ошончолук жогору жана олуттуураак болот.

Ошентип, өлкөнүн экономикалык чөйрөсүн өнүктүрүүдө чакан бизнестин ролу эбегейсиз. Бул чакан бизнес боюнча көптөгөн изилдөөлөрдү пайда кылат. Талаштуу жана толук изилденбеген маселелердин бири – бул чакан бизнеске салык салуу. Себеби, мамлекет ар кандай жолдор менен чакан бизнестин колдоого жана ошол эле учурда андан өлкөнүн бюджетине салыктык кирешелерди көбүрөөк түшүрүүгө аракет кылып жатат, бул ар кандай салык режимдерин өнүктүрүүгө, кечиримдүүлүккө, катаалдаштырууга алып келет. Мындай процесстер тынымсыз болуп турат жана аларды өз убагында көзөмөлдөө абдан кыйын. Муну бир гана тар конкреттүү чөйрө менен алектенген адис жасай алат - чакан бизнеске салык салуу. Көпчүлүк үчүн, анын ичинде көптөгөн чакан бизнес үчүн, бул суроолор оор көрүнөт.

Ар бир өлкөдө ар кандай ишканалар, уюмдар, фирмалар бар. Тигил же бул тармакта бизнес жүргүзүшөт. Чакан бизнес өзгөчө өзгөчөлөнүп турат. Илимий адабияттарда чакан бизнес сөздүн кеңири маанисинде да, тар маанисинде да чечмеленет.

Кеңири мааниде алганда, чакан бизнес - бул монополисттик структураларга кирбеген юридикалык жана жеке жактардын жыйындысы, алар акыркысынан айырмаланып, улуттук экономикада экинчи даражадагы ролду ойнойт.

Тар мааниде чакан бизнес мамлекеттик деңгээлдеги тиешелүү документтерде бекитилген ар бир мамлекет жана тармак үчүн жекече критерийлер менен мүнөздөлгөн коммерциялык жеке ишкананын бир түрү катары ачылат.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын көз карашынан алганда, жалпысынан алганда, ишкердик чакан болуп эсептелет, ал жеке ишкерлерди, чарбаларды жана белгилүү бир шарттарга жооп берген ишканаларды камтыйт. Айта кетчү нерсе, чакан бизнес коммерциялык уюмдун конкреттүү уюштуруучулук-укуктук формасы эмес. КР Гражданлык кодексинин 30-беренесинде чакан бизнес көрсөтүлбөгөн мындай формалардын толук тизмеси бар. Мындан тышкары, чакан бизнес шарттуу экендигин баса белгилей кетүү керек, мыйзамдардан төмөнкүдөй, коммерциялык эмес уюмдар чакан бизнеске кирбейт.

Ошентип, чакан бизнес деп формалдуу түрдө эч кандай бирикмелерге кирбеген, ченемдик укуктук актыларда белгиленген белгилүү бир шарттарга жооп берген чакан ишкердикке негизделген бизнес түшүнүлөт.

Ишкерлик аз болгон шарттарды карап көрөлү. Бул шарттар да чектөөлөр деп аталат.

1) Статус боюнча чектөөлөр. "Кыргыз Республикасыны чакан жана орто бизнестин өнүктүрүү жөнүндө ишканалардын уставдык (үлүштүк, үлүштүк) капиталындагы башка субъектилердин үлүшү.

25%. Бул жактарга төмөнкүлөр кирет:

- Кыргыз Республикасынын субъекттери, муниципалитеттер;
- чет өлкөлүк юридикалык жактар;

- коомдук жана диний уюмдар;
- кайрымдуулук жана башка фонддор;
- чакан жана орто бизнестин субъекттери болуп саналбаган бир же бир нече юридикалык жактар.

Бул жерде акционердик инвестициялык фонддордун жана жабык инвестициялык фонддордун капиталы өзгөчө болуп саналат. Ошондой эле, акыркы чектөө иши интеллектуалдык ишмердүүлүктүн натыйжаларын практикалык колдонуудан (ишке ашыруудан) турган чарбалык коомдорго, чарбалык шериктештиктерге жайылтылбайт.

2) Кызматкерлердин санын чектөө. Кыргыз Республикасынын кичи жана орто бизнестин өнүктүрүү жөнүндө чакан бизнес үчүн кызматкерлердин орточо санынын чектик маанилерин белгилейт:

- чакан бизнес үчүн – 100 адамга чейин;
- микро ишканалар үчүн - 15 адамга чейин.

Эгерде чакан бизнестин тармактар боюнча карай турган болсок, анда мындай чектөөлөр бар: өнөр жайда - 100 адам; айыл чарбасында - 60 адам; илимий-техникалык жаатта — 60 адам; дүң соодада - 50 адам; чекене жана турмуш-тиричиликте тейлөө - 30 адам; башка тармактарда жана башка иш-чараларды ишке ашырууда — 50 адам.

Белгилей кетсек, орто ишканаларда иштегендердин саны 250 адамдан ашпашы керек. Мисалы, өнүккөн мамлекеттердеги санга коюлган чектөөлөрдү карап көрөлү.

Кыргызстан үчүн чакан бизнестин маанилүү көрсөткүчтөрү болуп капиталга катышуу үлүшү, кызматкерлердин саны жана продукцияны сатуудан түшкөн киреше саналат. Чакан ишканалар Кыргызстанда ар кандай салык системаларын колдоно алышат. Келгиле, аларды карап көрөлү. Жалпы салык режими. Салык салуунун жалпы режимин колдонгон чакан ишканалар, эгерде алардын иши башка салык салуу тутумдарына кирбесе, эгерде алар башка салык системасына өтүү жөнүндө арыз бербесе, салык мыйзамдарында каралган бардык салыктарды жана жыйымдарды - мамалекеттик, региондук, жергиликтүү салыктар - салык жеңилдиктерин кошпогондо.

Атайын салык режимдери. Мындай режимдер салык салууда чакан ишкердиктин ишинин багытын жана көлөмүн эске алуу зарылдыгына байланыштуу киргизилүүдө. Өзгөчө режимдерди колдонуу мүмкүнчүлүгү салык төлөөчүнүн иш чөйрөсүнө, кирешенин өлчөмүнө жана ишкердиктин уюштуруу-укуктук формасына жараша болот. Ошол эле учурда уюм бир эле учурда иштин ар кандай түрлөрү үчүн бир нече атайын режимдерди колдонууга укуктуу. Жөнөкөйлөтүлгөн салык системасы. Бул салыктык эсепти жана бухгалтердик эсепти жеңилдетүүгө жана жөнөкөйлөштүрүүгө багытталган, чакан бизнестин салык жүгүн азайтууга багытталган атайын салык режими.

Колдонулган адабияттар.

1.К.М. Уразбаев «Салык системасы жана планды финансылык жактан камсыз кылуу» Б. 2005

2.Тунтеева Г.Н., Карагулов М.Ж. Кыргыз Республикасынын Салык Мыйзамы. Бишкек 2000

3.Миляков Н.В. Салыктар жана салык салуу. - М.: Инфра, 2001.

4.Салыктар жана салык салуу, ред. М.В. Романовский. - СП б: Питер, 2000.

6.Тунтеева Г.Н., Карагулов М.Ж. Кыргыз Республикасынын Салык Мыйзамы. Бишкек 2000 б. 79.

7.Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин маалыматы боюнча эсептелген.

8.Кыргызстандагы экономикалык реформа: оң жана терс жактары. / ИЭИ, - Б., 2007.

9.Брисина Г.П. Салык мыйзамдарынын аткарылышын контролдоо практикасынан // Салык бюллетени. -2008. - №2.

10.Дуйшемалиев Н.Т. Салык системасы. – Б., 2007. – 96 б.

11.Князев В. Салык системасын өркүндөтүү жана салык кызматы үчүн кадрларды даярдоо // Салыктар. - 1997. - № 2.

Интернет булактары:

www.minfin.kg

www.statcom.kg

www.sti.gov.kg

www.nbkr.kg

Хурбаева Ч.Г., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ
Юлдашев Д.Л., phd доцент
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ
Умаров А.М., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ

ТУРИЗМДИН ЭКОНОМИКАГА КОШКОН САЛЫМЫ

Аннотация

Азыркы заманда саякаттоо, эс алуу максатында башка өлкөлөргө баргандардын санынын тездик менен көбөйүшү, зыярат кылган өлкөлөрдөн алынган маданий жана экономикалык таасирлер изилдөөчүлөрдүн жана саякатчылардын көңүл чордонуна айланды. Бул контекстте туризм- өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн экономикалык өнүгүүсүн ишке ашыруу үчүн валюталык кирешени камсыз кылуу, жаңы кирешелерди түзүү жана иш менен камсыз кылууну жогорулатуу мүмкүнчүлүгү менен көптөгөн өлкөлөрдө приоритеттүү тармак болуп калды. Бул макаланын максаты туризм секторунун экономикага кошкон салымын аныктоо, анын бул тармактагы ордун дүйнөлүк масштабда көрүү жана инвестиция тартууну, туризм секторунан түшө турган пайдаларды жана Кыргызстанга келе турган туристтердин санын эконометрикалык түрдө көбөйтүү.

Негизги сөздөр: туризмден түшкөн киреше, туристтердин саны, туризм инвестициясы, эконометрикалык божомолдоо.

ВКЛАД ТУРИЗМА В ЭКОНОМИКУ

Аннотация

В настоящее время в центре внимания исследователей и путешественников оказались стремительный рост числа людей, выезжающих в другие страны с целью путешествий и отдыха, а также культурные и экономические эффекты, полученные в посещаемых странах. В этом контексте туризм является обеспечением валютного дохода для экономического развития развивающихся стран. Он стал приоритетным сектором во многих странах с потенциалом получения новых доходов с расширением возможностей трудоустройства. Целью данной статьи является определение вклада туристического сектора в экономику, расширение его позиций в этой сфере в мировом масштабе и экономическое увеличение инвестиций, выгод от туристического сектора и количества туристов, приезжающий в Кыргызстан.

Ключевые слова: доходы от туризма, количество туристов, инвестиции в туризм, эконометрический прогноз.

CONTRIBUTION OF TOURISM TO THE ECONOMY

Abstract

In modern times, travel to other countries for the purpose of recreation. The rapid increases in the number of visitors and the cultural and economic impact on the countries visited have become the focus of attention of researchers and travelers. In this context, tourism has become a priority sector in many countries with the possibility of providing foreign exchange income, creating new incomes and increasing the opportunities for social security to realize the economic development of developing countries. The purpose of this article is to determine the contribution of the tourism sector to the economy, to see its place in this field on a global scale, and to econometrically increase investment, benefits from the tourism sector, and the number of tourists coming to Kyrgyzstan.

Key words: tourism income, number of tourists, tourism investments, econometric estimation.

Туризм, дүйнөдө тез өнүгүп жаткан тармак болуп саналат жана аны “түтүнү жок өнөр жай” деп да атоого болот. Айрыкча 20-кылымдын экинчи жарымынан тартып, туризм өлкөлөрдүн экономикасы туш болгон тоскоолдуктарды жоюунун башталгыч чекити болуп калды. Туризм, өзгөчө өлкөдөгү өндүрүштүн ар түрдүүлүгүн жогорулатуу жана жумуш орундарын түзүү жагынан абдан маанилүү. Туризмдин экономикалык таасирлери Кыргызтан жагынан бааланганда башка секторлорго кошкон салымы менен макроэкономикалык артыкчылыктарга ээ сектор экени көрүнүп турат.

Кыргызтан табигый кооздуктары жана маданий жайгашкан жери менен потенциалдуу туристтик бир бейиш. Бул дегени дээрлик бардык туристтик иш-аракеттерди иш жүзүнө ашыра ала турган жер деген маанини билдирет. Айрыкча азыркы учурда туризмдин бардык түрүн иштетүү үчүн тиешелүү инвестициялык долбоорлор менен жаратылыш ресурстарын баалоо аракеттери ылдамдады, сектор үчүн керектүү шарттарда стимулдарды берүү менен жеке ишканаларга мүмкүнчүлүктөр берилди жана кыргыз туризми да дүйнөлүк туризм рыногуна аралаша баштады.

Бул контекстте макаланын максаты, өлкөгө келген чет элдик туристтердин саны жана туризм кирешелеринин ортосундагы байланыштарды эконометрикалык анализ менен ачып берүү.

Бүгүнкү күндө саякаттоо, көрүү, эс алуу, үйрөнүү жана көңүл ачуу сыяктуу социалдык-маданий жана психологиялык муктаждыктарын канааттандыруу үчүн миллиондогон адамдардын убактылуу жерлерин таштап, ар кайсы өлкөлөргө барышы туризм деп аталат [Olalı ve Timur, 1988].

Туризм социалдык жана маданий өлчөмдөрү бар феномен болсо да, ал көбүнчө экономикалык аспектиден каралуучу коомдук ишмердүүлүк [Olalı ve Timur, 1988]. 1980-жылдардан бери экономикалык жана массалык көрүнүшкө айланган туризм, өзгөчө өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн экономикасына тийгизген оң таасири туризмдин экономикалык жагын алдыңкы планга чыгарды. Улуттук экономикалар туш болгон улуттук жана эл аралык экономикалык көйгөйлөрдү чечүүдө жана тоскоолдуктарды жоюуда туризм динамикалык жана экономикалык өзгөчөлүгү менен дээрлик баштапкы чекитти түзөт [Uygun, 2001].

Бул контекстте туризмдин өлкөнүн экономикасына тийгизген таасири; киреше эффектиси жана жумуш орундарын көбөйүүсү негизги темалардын астында кеңири бааланышы мүмкүн. Эл аралык туризмден келип чыккан валюталык кыймылдар туристтерди жөнөтүүчү өлкөнүн валюталык суроо-талаптарын жана туристтерди кабыл алган өлкөнүн валюталык сунушун жогорулаткандыктан, өлкөлөрдүн тышкы төлөм балансына таасирин тийгизет [Çakır, 2001].

Бул өзгөчөлүгү менен туризм кирешелери валюта көйгөйлөрү жана төлөм тең деминин тартыштыгы бар өлкөлөр үчүн абдан маанилүү чет элдик валюта булагы болуп саналат [Tosun, 2001].

Экономикалык өнүгүүнү ишке ашыруу максатында 5 жылдык өнүгүү

пландары түзүлө баштаган. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр өнүгүү үчүн зарыл болгон инвестицияларды жана тынымсыз жогорку өсүш темпин ишке ашыруу үчүн өнүккөн өлкөлөрдөн алдыңкы технологияларды, чийки заттарды жана өзүнө керектүү товарларды импорттоого мажбур. Бул жагдай өнүгүп келе жаткан өлкөнүн валютага болгон муктаждыгынын маанилүүлүгүн көрсөтөт. Мамлекетти экономикадан чыгарууну, тышкы сооданы либералдаштырууну жана рыноктук мамилелерди экономиканын бардык тармактарында көбүрөөк чечкиндүү кылууну сунуш кылган бул либералдык саясат көп жылдар бою колдонулуп келген импортту алмаштыруу түшүнүгүнө өтүүнү максат кылган. Экспортко багытталган өнүгүү ыкмасы, өнүктүрүү үчүн зарыл болгон валютаны экспорт аркылуу алуу каралган. Мурда даярдалган өнүгүү пландарында туризмдин маанилүүлүгү баса белгиленгени менен, туризмдин бул жаңы мезгилде өлкөгө кирген чет элдик валютанын көлөмүн көбөйтүүдө маанилүү ролду ойной аларын түшүнүү алдыга чыкты [Tosun, 2001].

Анткени туризм кирешесинен алынган чет элдик валютанын баасы өндүрүлгөн жерде сарпталат жана стимул жагынан дагы бактылуу тармак. Туризмден түшкөн кирешелерге анализ жасалганда, кирешенин жыл санап өсүүсү төлөм тең демине оң таасирин тийгизип жатканы байкалууда. Экономикада бир экономикалык бирдиктин чыгашасы башка бир экономикалык бирдиктин кирешесин түзөт. Туризм секторунда туристтердин чыгашалары сектордогу кызматкерлердин эмгек акысын жана секторго тиешелүү башка кирешелерди түзөт. Туризм сектору ишмердүүлүктүн көптөгөн тармактары менен тыгыз байланышта болгондуктан, туризмден түшкөн кирешелер башка көптөгөн товарларды жана кызматтарды керектөөгө жана экспорттоого мүмкүндүк берет. Башкача айтканда, турист кайсы бир өлкөгө келгенде, ал өлкөдө жасаган ар бир чыгымы туризм менен алектенген адамдарга гана эмес, туристтер сарптаган башка тармактарга да киреше алып келет.

Демек, туризм чыгымдары мультипликатордук механизм менен өзүнө караганда бир нече эсе көп киреше алып келет. Чындыгында, адабиятта ар кандай коэффициенттер бар. Бул коэффициент жасалган чыгаша кирешенин дээрлик эки эсеге көбөйүшүнө алып келет дегенди билдирет. Туризм тармагынан түшкөн кирешени так өлчөө үчүн, туризмден түшкөн пайда белгилүү болушу керек. Мисалы, мейманканалар жана ресторандар тамак-ашка жана суусундукка болгон муктаждыктарын ички рыноктон камсыздап, ошону менен ички кирешени түзүшөт. Туризмге салым кошкон тармактар транспорт тармагынан тартып айыл чарба жана мал чарбачылыгына чейин жайылган. Башкача айтканда, экономикада туризмден түшкөн киреше ар кандай сегменттерге (мейманкана, туристтик агенттик, тамак-аш жана суусундук бизнеси, дүң сатуучулар, тамак-аш бизнеси, персонал чыгашасы, салыктар ж.б.) тарабынан бөлүштүрүлөт. Бул талкуулардын бардыгы туризмден түшкөн кирешелер экономикада чоң киреше агымынын калыптанышына өбөлгө түзөрүн көрсөтүп турат.

Туризм сектору бир гана туристтик керектөө чыгашаларынан жана ушундай жол менен кирешелерден турбайт. Мындан тышкары, туризм суроо-талабын канааттандыруу үчүн ишканалардын жаңы инвестициялары жана

табияты боюнча эмгекти көп талап кылган бул тармактын өнүгүшү жумуш менен камсыз кылууну жогорулатуу менен өлкөнүн экономикасына салым кошууда.

Туристтик объектилерин куруу, тарыхый жерлерди оңдоп түзөө жумушчуларды көбүрөөк иш менен камсыз кылууну жана курулуш материалдарын колдонууну талап кыла тургандыктан, инвестициялык чыгашалардын көбөйүшү биринчи учурдан тартып экономикага тарап, чыгашаларды жана ошону менен киреше агымын жаратат. Мындан тышкары, туризм эмгек интенсивдүү колдонулган тармак болгондуктан, инвестициянын башталышы менен жумуштуулукту көбөйтө баштайт жана ал аяктаганда бул сектордо квалификациялуу жумушчу күчүн иш менен камсыз кылуу үчүн жаңы жумуш орундарын түзөт. Туризм секторунун жалпы иш менен камсыз кылуудагы үлүшү олуттуу деңгээлге жетип жатат.

Туристтик суроо-талапты канааттандыруунун негизги шарты - инфраструктура (транспорт, канализация ж.б.) жагынан даяр болуу. Демек, туризмден түшкөн киреше менен инфраструктуралык инвестициянын ортосунда түз жана тыгыз байланыш бар. Инфраструктуралык инвестициялар мамлекеттин социалдык функцияларынын алкагында ишке ашырылат жана коомчулуктун жыргалчылыгы үчүн да, экономикалык өнүгүү үчүн да көзгө көрүнбөгөн кызмат катары ишке ашырылат. Туризмдеги өнүгүүлөр инфраструктурага өнүктүрүүчү жана багыт берүүчү таасирин тийгизет деп айтууга болот. Бул жерде дагы бир белгилей кетүүчү жагдай, жаратылыш кооздугу, тоолор жана токойлор көп болгон аймактардын көбүрөөк туристти кабыл алуусун жана натыйжада өлкөдөгү киреше бөлүштүрүүгө терс таасирин тийгизбөөсүн көзөмөлгө алуу абзел [Olalı ve Timur,1988]. Туризм секторунун туруктуу өнүгүүсүндө өсүшүн камсыз кылуу жаратылыш жана маданий ресурстарды коргоо, көбөйтүү жана өнүктүрүү аркылуу мүмкүн болот. Кошумчалай кетсек, туризм экономиканын өнүгүүсүнө эң чоң салым кошкон тармактардын бири. Дүйнөдө 1980-жылдары туризм маанилүү мамлекеттик саясат катары кабыл алынып, ошого жараша жол көрсөтүүчү жоболорду жасап, өзгөчө стимулдарды жогорулатуу, көңүлдөрдү буруу жана туризм инвестициясын ылдамдатуу каралган. Өтө маанилүү бир тармак катары туризм көбөйгөн инвестициялардын жана ийгиликтүү жылдыруулардын натыйжасында валюталык кирешелердин олуттуу өсүшү, улуттук кирешеге кошкон салымы, бизнес жана иш менен камсыз кылуу көлөмү менен өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн күн тартибинде орун алды. Сектордун маанисин түшүнгөн жана бул багытта жасаган жылыштары менен Кыргызстан дүйнөлүк туризм базарында кызыккан өлкөгө айланды.

Кыргыз туризминин дүйнөлүк туризмдеги ордун арттыруунун эң чоң факторлорунун бири бул жайгашкан жери, табияттын кооздугу жана тарыхый байлыктарын сактап калып, туристтерди өзүбүзгө тартууга болот.

Туризмдин экономикадагы ордун көрсөткөн эң маанилүү көрсөткүчтөрдүн бири

– бул туризмден түшкөн валюталык кирешенин экспорттогу жана төлөм тең деминдеги үлүшү.

Белгилүү болгондой, өнүгүп келе жаткан өлкөлөр өнөкөт түрдө валюталык тоскоолдуктар менен чырмалышып, экономикалык өнүгүү үчүн зарыл болгон

инвестициялык товарларды жана кызматтарды сатып алууда кыйынчылыктарга дуушар болушат. Ушул себептен улам өнүгүп келе жаткан өлкөлөр туризмди өнүктүрүлүшү керек болгон маанилүү тармактардын бири катары көрүшөт. Мунун себеби, туризмге суроо- талаптын өсүп жаткандыгы жана туризм өндүрүлгөн жерде керектелет. Кыскасы, туристтик продуктылар жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн төлөнгөн баалар өз ара валюта агымын түзүү аркылуу валютанын көбөйүшүнө же азайышына себеп болот. Бирок туризмден келип чыккан валютанын көбөйүп, азайышын аныктоо өтө кыйын. Анткени чет өлкөлүк коноктордун, туристтик инвестиция үчүн келген чет элдик капиталдын чыгашаларынан тышкары, чет өлкөлүктөр жасаган туризмди жарнамалоого жана ага кеткен чыгымдар, чет өлкөлүк туристтик ишканалардан алынган комиссиялар, сувенирлерди сатуу ж.б. ушул сыяктуулар.

Улуттук туристтик кеңселердин чыгашалары сыяктуу башка валюталык каражаттарды да эске алуу керек. Башка жагынан алганда, ушундай жол менен валюталык чыгашалар бар болгондуктан, алардын бардыгын эске алуу керек. Бул бардык валюталык кириш-чыгашаларды жылдар бою деталдуу түрдө аныктоо кыйын болгондугуна байланыштуу маселени ички жана чет элдик туристтердин валюталык чыгашалары жагынан кароо туурараак болмок.

Туризмдин кыймылынан келип чыккан чыгаша-киреше агымы өнүккөн өлкөлөрдөн өнүгүп келе жаткан өлкөлөргө валюта агымын камсыздай алат жана туризмден түшкөн кирешенин айрым экономикалык аспектилерин ачып берүү менен киреше которууну ишке ашыра алат. Келген туристтердин жатакана, тамак-аш жана суусундук, транспорт, соода жана оюн-зоок сыяктуу ар кандай муктаждыктарын канааттандыруу үчүн жасаган чыгымдары улуттук кирешени жогорулатат. Негизги капиталга салымдар - бул экономикада товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү өндүрүүнү көбөйтүү жана өзгөчө келечектеги мезгилдерде керектөө мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу максатында белгилүү бир мезгил ичинде реалдуу капиталды көбөйтүү, жөнгө салуу жана сактоо үчүн өндүрүш факторлорун пайдалануу. Негизги капиталга салымдар жаңылоо жана башкаруу инвестицияларын, бүтүрүү инвестицияларын жана жаңы инвестицияларды камтыйт [Çakır, 2001].

Өнүгүү пландарына туризм инвестициясы киргизилгени менен бул тармакка жасалган инвестиция 1980-жылдарга чейин жетишсиз деңгээлде болгон [Uygun, 2001]. 1983-жылы "Туризмди өнүктүрүү мыйзамы" менен бул тармакка инвестиция тартуу жана өзгөчө 1985-жылдан кийин "Өнүгүү үчүн өзгөчө мааниге ээ секторго" киргенден кийин туризм инвестициясына чоң суроо-талап пайда болгонун байкоого болот [Kozak, 1997]. Секторго берилген бул мүмкүнчүлүктөрдүн таасири менен, туризм инвестициясы реалдуу өсүшкө ээ болууда. Мунун эң маанилүү фактору стимулдардын стагнациясы болгон [Uygun, 2001]. Чечүүнү талап кылган дагы бир маселе – чет элдик капиталдын туризм тармагына кызыгуусу. Кыргызтан азыркы учурда дүйнөлүк туризм рыногунда кызыгуу жараткан өлкөгө айланган. Буга чейин Кыргызтан тарыхый жерлери менен кызыккан өлкө болсо, эми эс алуу үчүн эсептелген өлкөгө айланганы байкалууда. Экинчи жагынан анын дүйнөлүк туризмдеги үлүшү каралса, үлүшү өтө аз деңгээлде экени байкалат. Мунун эң чоң себеби, туризм

секторунун башка секторлорго салыштырмалуу улуттук, эл аралык экономикалык жана саясий өнүгүүлөрдөн тезирээк таасир этиши [Tosun, 2001]. Башка жагынан алганда, эл аралык туризм иш-аракеттери жамааттык түрдө каралса, кыргыз туризминин дүйнөлүк туризмде көтөрүлүшүнүн эң чоң факторлорунун бирин туризмге тиешелүү өнүмдөрдүн жана кызматтардын сапатынын жогорулашы катары көрсөтүүгө болот.

Бул жерде эң оболу баалана турган моделдер (Кыргызтандын жалпы туризм инвестицияларын, туристтердин санын жана туризм кирешелерин аныктаган факторлор) аныкталышы керек. Ушул себептен улам, жасалышы керек болгон нерсе - аныкталган өзгөрмөлөрдү киргизүү жана моделге катышуунун себептерин түшүндүрүү. Башкача айтканда жөнөкөй регрессия ыкмасы менен иштеп чыккан моделдерди баалоо, инфляция жана алмашуу курсу сыяктуу акча өзгөрмөлөрүнүн туристтердин санына жана туризм кирешесине тийгизген таасирин ачып берүүгө аракет кылуу.

Бул изилдөөдө иштелип чыккан реалдуу өзгөрмөлөр менен туризм инвестициясы, туризм кирешеси, Кыргызтанга келген чет элдик туристтердин саны жана конок жайларындагы керебеттердин саны эсептеле турган эконометрикалык моделдердин өзгөрмөлөрүнүн ортосунда байланыш бар-жогу каралды. Моделге өзгөрмөлөрдү киргизүүнүн рационалдуулугун төмөнкүчө түшүндүрүүгө болот. Туризм инвестициясы негизинен туристтик инвестициялар, туризмден түшкөн киреше жана туристтердин саны менен байланышкан. Буга ылайык, туризм инвестициясы; Кыргызтанга келген туристтердин санынын өсүшү, башкача айтканда, өлкөнүн туризмине болгон суроо-талаптын өсүшүнүн натыйжасында туризм тармагына жасала турган инвестицияларды билдирет. Ошондуктан туристтердин санынын жана туризм кирешесинин көбөйүшүнүн туризм инвестициясына оң таасир этээри болжолдонууда.

Туризм иштетүү сертификаты жана керебет сыйымдуулугу бар объектилердин санынын көбөйүшүнүн натыйжасында өлкөгө келген туристтердин саны көбөйгөндүктөн, туризм кирешеси да ошого жараша өсөт. Башкача айтканда, туризм инвестициясы кадимки шарттарда күтүлүп жаткан өлкөнүн туризмине болгон суроо-талапты канааттандыруу үчүн жасалганда, өлкөгө келген туристтердин саны көбөйөт, демек туризмден түшкөн киреше дагы көбөйөт.

Чет элдик туристтердин санын, өлкөгө кирген чет элдик жарандарды билдирет. Туристтердин санына таасир этүүчү эң маанилүү инвестиция фактору – бул туристтик эксплуатация сертификаты бар жайгаштыруу объекттериндеги бөлмөлөрдүн жана керебеттердин саны.

Керебеттердин саны да туризм инвестициясынын эң маанилүү функциясы болуп саналат. Демек, туристтик инвестициялар туристтердин санына таасирин тийгизет.

Корутунду. Бүгүнкү күндө туризм өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдө көптөгөн адамдар үчүн жашоо жана керектөө формасын алат. Өнөр жайлуу өлкөлөрдүн калкынын жарымынан көбү жылына бир жолудан кем эмес чет мамлекеттерге барат. Ушул себептен улам, туризм жыйырма биринчи кылымда

да, жыйырманчы кылымда да из калтырышы күтүлүүдө . Туризм өлкөнүн экономикасына көп жагынан салым кошуу мүмкүнчүлүгү бар маанилүү тармак жана «түтүнсүз фабрика» деп аталат.

Кыргызтандын азыркы учурда даярдалган бардык өнүгүү пландарында туризмди өнүктүрүү тууралуу сөз кылынууда. Өнүгүү пландары каралып жатканда, пландардын көпчүлүгүндө туризм үчүн кабыл алынган жалпы маселелер, туризмдин төлөм балансына кошкон салымын жогорулатуу, жеке секторду туризмге инвестиция салууга шыктандыруу, стимулдарды, кредиттерди, каражаттарды колдонуу, туристтик аймактарды көбөйтүү, физикалык пландоо жана туризмде билимге маани берүү. Бул контекстте туризмди шыктандыруу мыйзамы менен азыркы убакта туризм секторунда бурулуш мезгили болууда. Бул өсүштөрдүн эң негизги фактору грант түрүндөгү жардамдар болууда. Бул жылдарда эксплуатациялоо сертификаты бар объектилерде керебеттердин, туризмден түшкөн кирешелердин жана чет өлкөлүк туристтердин эң олуттуу өсүштөрү да ишке ашырылган. Мындан тышкары, туризмден түшкөн кирешенин тышкы соода тартыштыгын жабуу темпи жыл сайын өзгөрүп турат. Ушул себептен туризм кирешелери Кыргызтан үчүн тышкы соода тартыштыгын жоюу үчүн алмаштырылгыс бир булак экени белгиленүүдө. Кыргызстанда инвестиция, киреше жана туризмди таанытуу жагынан чоң өнүгүүлөр болууда. Башка жагынан алганда, боло турган өзгөрүүлөргө туруштук бере турган күчкө ээ, жакшы уюштуруу гана талап кылынат. Мындан тышкары, жаңы инвестицияларды көбөйтүүнүн ордуна инвестициялык фазадагы объектилердин бүткөрүлүп, ишке киргизилиши камсыз кылынышы керек. Туризм түрлөрү өнүктүрүлүп, сезонду узарта турган туризм түрлөрүнө инвестиция салынышы керек. Бул контекстте эконометрикалык изилдөөлөр көрсөткөндөй, туризм инвестициялары, туристтердин саны жана керебеттердин саны туризм кирешесин аныктаган эң маанилүү факторлор.

Туризм феномени өзүнүн реалдуулук салымын кошуп жаткандыгы ушул күндөрдө байкалууда. Бул салымдын уланышын камсыз кылуу максатында, табиятына, тарыхына жана маданиятына негизделген туризм жагынан бактылуу өлкө статусун сактап, анын мүмкүнчүлүктөрүн акчалай пайдага айландырууда рынокту көзөмөлдөө жана маркетингти бардык чаралар менен жүргүзүлүшүн камсыз кылуу керек. Кыргыз туризминин узак мөөнөттүү келечекте дүйнөнүн негизги багыты болушу жана туризм өлкөсү катары позицияланышы үчүн туризмди өлкөгө жана мезгилдерге жайылтуу, бул багытта инфраструктураны камсыз кылуу, ошондой эле туризмди жаңылоо зарыл. Жыл 12 айга жайылган көп түрлүү продукциялары менен Кыргызтан көптөгөн аймактарда ишенимдүү жана популярдуу жер боло алат.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Çakır, P.(2001) Turizmin Ekonomiye Katkısı Üzerinde Genel Bir Yaklaşım, Anadolu Üniversitesi.
- 2.Kozak, M. (1997) Turizm İlkeler- Kavramlar,3.Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi.
- 3.Olalı, H. ve Timur, A. (1988) Turizm Ekonomisi, İzmir: Ofis Matbaacılık.
- 4.Tosun, C. (2001) Challenges of Sustainable Tourism Development in the

Developing World: Tourism Management, 22, 289-303.

5.Uygur, E. (2001) Ekonometri: Yöntem ve Uygulama, Ankara: İmaj Yayıncılık.

6.<https://www.acarindex.com>

Култаев Т.Ч., э.и.д., профессор
ОшМУ

Атыбаева И.Ж., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ЭКОНОМИКАНЫН ТАРМАКТАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН РЕГИОНДУК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮН ОПТИМАЛДАШТЫРУУ ЫКМАСЫ КАТАРЫ БОЛЖОЛДОО

Аннотация

Бул макалада изилденген маселенин мааниси мындайча : башкаруунун структурасын жана өндүрүштү уюштурууну өркүндөтүү менен, атап айтканда, экономикалык-математикалык методдорду колдонуу менен олуттуу натыйжаларга жетишүүгө болот. Экономиканын өнүгүшүн экономикалык болжолдоо комплекстүү болууга жана өлкөнүн өнүгүүсүнүн бардык аспектилерин жана деңгээлин камтууга тийиш.

Ошону менен бирге ал болжолдоонун башка салыштырмалуу өз алдынча багыттары менен — социалдык, демографиялык, илимий-техникалык, жаратылышты башкаруу, региондор аралык мамилелерди өнүктүрүү менен да байланыштуу болушу керек. Бул багыттардын ар бири өз алдынча мааниге ээ жана белгилүү бир чектерде башка тармактардан көз карандысыз өнүгө алат. Бул жекече, конкреттүү, өзгөчө тармактык жана региондор аралык мүнөздөгү көйгөйлөргө да тиешелүү.

Бул макалада изилденген маселенин мааниси мындайча : башкаруунун структурасын жана өндүрүштү уюштурууну өркүндөтүү менен, атап айтканда, экономикалык-математикалык методдорду колдонуу менен олуттуу натыйжаларга жетишүүгө болот. Экономиканын өнүгүшүн экономикалык болжолдоо комплекстүү болууга жана өлкөнүн өнүгүүсүнүн бардык аспектилерин жана деңгээлин камтууга тийиш.

Ошону менен бирге ал болжолдоонун башка салыштырмалуу өз алдынча багыттары менен — социалдык, демографиялык, илимий-техникалык, жаратылышты башкаруу, региондор аралык мамилелерди өнүктүрүү менен да байланыштуу болушу керек. Бул багыттардын ар бири өз алдынча мааниге ээ жана белгилүү бир чектерде башка тармактардан көз карандысыз өнүгө алат. Бул жекече, конкреттүү, өзгөчө тармактык жана региондор аралык мүнөздөгү көйгөйлөргө да тиешелүү. Экономикалык болжолдоонун топтоо деңгээлдери боюнча макроэкономикалык, түзүмдүк (тармактар аралык, региондор аралык) болжолдоолорду, экономикалык комплекстерди (отун-энергетика, агроөнөр жай, курулуш, инвестициялык, өнөр жай жана өндүрүштүк эмес) өнүктүрүүнүн болжолдорун бөлүп көрсөтүүгө болот. инфраструктурасы ж.б.) жана ири тармактарды жана райондорду өнүктүрүүнүн болжолдору. Макроэкономикалык жана түзүмдүк болжолдоолорду бөлүштүрүүдө белгилүү бир конвенцияны белгилей кетүү керек, анткени бардык макроэкономикалык көрсөткүчтөр көп сандагы түзүмдүк чектөөлөрдүн таасири астында түзүлөт, алардын мааниси болжолдоо мөөнөтү кыскарган сайын жогорулайт. Демек, макроструктуралык болжолдоолорду иштеп чыгууга муктаждык өсүүдө, мында өнүгүүнүн көрсөткүчтөрүн, мисалы, райондун жана шаардын экономикасын аныктоодо бир эле учурда негизги структуралык чектөөлөрдү эске алуу мүмкүн болмок. Иштеп

чыгаруучу енер жайдын структурасы биротоло белгиленбейт. Ал болжолдонгон мезгилде экономикалык жана социалдык енуугунун конкреттуу милдеттерине жана өзгөчөлүктөрүнө ылайык максаттуу түрдө өркүндөтүлүп жатат. Экономикалык өнүгүүнүн ар бир этабында структуралык өзгөрүүлөрдү изилдөө жана болжолдоо, экономикада негизги пропорцияларды белгилөө иши эсептик методдорду өркүндөтүүнү гана эмес, бул проблеманы жаңы шарттарга байланыштуу изилдөөнү, ошондой эле экономиканы өнүктүрүү боюнча сунуштарды иштеп чыгууну талап кылат. экономикалык пландаштыруу. Мындай прогноздор макроэкономика-лык прогноздор менен бирдикте социалдык-экономика-лык енуугунун негизги параметрлеринин жакшыраак шайкеш келишин камсыз кылат. Регионду өнүктүрүүнүн болжолун иштеп чыгуунун ырааттуулугу болжолдоо горизонтуна, экономиканы өнүктүрүүнүн баштапкы шарттарына ж. Бул интеративдик прогноз өнүгүүнүн эң маанилүү багыттарын бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Экономикалык болжолдоонун структурасы да болжолдоонун горизонттору менен аныкталат. Ар кандай узактыктагы болжолдоолордун мазмуну бирдей болушу мүмкүн эмес, анткени ар кандай процесстер ар кандай туруктуулукка, агымдын ылдамдыгына жана убакыт циклине ээ. Ошентип, кыска мөөнөттүү болжолдоо узак мөөнөттүү болжолдоонун объектиси боло албаган пландын аткарылышынын эсебин, финансылык агымдардын кыймылын жана бааларды ж.б. камтыйт. Ар кандай прогноз буга чейин болгон маалыматтардан турат. Ошол эле учурда маалыматтарды тандоого, ар кандай элементтердин өз ара байланышын аныктоого болгон мамиле кыска, орто жана узак мөөнөттүү эсептөөлөрдө ар түрдүү. Жакынкы келечекке көз караштар узак мөөнөттүү өнүгүүнүн максаттарына жана милдеттерине негизделген кыйла белгилүү келечектин көз карашынан каралууга тийиш.

Иш жүзүндө бул жобо кыска, орто жана узак мөөнөттүү болжолдоолорду бир убакта иштеп чыгуу жана аларды үзгүлтүксүз оңдоо менен ишке ашырылат. Экономикалык өсүштүн темптеринин жана факторлорунун болжолу кирешенин (же акыркы продукциянын) динамикасын, бул динамиканы аныктоочу өндүрүш ресурстарын жана дүң продукцияны негизги функциялык элементтерге бөлүштүрүүнү чагылдырат. Макроэкономикалык болжолдоо экономикалык болжолду иштеп чыгуунун биринчи кадамы болуп саналат. Жалпы экономиканы жана анын айрым байланыштарын өнүктүрүүнүн илимий гипотезасын иштеп чыгууга мүмкүндүк берүү, факторлордун динамикасын жана өз ара аракетин ачуу, экономикалык болжолдоо эч кандай жөнөкөй божомол эмес. Экономикалык болжолдоонун моделдеринин системасы экономикалык мыйзамдардын таасирин жана алардын болжолдонгон мезгилдин алдындагы базалык мезгилде иштөө механизмин, ошондой эле эң маанилүү тармактарды өнүктүрүүнүн аныкталган мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана тенденцияларын изилдөөгө жана эске алууга негизделген. , кайра ендуруунун темптери жана пропорциялары, экономикалык жана социалдык енуугунун узак мөөнөттүү перспективага экономикалык жана саясий милдеттерине ылайык келе турган прогноздорун негиздоо максатында техникалык прогресстин негизги багыттарынын илимий прогноздору. Экономикалык жардамдоонун

моделдеринин системаларынын өндүрүш иштеринин жана алардын базаларына таянгандын, ошондой эле эң маанилүү тармактардын өндүрүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана тенденцияларын изилдөөгө жана эсепке алуу иштерин жүргүзүү. , кайра өндүрүшүнүн темптери жана пропорционалдык, экономика жана социалдык өнүгүүнүн узак мөөнөттүү перспективасы экономика жана саясы милдеттерине ылайык келе турган прогноздорунун негиздери максаттарында техника прогрессинин негизги багыттарынын илими прогноздору. Ошол эле учурда экономикалык болжолдоо орто мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү келечекте курулуш ыкмасы боюнча айырмаланарын эске алуу керек.

Узак мөөнөттүү болжолдоодо илимий-техникалык болжолдоонун натыйжаларын жалпылоого, ресурстардын көлөмүн аныктоонун нормативдик ыкмаларына көп көңүл бурулат. Прогноздун маанилүү курамдык бөлүгү өндүрүш ресурстарын келечектүү эсептөө болуп саналат. Ресурстарды болжолдоо экономиканын келечектеги енуугунун чектерин да, илимий-техникалык прогресстин жана социалдык саясаттын багыттарына коюлган талаптарды да аныктоого мумкундук берет. Ондурш ресурстарын рационалдуу пайдалануу — бул баарыдан мурда алардын эффективдуулугун жогорулатуу. Ошол эле учурда ресурстарды кайра өндүрүүнүн өзгөчөлүктөрү жана мыйзам ченемдүүлүктөрү негизинен рационализациялоо маселелеринин милдеттерин жана негизги мазмунун, ресурстарды болжолдоонун структурасын жана ырааттуулугун аныктайт.

Эмгек ресурстарын жана иш менен камсыз кылуу көрсөткүчтөрүн орто жана узак мөөнөттүү перспективалык эсептөөлөрдүн ырааттуулугу аларды кайра өндүрүүнүн негизги этаптарына туура келет. Бул жерде баштапкы чекит - демографиялык болжолдоо. Мүмкүн болгон эмгек ресурстарын жана калктын иш менен камсыз болушунун деңгээлин негиздөө да, калктын жыргалчылыгынын өсүшүн жана структурасын, өндүрүштүк эмес тармактарды өнүктүрүүнү болжолдоо да зарыл. Азыркы учурда бул прогноздун мааниси өзгөчө жогорулады, анткени эмгек ресурстарынын калыптанышы демографиялык процесстер менен көбүрөөк аныкталууда. Демографиялык болжолдоонун акыркы натыйжасы эмгекке жарамдуу калктын санын, анын жынысын, жаш курагын жана региондук структурасын келечектүү баалоо болуп саналат. Андан ары эмгек ресурстарынын консолидацияланган балансынын жардамы менен эмгек ресурстарынын динамикасынын жана структурасынын болжолдоосуна өтүү жүзөгө ашырылат. Акыркы этапта өлкөдөгү калктын саны аныкталат. Болжолдоонун маанилүү элементи болуп капиталдык салымдардын ресурстарын болжолдоо саналат. Капиталдык салымдардын келему жана натыйжалуулугу эл чарбасынын бардык тармактарына, звенолоруна жана элементтерине чечуучу таасирин тийгизет.

Натыйжада инвестициялык жана инновациялык процесстерди кайра өндүрүүнүн болжолу экономиканы өнүктүрүүнүн орто мөөнөттүү болжолдоолору үчүн негиз болуп саналат. Бирдиктүү инвестициялык жана инновациялык процессти болжолдоо процессинде капиталдык салымдардын жана негизги фонддордун бириккен балансын иштеп чыгуунун практикалык

зарылчылыгы келип чыгат. Комбинаттык баланс иштеп жаткан эндурүшту жана бутундей алганда жаңы курулушту пландаштырууну камсыз кылат.

Табигый фактор экономиканын өнүгүшүнө барган сайын таасирин тийгизүүдө. Анын таасири өзгөчө жаратылыш ресурстарын иштеткен тармактарда байкалат. Табигый фактордун негиздүү болжолун түзүү үчүн анын өзгөрүшүнүн узак мөөнөттүү тенденцияларын аныктоо жана адекваттуу моделдерди түзүү зарыл. Мындай моделдер ар бир тармакка мүнөздүү, бирок алар үчүн эсептөөнүн натыйжалары негизинен салыштырууга болот, бул аларды бириктирүүгө жана бүткүл өлкөнүн деңгээлинде табигый фактордун жалпы баасын алууга мүмкүндүк берет. Табигый фактор экономиканын өнүгүшүнө барган сайын таасирин тийгизүүдө. Анын таасири өзгөчө жаратылыш ресурстарын иштеткен тармактарда байкалат. Табигый фактордун негиздүү болжолун түзүү үчүн анын өзгөрүшүнүн узак мөөнөттүү тенденцияларын аныктоо жана адекваттуу моделдерди түзүү зарыл. Мындай моделдер ар бир тармакка мүнөздүү, бирок алар үчүн эсептөөнүн натыйжалары негизинен салыштырууга болот, бул аларды бириктирүүгө жана бүткүл өлкөнүн деңгээлинде табигый фактордун жалпы баасын алууга мүмкүндүк берет. Мамлекеттин экономикалык өнүгүү стратегиясы милдеттүү түрдө анын негизги шарты катары болжолдоонун жана пландаштыруунун математикалык жана аспаптык ыкмаларын камтууга тийиш. Биз изилдеп жаткан маселенин мааниси мына мында турат: эндурүшту уюштурууну жана башкаруу структурасын еркүндөтүү, экономикалык-математикалык методдорду колдонуу менен олуттуу натыйжаларга жетишүүгө болот. Мамлекеттин экономикалык өнүгүү стратегиясы милдеттүү түрдө анын негизги шарты катары болжолдоонун жана пландаштыруунун математикалык жана аспаптык ыкмаларын камтууга тийиш. Биз изилдеп жаткан маселенин мааниси мына мында турат: эндурүшту уюштурууну жана башкаруу структурасын еркүндөтүү, экономикалык-математикалык методдорду колдонуу менен олуттуу натыйжаларга жетишүүгө болот. Оптималдуу пландаштыруунун математикалык ыкмалары натыйжалуу пландаштырылган чечимди табууга гана эмес, изилденип жаткан процесстерге жана кубулуштарга терең экономикалык талдоо жүргүзүү үчүн каражаттарды да камсыз кылат. Практикалык маселелерди чечүүдө математикалык методдорду колдонуунун эң аз дегенде төрт аспекти бар:

1. Экономикалык маалымат системасын өркүндөтүү. Математикалык методдор экономикалык маалыматтын системасын тартипке келтирүүгө, бар болгон маалыматтагы кемчиликтерди аныктоого жана жаңы маалыматты даярдоого же аны оңдоого талаптарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Экономикалык-математикалык моделдерди иштеп чыгуу жана колдонуу пландаштыруунун жана башкаруунун конкреттуу системасын чечүүгө багытталган экономикалык информацияны жакшыртуунун жолдорун керсетет. Пландаштырууну жана башкарууну маалыматтык камсыздоодогу прогресс информатиканын тез өнүгүп жаткан техникалык жана программалык куралдарына негизделген.

2. Чарбалык эсептин тактыгын интенсивдештирүү жана жогорулатуу. Чарбалык милдеттерди формалдуу-лаштыруу жана ЭВМди колдонуу

стандарттуу, массалык эсептеелерду алда канча тездетет, тактыкты жогорулатат жана эмгек эндурумдуулугун азайтат, «кол» технологиясынын устемдугу астында жетки-ликсиз болгон комплекстуу чаралардын кеп кырдуу экономикалык негиздемелерин ишке ашырууга мумкундук берет.

3. Экономикалык проблемалардын сандык анализин тереңдетүү. Моделдөө ыкмасын колдонуунун аркасында конкреттүү сандык анализдин мүмкүнчүлүктөрү бир топ жогорулайт; экономикалык процесстерге таасир этүүчү көптөгөн факторлорду изилдөө, экономикалык объекттердин өнүгүү шарттарынын өзгөрүшүнүн кесепеттерин сандык баалоо ж.б.

4. Принциптуу жаны экономикалык проблемаларды чечуу. Математикалык моделдештирүү аркылуу башка каражаттар менен чечүүгө иш жүзүндө мүмкүн болбогон мындай экономикалык маселелерди чечүү мүмкүн, мисалы: эл чарба планынын оптималдуу вариантын табуу, эл чарба чараларын моделдөө, комплекстүү эл чарба объектилеринин иштешине көзөмөлдү автоматташтыруу. Экономикалык өсүштүн темптерин жана пропорцияларын болжолдоонун каралып жаткан дээрлик бардык элементтери толук иштелип чыккан эмес жана барган сайын кеңейтилет. Изилдөөлөр жүргүзүлүп жаткан багытка жараша болжолдоонун эки жалпы ыкмасын: генетикалык жана максаттуу мамилени бөлүү адатка айланган. Генетикалык болжолдоо – изилденип жаткан объектинин келечектеги абалын, анын өнүгүү мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө заманбап идеялардын негизинде болжолдоо. Мындай мамиле менен болжолдоо аныкталган өнүгүү тенденцияларынын негизинде түзүлөт. Максаттуу мамиле, адатта, алдын ала коюлган максаттарга жетүү үчүн объекттин кыймылынын айрым шарттарына таасир этүүнүн рационалдуу жолдорун издөө катары мүнөздөлөт. Мында келечектен азыркы учурга карата болжолдуу изилдөөлөр жүргүзүлөт: өнүгүүнүн каалаган натыйжаларынын негизинде аларды алуу каражаттары болжолдонот.

Болжолдоодо генетикалык мамиледе өткөн мезгилдин көз карандылыгы келечекте өз маанисин сактап калат деп болжолдонот. Бул ыкмалар белгилүү бир инерция менен байланышкан экономикалык процесстердин параметрлеринин белгилүү туруктуулугун болжолдоого негизделген. Болжолдоого мындай мамиленин күчү бул тенденциялардын математикалык так сүрөттөлүшүнө жана өз ара көз каранды көрсөткүчтөрдүн ортосундагы байланыштын бекемдигин аныктоо мүмкүнчүлүгүнөн турат.

Болжолдоо мөөнөтүнүн узартылышы өнүгүүнүн орун алган тенденцияларынын инерциясын жана таасирин начарлатат, экономиканы өнүктүрүүнүн багыттарын олуттуу өзгөртүүдө башкаруу звеносунун эркиндик деңгээлин жогорулатат. Демек, болжолдоодо максаттуу болжолдун элементтерин күчөтүүгө болот. Ошентип, эл чарбасында өндүргүч күчтөрдү өнүктүрүүнүн мүмкүн болгон көптөгөн багыттары бар, бирок коом ресурстардын чектелгендигинен улам өнүгүүнүн эң эффективдүү багытын алууга аргасыз болууда. Демек, максаттуу мамиле узак мөөнөттүү болжолдоодо алардын иш-аракеттерин жөнгө салуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу үчүн өнүгүүнүн белгилүү мыйзамдарын чектөөчү же ишке ашыруучу тенденцияларды аныктоо үчүн колдонулушу мүмкүн. Ошентип, максаттуу мамиле менен прогноздор

өткөндү жана азыркы учурду изилдөөнүн негизинде түзүлөт. Болжолдоонун эң жакшы ыкмасы бул эки ыкманын тең рационалдуу айкалышы. Мындай айкалыштырууга ар кандай варианттардын ичинен, бир жагынан болжолдонгон мезгилге белгиленген жалпы экономикалык параметрлерге, берилген социалдык-экономикалык максатка жетүү үчүн зарыл болгон варианттарды тандоо зарыл болгондо, болжолдордун өзгөрмөлүүлүгү менен жетишүүгө болот. , экинчи жагынан, ресурстар менен камсыз кылуу.

Моделдөө методун практикалык колдонуу чөйрөсү экономикалык маселелерди жана кырдаалдарды формалдаштыруунун мүмкүнчүлүктөрү жана натыйжалуулугу, ошондой эле колдонулган моделдердин маалыматтык, математикалык жана техникалык жактан камсыз кылуу абалы менен чектелет. Кандай болбосун, математикалык моделди колдонуу каалоосу, жок эле дегенде, кээ бир зарыл шарттардын жоктугунан жакшы натыйжаларды бербешти мүмкүн.

Библиографиялык тизме:

1.Мусакожоев Ш.М. Экономика Кыргызской Республики. Собрание сочинений. Том 1. Введение в экономику. Бишкек: 2014 г. Изд."Наука" 420 с.

2.Култаев Т.Ч., Мусакожоев Ш.М. Прогноз обеспечения продовольственной безопасности в Кыргызской Республике.//Экономический Вестник, № 2. – Бишкек, 2011. - С.3-17.

3.Култаев Т.Ч., Маматкадырова Г.Т. Решение обобщенной задачи размещения производства с линейной целевой функцией. Вестник ОшГУ: Серия физико-математических наук. - Ош , 2003.- №6.-С.163-166.

4.Арзыбаев А.А. “Современная система учета и анализа эффективности использования капитала”. Монография. Б.: “Электронная библиотека” 2015 г. 260 с.

*Жолдошбаев А.С., фил.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Хурибаева Э.Г., фил.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗДАРДЫН ЫСЫМДАРЫНДА ЖАНЫБАРЛАРДЫН АТАЛЫШТАРЫН КОЛДОНУУ

Аннотация

Бул макалада кыргыз ысымдары, алардын эң эски катмары болгон жаныбарлардын аталыштары боюнча коюлуучу ысымдар тизмеси каралган. Кыргыз антропонимиясынын тарыхы байыркы, фонду абдан бай, т.а. жыйырма миңден ашык. Жаныбарлардын аталыштарынан коюлган ысымдар ошол тизмеде өзүнчө орунга, мааниге ээ. Жаныбарлардын аталыштарын адам ысымдары катары пайдаланууга өз убагында анимизм, тотемизм, теңирчилик сыяктуу диний ишенимдер таасир эткен. Макалада кыргыз ысымдары, байыркы түрк ысымдары менен бирге бир катар түрк элдеринин ысымдары да каралган: алтай, казак, өзбек, татар, карачай-балкар ысымдары.

Негизги сөздөр: Антропонимия, антропоним, антропонимикон, зооним, зооантропоним, кыргыздар, түрктөр, анимизм, тотемизм, шаманизм, теңирчилик, ысым, адам аттары.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗООНИМОВ В КЫРГЫЗСКОЙ АНТРОПОНИМИИ

Аннотация

В данной статье рассмотрен кыргызский антропонимикон, а именно зооантропонимы. История кыргызской антропонимии очень древняя, фонд личных имен очень богат, более двадцати тысяч имен. В списке кыргызских имен зооантропонимы, то есть. имена людей от названий животных, занимают определенное место и значение. На использование названий животных, как личных имен людей, в свое время повлияли такие религиозные верования, как анимизм, тотемизм и тенгрианство. В статье наряду с кыргызскими именами, древнетюркскими именами рассматриваются и имена ряда тюркских народов: алтайские, казахские, узбекские, татарские, карачаево-балкарские имена.

Ключевые слова: Антропонимия, антропоним, антропонимикон, зооним, зооантропоним, кыргызы, тюрки, анимизм, тотемизм, шаманизм, тенгрианство, имя, личные имена.

THE USE OF ZOONYMS IN KYRGYZ ANTHROPONYMY

Abstract

This article provides a list of Kyrgyz names, which are put down by the names of animals that are their oldest layer. The history of Kyrgyz anthroponymy is ancient, the fund is very rich, i.e. more than twenty thousand. The names taken from the names of animals occupy a separate place in this list in importance. The use of animal names as human names at one time was influenced by religious beliefs such as animism, totemism and tengrianism. In the article, along with Kyrgyz names, ancient Turkic names, the names of a number of Turkic peoples are also considered: Altai, Kazakh, Uzbek, Tatar, Karachay-Balkar names.

Key words: Anthroponymy, anthroponym, anthroponymicon, zoonym, zooanthroponym, Kyrgyz, Turks, animism, totemism, shamanism, tengrianism, name, human names.

Кыргыз антропонимиясынын тарыхы кыргыз тилинин тарыхындай абдан узак мезгилдерден бери уланып келет, т.а. байыркы мезгилден, алтай доорунан, гунн, жалпы түрк, көөнө кыргыз мезгилдеринен ушул күнгө чейин. Кыргыз антропонимиясынын фонду да абдан бай, т.а. улуттук антропонимикондо жыйырма миңден ашык адам аттары бар. Салттуу кыргыз ысымдарынын катмарларына көз салсак, алар төмөнкү топтордон турат:

-жаныбарлардын (куштардын, балыктардын, курт-кумурскалардын) аталыштары менен байланышкан көөнө түрк, кыргыз ысымдары;

-таш, металл, катуу заттардын аталыштарынан;

-курал-жарак, эмгек куралдарынын аталыштарынан;

-буюмдардын аталыштарынан;

-адамдын сырткы мүнөздөмөлөрүнө байланышкан;

-теоантропонимдер, диний көз караштарга байланышкан;

-каалоо-тилектерден келип чыккан ысымдар;

-ырым-жырымдарга байланышкан ысымдар;

-араб-иран ысымдары.

Биз бул макалада кыргыз ысымдарынын эң байыркы катмарына көңүл бургубуз керек, т.а. жаныбарлардын (куштардын, балыктардын, курт-кумурскалардын) аталыштары менен байланышкан көөнө түрк, кыргыз ысымдар тобуна. Анткени, бул ысымдар тобу барган сайын керектөөдөн чыгып, колдонулбай, унутта калып кетиши мүмкүн. Ошондуктан бул ысымдар тобуна көңүл буруп, алардын мазмунун ачыктап, сактап калууга аракеттенмекчибиз.

Ономастика (грекче *onomastikos* — атоого байланыштуу - 1) тил илиминде энчилүү аттарды, алардын тарыхын, тилде колдонулушун изилдейт; 2). Ономия — ар түрдүү энчилүү аттарга (антропонимика, топонимика, этнонимика жана башкалар) бөлүнүп кетет. Ономастика элдердин мурдагы жайгашкан жерлерин, миграциясын, тилдик жана маданий байланыштарын, тилдердин байыркы абалын билүүгө жардам берет. Бул түшүнүктөрдүн катарында зоонимдер жана зооантропонимдер деген терминдер да каралат.

Зоонимдер - жаныбарларга, айбанаттарга коюлган энчилүү аттар. Үй жаныбарларына энчилеп ат коюу жер-сууну атагандай эле турмуштук зарылчылыктан, практикалык муктаждыктардан улам келип чыккан. "Манас" эпосунда өтө көп учурашы да кыргыз элинин көп кылымдык тарыхына байланыштуу. "Манас" эпосунда жылкы баласынын өңү-түсүн билдирген сөздөрдүн жалпы саны жүзгө жакын, жылкы чарбасына байланыштуу айтылчу сөздөрдүн саны миңден ашуун.

Ал эми зооантропонимдер деп жаныбарлардын (куштардын, балыктардын, курт-кумурскалардын) аталыштары менен байланышкан адам аттарын, ысымдарды атайбыз. Балдарга жаныбарлардын, куш-канаттуулардын, балыктардын жана курт-кумурскалардын аталыштары менен ат коюу түрк элдеринин, анын ичинде кыргыздардын, абдан байыркы антропонимиялык салты. Бул багытта белгилүү кыргыз антропонимисттери А. Идрисовдун жана Ш. Жапаровдун эмгектеринде бир топ материалдар менен таанышсак болот [Жапаров, 1989: 14-15], [Идрисов, 1971: 17-36].

Жаныбарлардын аталыштарынан адамдарга ат коюунун себептерин байыркы түрктөрдүн, кыргыздардын эски диний түшүнүктөрүнөн издөө зарыл. Ал эски диний түшүнүктөр анимизм жана тотемизм, б.а. ислам динине чейинки диний түшүнүктөр, ишенимдер. Мындан сырткары, мындай ысымдар үй-бүлөлүк мамилелерден, ата-энелердин каалоо-тилектеринен да пайда болгон десек болот, анткени жаныбарлардын мыкты касиеттери, мүнөздөмөлөрү адамдарга үлгү болуп, ат тандоодо себеп болгон. Зооантропонимдер тобуна ушул күнгө чейин чейин кыргыз ысымдарынын антропонимиконунда, патронимдерде сакталып калган төмөнкү ысымдарды атап кетсек:

- жаныбарлардын аталыштары боюнча

Багыш, Барс, Бото, Бөкөн, Бөрү, Бука, Буура, Дөбөт, Жолборс, Ит, Кабылан, Коён, Козу, Кочкор, Кундуз, Күчүк, Марал, Ногой, Серке, Суусар, Тайлак, Теке, Түлкү, Чоно;

- куштардын аталыштары боюнча

Бабыр, Барчын, Борбаш, Бүркүт, Жагалмай, Жапалак, Карлыгач, Кекилик, Өрдөк, Таранчы, Торгой, Тынар, Үкү, Шумкар;

- балыктардын аталыштары боюнча

Балык, Чабак, Чортон;

- курт-кумурскалардын аталыштары боюнча

Чымын.

Жогоруда аталган кыргыз ысымдары таза түрүндө, ар кандай варианттар менен, бир катар лексемалардын, антропоформанттардын, антропоэлементтердин катышуусунда бүгүнкү күнгө чейин жетти, мисалы: Балыгооз, Барсбек, Ботобай, Ботокара, Бөрүбай, Бөрүкул, Козубек, Жолборсалы, Текебай, Итибай, Итигул, Акмарал ж.б.

Анимизм жана тотемизм түшүнүктөрүнө көңүл бурсак.

Анимизм - материалдык жана материалдык эмес бардык нерселер менен кубулуштар сыйкырдуу, керемет күчкө эгедер, алардын үстүнөн башкарып турган жандардын бар экенине карата болгон ишеним. Анимисттик көз караш боюнча бүт табият оң жана терс күчтөр менен курчалган, ал эми табияттын кара күчтөрү фантастикалык рухий күч катары эсептелет. Кишилер тоо-ташка, бадалдарга, дарактарга, аска-чокуларга, күнгө, ай-жылдызга, жерге, сууга, отко, булактарга жана жаныбарларга сыйынышкан. Ошолордун ээсине арнап курмандык чалышкан.

Тотемизм - уруучулук коомдогу диний ишенимдердин жана каадалардын жыйындысы, диндин байыркы формасы. Анын негизги өзгөчөлүгү катары адамдардын тигил же бул уруунун, жаныбарлардын пайда болушун, тегин айрым жаныбарлар, өсүмдүктөр менен тикеден-тике байланыштуу түшүндүрүү, анын ыйыктыгына, кереметтүүлүгүнө ишенүү болуп саналат. Мына ушундай көз караштардын түрк, моңгол урууларындагы чагылдырылышына бөрү, бугу, буура, илбирс, багыш жана башкалар жаныбарлардын культу менен тыгыз байланышкан. Байыркы чыгыш түрк — Орхон-Эне-Сай жазууларында кыргыз жана башка түрк элдери тарабынан тотем катарында урматталган жаныбар илбирс менен карышкыр жана башка жаныбарлар айтылат. Бөрү байыркы көк түрктөрдүн тотеми болгон.

Байыркы түрктөрдүн, кыргыздардын ата-бабалары анимизм, тотемизм таасирлеринде бир катар жаныбарларды пир тутуп, алардын мүнөзүндөрүн, касиеттерин жактырып, үлгү көрүп, терс күчтөрдөн сактоочу тумар катары, терс күчтөрдүн бетин ары кылуучу атоо катары балдарына ат коюшкан.

Бүгүнкү күнгө чейин сакталып келе жаткан кыргыз этнонимикасында, т.а. кыргыз урууларынын аталыштарында төмөнкүдөй зоонимдер бар, алар: багыш, бөрү, бугу, жагалмай, жору, кара багыш, сары багыш, чоң багыш. Айрым этнонимдер үлгүгө алынып, кайрадан антропоним катары да колдонулган, мисалы: Багыш, Багышбек, Бөрүбай, Бөрүкул, Бугубай ж.б.

Түрк элдери, кыргыздар бир мезгилде тутунган теңирчилик, шаманизм сыяктуу диний ишенимдерде так чектөөлөр болгон эмес, ошондуктан алар көптөгөн учурларда анимизм, тотемизм менен айкалышкан. Көптөгөн түрк элдери ислам динин кабыл алуудан кийин деле зооантропонимдер жогорудагы таасирлер менен колдонуудан чыкпай, азыркы убакытка чейин ысымдар тизмесинде орун алышууда.

Зооантропонимдер жалаң оң аталыш катары гана кабыл алынбай, терс мааниси менен да жактырылып келген. Анткени, ата-бабаларыбыздын түшүнүгү боюнча жаман атоолор терс күчтөрдүн бетин ары кылып, балага жолотпойт, балага көз тийгизбейт, ооруну оолак кылат. Мисалы, итке ким көңүл бурат, жаны иттей бекем болсун деген ой-тилектер менен балдарга Итигул, Итибай сыяктуу аттарды коюшкан.

Кыргыздардын ырым-жырымдарында да бир катар салттар боюнча зоонимдер антропоним катары пайдаланылат. Мисалы, наристе атавизмдери менен төрөлсө (тиш, азуу, чач, түк), ага Бөрүбай, Бөрүкул деп ат коюшкан (айрым учурларда убактылуу).

Зооантропонимдер Орхон-Энесай жазууларында титулдук ысымдар катары жазылган учурлар аз эмес, аларга мисал келтирсек:

- Барсбег;
- Түз-Бай-Күч-Барс-Күлүг;
- Кара-Барс;
- Огул-Барс;
- Чочук-Бөрү-Саңун;
- Бөрү-Сеңүн [Сыдыков С., Конкобаев К., 2001: 226-328].

Зооантропонимдер бүгүнкү күндө эски көз караштардын таасиринде гана эмес, үй-бүлөдөгү мамилелерден да коюлуп келет, мисалы: жаныбарлардын сүйкүмдүү мүнөздөмөлөрүнөн, касиеттеринен. Кыргыздар балдарын эркелеткенде ботом, күчүгүм, мамалагым, тайлагым, коёнегим, бөжөгүм, козум деп айтышат. Ата-энелер эркек уулдарын шердентүүдөн улам арстаным, жолборсум, шумкарым дешет. Кыргыздын кыздарынын сулуулугун, чырайлуулугун белгилөөдө, мүнөздөгөндө төмөнкүдөй сөздөрдү, сөз айкалыштарын колдонушат: чачтары кундуздай, мойну ак куудай, басканы маралдай ж.у.с. Мындай эпитеттер үй-бүлөдөгү жакын мамилелерде, адабий чыгармаларда көп колдонулат. Мындай көрүнүштөр зооантропонимдердин пайдалануусун кеңейтет, арттырып келет.

Зооантропонимдер көптөгөн түрк элдеринин ысымдар тизмесинде кездешет, мисалы:

-алтайлыктарда

Сарытеке, Түлкү, Үкү, Шонкор, Карлагаш, Койон, Ирбис, Көгөн;

-казактарда

Бөри, Киикбай, Козы, Куралай, Марал, Бүрkit, Карлыгаш, Тайлак, Торгай;

-өзбектерде

Бури, Кучкор, Сувсар, Кундуз, Карлигоч, Тургай;

-татарларда

Юлбарыс, Аюхан, Былбыл, Сандугач, Карлыгач;

-карачай-балкарларда

Кочхар, Козу, Кундуз, Түлкү, Бөрү, Айну, Каплан, Баппуш, Жумарык, Тана ж.б.

Зооантропонимдер башкыр, тува, хакас, түрк, кумык, ногой, каракалпак, крым-татар, азербайжан, уйгур, якут элдеринде, б.а. бардык түрк элдеринде болгон жана бар. Түрк элдеринин атропонимиясында өзүнчө бир байыркы катмарды түзүшөт.

Макалабыздын соңунда төмөнкү жыйынтыктоолорду айтып кетсек:

-зооантропонимдер түрк, кыргыз ысымдарынын эң байыркы катмары;

-зооантропонимдер өткөн замандарда анимизм, тотемизм, шаманизм жана теңирчилик мезгилдеринде түзүлүшкөн;

-зооантропонимдер мурунку мезгилдерде активдүү, азыркы учурда сейрек колдонулууда;

-зооантропонимдердин илгерки мааниси дээрлик унутулуп, алар азыр уккулуктуу, кооз ысым катары гана колдонулушат.

Колдонулган адабият:

1.Жанұзақов, Т., Есбаева К. Қазақ есімдері (анықтама сөздік) [Текст] / Т. Жанұзақов, К. Есбаева. – Алматы: Ғылым, 1988.-478 б.

2.Жапаров, Ш. Кыргыз адам аттары [Текст] / Ш. Жапаров. – Фрунзе: Илим, 1989.-115 б.

3.Жолдошбаев, А. Кыргыз антропонимиясы: улуттук ысымдардын тарыхы, жөрөлгөлөрү жана таасирлер [Текст] / А. Жолдошбаев. - Жалал-Абад: “Тазибаев Х.” ЖИ, 2016.-124 б.

4.Идрисов, А. Кыргыз тилиндеги ысымдар [Текст] / А. Идрисов. – Фрунзе: Мектеп, 1971.-127 б.

5.Справочник личных имен народов РСФСР: словарь-справ./под ред. А.В. Суперанской. - М.: Рус.яз., 1979.-656 с.

6.Сыдыков, С., Конкобаев, К. Байыркы түрк жазуусу [Текст] / С. Сыдыков, К. Конкобаев. - Бишкек: Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин басмаканасы, 2001.-337 б.

7.Краткий алтайско-русский и русско-алтайский словарь: под ред. Т.Т. Орсуловой.-Горно-Алтайск, 2016.- 479 с.

8.Узбекско-русский словарь: около 50000 слов и выражений / под ред. С.Ф. Акобировой, Г.Н. Михайлова. – Т.: Главная редакция УзСЭ, 1988. – 727 с.

*Эгембердиева А.Д., б.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Абдымамунова Д.З., магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

АДАМДЫН АЙЛАНА-ЧӨЙРӨГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Аннотация: макалада адамдын айлана-чөйрөгө тийгизген таасири каралат. Ошондой эле адам планетаны булгануудан жана экологиялык катастрофадан сактап калуу үчүн кандай чараларды көрүшү керек деген суроо каралууда.

Түйүндүү сөздөр: экология, адам, көйгөйлөр, айлана-чөйрө, планета, аба, микроорганизмдер, атмосфера, айлана-чөйрөнү коргоо, айлана-чөйрөнүн экологиялык коопсуздугу, климат, жаратылыш, айлана-чөйрөнүн экологиялык факторлору.

ВЛИЯНИЕ ЧЕЛОВЕКА НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ

Аннотация: в статье рассматривается вопрос, как влияет человек на окружающую среду. А еще рассматривается вопрос, какие меры надо предпринять человеку, чтобы спасти планету от загрязнения и экологической катастрофы.

Ключевые слова: экология, человек, проблемы, среда, планета, воздух, микроорганизмы, атмосфера, охрана окружающей среды, экологическая безопасность окружающей среды, климат, природа, экологические факторы среды.

HUMAN IMPACT ON THE ENVIRONMENT

Abstract: the article deals with the question of how a person affects the environment. And the question of what measures a person should take to save the planet from pollution and environmental catastrophe is also being considered.

Keywords: ecology, man, problems, environment, planet, air, microorganisms, atmosphere, environmental protection, environmental safety, climate, nature, environmental factors.

Ар бир адам адамдардын иш-аракеттери курчап турган дүйнөгө кандай таасир этерин билип, өзүнүн жана башка адамдардын иш-аракеттери үчүн жоопкерчиликти сезиши керек. Жыл сайын адамдын иш-аракеттери барган сайын агрессивдүү жана активдүү болуп баратат биздин планетабыздагы трансформациялык (кыйратуучу) күч [1]. Адам ар дайым мен өзүмдү бардык нерсенин кожоюну сездим. Табигый тең салмактуулук морт, андыктан бир туура эмес чечимди ондоо ондогон жылдарга созулушу мүмкүн, өлүмгө алып келген ката. Өнөр жай өнүгүп жатат, планетанын калкы өсүп жатат, мунун баары айлана-чөйрөнүн абалын начарлатып жатат. Акыркы жылдардагы экологиялык саясат барган сайын активдүү болуп баратат. Бирок, сабаттуу жана туура болушу үчүн, бул иш-аракеттердин кесепеттерин жоюу үчүн эмес, жаратылышты курчап турган адамдар оолак болуу үчүн, адамдын иш-аракетинин таасири тууралуу маселени толук изилдөө зарыл [3].

Жаратылыш адамдын таасири астында болот. Биринчи адам ал айлана-чөйрөдөн пайда алып, таасир эткен. Коомдук илимдер-илим, коомдун жашоосун, адам үчүн баалуулуктарды изилдөөчү. Жамааттардын түзүлүшү менен коомчулуктун таасири көбөйдү. Жашоонун алгачкы күндөрүнөн баштап адам айлана-чөйрөгө дуушар болот. Жаңы курал-жарактар менен иш - аракет күчөйт-дарыялар кургап баратат, бактар талкаланып, тоолор шаардык жана заводдук имараттарга алмаштырылды [2]. Бул жаныбарлар менен өсүмдүктөрдү алмаштырат. Булгануу-бул себептерди камтыган кубулуш, аракеттер жана кесепеттер. Жерге, сууга, аба чөйрөсүнө тийди. Антропогендик иш-аракеттердин булагы. Терс таасирдин себептери: зарылчылык-өнөр жайды өнүктүрүү-темптин жогорулашы, жаңы тамак-аш азыктарынын жашоосу үчүн ылайыктуу шарттарды түзүү каалоосу. Алар атмосферада кайтарылгыс эффекттерди жаратат. Таасирдин түрлөрү айлана-чөйрөдөгү адамга таасир этүүчү факторлорду аныктайт-эрксиз, аң-сезимдүү, түз, экинчи даражадагы.

Мажбурлоо-бул атайылап терс таасир. Ошентип, казып алуу суунун деңгээлин төмөндөтөт, аба бассейнин булгайт, агып кетет. ГЭСтин курулушу табигый эмес суу сактагычтарды жаратат[4].

Аң-сезимдүү иш-аракет төмөнкүлөргө багытталган өндүрүш процессинде көрүнөт коомдун муктаждыктарын канааттандыруу:

-имараттарды куруу; тоо-кен казып алуу; дарактарды кыюу. Жогорудагы ыкмалар жөнөкөй жана колдонулат. Жаратылыштын адамдарга тийгизген терс таасири атмосферага терс таасирин тийгизет. Негизги экологиялык көйгөйлөр: булгануу атмосфералык абаны уулуу заттар менен курчап турат.

-чыгындылар, транспорт каражаттарынын газдары. Топурак жер семирткичтери-көмүртек, калий жер семирткичтери радиоактивдүү элементтердин концентрациясын жогорулатат.

Изилдөөлөргө ылайык, бүгүнкү күндө Кыргызстанда радиоактивдүү жана уулуу заттардын 92 кампасы бар. Эң коркунучтуусу-мунай жана газ ташуучу уран кендери, анткени ылайыга коркунуч туудурган көптөгөн коркунучтар бар. Эгерде бул калдыктар дестабилендирилсе, анда ал Кыргызстанда жана коңшу Өзбекстан менен Казакстанда айлана-чөйрөгө кыйратуучу таасирин тийгизиши мүмкүн, анткени радиоактивдүү калдыктар Майлуу-Суу дарыясы, ошондой эле топуракты жана анын айланасындагы айыл чарба жерлерин булгайт. Булганган суу рак, ич келте жана тубаса аномалиялардын көбөйүшүнө алып келди. Майлуу-Сууда 2006-2015-жылдар аралыгында жүргүзүлгөн эпидемиологиялык рак изилдөөсү көрсөткөндөй, ошол мезгилде шаарда 197 адам рактан каза болуп, 235 жаңы рак оорусу аныкталган. Бул абадагы радондун жогорку концентрациясына байланыштуу.

Кир тазалоо топурактын курамына таасирин тийгизет-ал өзүн-өзү тазалоону токтотуп, ооруну жаратат. Өнөр жай саркынды суулары гидросфераны бузат.

Мунай казып алуу океандарды булгайт. Мыйзамсыз балык уулоо, жаныбарлар себеп болуп саналат экологиялык дисбаланс кээ бир аймактарда. Жаныбарлардын реанимациясы кылмышта өзгөрөт. Адам толук кандуу жашашы үчүн, табигый тең салмактуулукту сактоо керек.

Компаниялар абанын тыгылып калбашы үчүн чыпкаларды орнотушат. Таасири экологиялык көйгөйлөр ден соолук экология-бул тирүү өз ара аракеттенүү илими организмдер бири-бири менен, жаратылыш менен. Айлана-чөйрөнү коргоо маселелерин изилдейт.

Адамдын коомго тийгизген таасири терс кесепеттерге алып келет-айлана-чөйрө адамдарга терс таасирин тийгизет. Тургундар таза абага, сууга жана тамак-ашка муктаж.

Өнөр жайды өнүктүрүүгө келгенде, мунун баарынан калдыктар аз. Атмосферада өмүргө коркунуч туудурган зыяндуу заттар топтолот-адамдар респиратордук оорулардан, аллергиядан, бронхиттен жабыркашат. Экологиялык көйгөйлөрдүн адамдын ден соолугуна тийгизген таасири баш оору, климаттын өзгөрүшүнөн улам басымдын жогорулашы катары көрүнөт; жүрөк ооруларында-абада токсиндердин топтолушунан; генетикалык өзгөрүүлөр-транспорттук газдардын эсебинен.

Жаратылышты коргоо үчүн адамдар абанын булганышы, айлана-чөйрө, суу булактары, жерди максаттуу пайдалануу, учурдагы коруктарды коргоо менен күрөшүшөт. Көйгөйлөрдү чечүү адам өзүнүн муктаждыктарын канааттандыруу үчүн Жаратылыш ресурстарын колдонот. Айлана-чөйрөгө зыяндуу таасирди азайтуу, жагымдуу экологиялык чөйрөнү сактоо үчүн төмөнкүдөй иш-чаралар жүргүзүлөт: запастар ачылат; руданы казып алуунун натыйжалуу ыкмалары иштелип чыгат; энергиянын альтернативдүү булактарын издөө; түзүү калдыктарды кайра иштетүү; жерди сарамжалдуу пайдалануу. Адамзаттын келечегине айлана-чөйрөнү сактоо таасир этет.

Шашылыш жүрүм-турум экологиялык кырсыкка алып келет. Адам жок иш-аракеттери менен жаратылыштын тең салмактуулугун бузуп, жаратылыш ресурстары ресурстар болуп саналат. Абанын булганышы жаныбарларга жана өсүмдүктөргө терс таасирин тийгизет. Адамдар айлана-чөйрөнү сактоо үчүн күрөшүшү керек.

Адабияттар

1.Акимова, Т.А. Экология: учебник для вузов / Т.А. Акимова, В.В. Хаскин. - Москва: Юнити, 1999 -455с. (с. 264 - 266);

2.Гурова, Т.Ф. Основы экологии и рационального природопользования: учеб. пособие / Т.Ф. Гурова, Л.В. Назаренко. - М.: Издательство Оникс, 2005. - 224с., ил.;

3.Новиков, Ю.В. Экология, окружающая среда и человек: учеб. пособие для вузов. - Москва: ФАИР ПРЕСС, 1999. - 320с. (с. 22 – 30).

*Эгембердиева А.Д., б.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Абдыматунова Д.З., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

СУУ РЕСУРСУ-КЫРГЫЗСТАНДЫН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮНҮН ФАКТОРУ

Аннотация. Макалада суу ресурстары Кыргызстандын туруктуу өнүгүү факторлорунун бири катары жана аны пайдалануудагы маселелери каралат.

Түйүндүү сөздөр: суу ресурстары, трансгегаралык суулар, суу ресурстарын пайдалануу жана башкаруу, туруктуу өнүгүү.

ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ - ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ КЫРГЫЗСТАНА

Аннотация. В статье рассматриваются водные ресурсы как один из факторов устойчивого развития Кыргызстана и проблемы, связанные с ее использованием.

Ключевые слова: водные ресурсы, трансграничные реки, управление и использование водных ресурсов, устойчивое развитие.

WATER RESOURCE - FACTOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF KYRGYZSTAN

Abstract. The article deals with water resources as a factor in the sustainable development of Kyrgyzstan and the problems associated with its use.

Keywords: water resources, cross-border rivers, management and use of water resources, sustainable development.

Учурда дүйнөдө суу көйгөйүнүн пайда болушу дарыялардын агымынын ресурстарын интенсивдүү пайдалануунун, коомдун социалдык-экономикалык өнүгүүсүндөгү суу факторунун ролунун жогорулашынын түздөн-түз натыйжасы болуп саналат [1].

Узак убакыт бою түгөнгүс деп эсептелген суу ресурстары азыр түгөнгүс категорияга өтүп, анын тартыштыгы дүйнөнүн көптөгөн мамлекеттеринин экономикасынын өсүшүнө жана алардын туруктуулугуна тоскоол болгон себептердин бири болуп саналат. Ясинский белгилегендей В.А. жана башкалар. «Дарыя системаларынын суу ресурстук потенциалын азайтуу жана сууну пайдалануу шарттарынын начарлашы сууга болгон мамилени өзгөртүүнүн кыймылдаткыч факторлорунун бири болуп саналат» [3].

Материалдар жана изилдөө ыкмалары. Статистикалык талдоо жана жалпылоо үчүн адабий булактар, автордун жеке изилдөөлөрүнүн жана байкоолорунун маалыматтары пайдаланылды. Жыйынтыктар жана аны талкуулоо. Бир суу булагынын бассейнинде жүргүзүлүп жаткан сууну пайдалануунун ар кандай түрлөрү жергиликтүү жана улуттук деңгээлде суу үчүн атаандаштыкка алып келет, ал эми дарыя өлкөлөр ортосундагы трансгегаралык болсо, бара-бара экономикалык гана эмес, региондук сууга да айланат. саясий

проблема. Учурда Кыргызстанды азыркы кырдаал олуттуу тынчсыздандырып жатат, анткени бул маселелер али адилеттуу чечиле элек.

Кыргызстан тоолуу өлкө катары өзүнүн жаратылыш чөйрөсү менен экономикалык мамилелерди өнүктүрүү керек, б.а. Өзбекстан, Казакстан менен. Бул өлкөлөр азыркы учурда бир топ жакшыраак социалдык-экономикалык абалга ээ болгонуна карабастан, алар Кыргызстанга тиешелүү дарыялардын булактары жайгашкан тоолуу аймактардын өздөштүрүү сапатынан көз каранды. Ойдун жерлердин тоолуу суу ресурстарын пайдалануу толугу менен жогорку агымдагы башкарууга көз каранды, ал өз кезегинде айыл чарба жана тоо-кен өнөр жайындагы ишмердүүлүк менен байланышкан.

Борбордук Азиянын суу ресурстары эң маанилүү, алар кызматташууга аргасыз болгон аймактын өлкөлөрүнүн түздүктөрүн жана тоолуу аймактарын тыгыз байланыштырып турат. Трансчек ара дарыяларынын бассейндеринде сууга туруктуу жетүү эл аралык мамилелердин жана аймактагы коопсуздуктун мүнөзүн түзөт. Борбордук Азия өлкөлөрү үчүн трансчегаралык дарыялардын бассейндериндеги сууну пайдалануу проблемасы жалпы мүнөздөмөгө ээ, бирок ошол эле учурда табигый-климаттык, экономикалык, социалдык-экономикалык жана саясий айырмачылыктарга ээ. Суу жаратылыш ресурсу жана өлкөнүн ички туруктуулугунун жана бакубаттуулугунун булагы катары Кыргызстандын табигый экосистемаларын жана мөңгүлөрүн коргоонун шартында гана көбөйүшү мүмкүн [4].

Суу экосистемалары техногендик жана антропогендик таасирдин натыйжасында табигый өзүн-өзү тазалоо жөндөмдүүлүгүн төмөндөтөөрүн эске алуу зарыл. Бул жагдай таза таза суунун жетишсиздигине алып келет жана натыйжада аймактын туруктуу өсүшү үчүн тобокелдиктерди жаратат. Ошондой эле, суу ресурстарынын булгануусу күчөгөн шарттарда туруктуу өнүгүү тоскоол болууда. Бул көйгөй айыл чарбасында химиялык заттардын кеңири колдонулушу, шаардык чөйрөдө тиричилик химиясынын жана калктын санынын өсүшү менен курчуйт.

Суу булактарынын мындай булганышынын натыйжасында суу коопсуздугу көйгөйлөрү пайда болуп, ичүүчү сууну пайдаланууга жана дарыялардын экосистемасына олуттуу зыян келтирилет. Элди ичүүчү таза суу менен камсыздоо, ошондой эле алардын турмуш-тиричилик муктаждыктарын канааттандыруу, сууну айыл чарбасында, энергетикада пайдалануу, суу бассейндерин жана экосистемаларын булганууга каршы күрөшүү – калдыктар глобалдуу болуп калды. Дарыялардын жана жер астындагы суулардын бассейндеринин потенциалынын төмөндөшүнүн шартында социалдык-экономикалык жана экологиялык көйгөйлөрдү чечүү үчүн сууга болгон суроо-талаптын өсүшү суу ресурстарын эффективдүү башкарууну талап кылат.

Кыргызстандын суу ресурстарын изилдөөгө жана сарамжалдуу пайдаланууга, анын ичинде трансчегаралык дарыялардын бассейндерин пайдалануу жана башкаруу боюнча программаларды иштеп чыгууга жана ишке ашырууга чоң көңүл бурулууда. Акыркы 30 жылдын ичинде Кыргызстандын жалпы суу ресурстары 6%дан ашык өстү (КР УИАнын ИВПиГЕ маалыматы боюнча).

Суу жаратылыштын маанилүү жана эң маанилүү компоненти катары Кыргызстандын жана бүткүл Борбордук Азиянын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуучу негизги ресурс болуп саналат. Суу бул жашоо, ушуга байланыштуу суу ресурстарын, өзгөчө трансчек аралык дарыяларды бөлүштүрүү жана башкаруу маселелери бүгүнкү күндө абдан актуалдуу болуп жатат, анткени. Борбордук Азия мамлекеттеринин мындан аркы өнүгүшү, калктын бакубаттуулугу, анын жашоосу жана коопсуздугу ушундан көз каранды. Айлана-чөйрөнү башкарууда суу ресурстарын башкаруунун принциптери барган сайын көбүрөөк колдонулууда. Бул башкаруу системасы калктын, жаратылыш объектилеринин жана эл чарбасынын тармактарынын кызыкчылыктарын эске алуу менен гидрографиялык чектерде суу жана ага байланыштуу жер жана башка жаратылыш ресурстарын эсепке алууга жана өз ара аракеттенүүгө негизделген.

Ал коомдун жана жаратылыштын керектөөлөрүн туруктуу канааттандыруу кызыкчылыгында пландаштыруу, каржылоо жана өнүктүрүү боюнча чечимдерди кабыл алуу процессине жалпы коомчулукту тартууну камтыйт. Дарыялардын бассейнин башкаруу жер үстүндөгү жана жер астындагы сууларды тең салмактуу өнүктүрүүгө багытталууга тийиш. Ушуга байланыштуу суу ресурстарын пайдаланууну жана коргоону пландаштыруунун ролу башкаруунун бардык деңгээлдеринде: жергиликтүү, республикалык жана мамлекеттер аралык жогорулап жатат. Бул суу ресурстарын эффективдүү пайдалануу, сууну бөлүштүрүү, дарыялардын бассейндеринин экологиялык туруктуулугун камсыз кылуу сыяктуу максаттарга жетишүүнүн каражаты.

Суу ресурстарынын чектелген жана аялуу мүнөзү суу ресурстарын башкаруу пландарын жана программаларын интеграциялоонун негизинде аны баалоого, өнүктүрүүгө жана башкарууга жаңы мамиле жасоого түрткү болду. Ошентип, туруктуу өнүгүүгө өтүүнүн инструменттеринин бири болуп Глобалдык Суу Шериктештиги тарабынан аныкталган «Суу ресурстарын комплекстүү башкаруу (СРРБ) болуп саналат, ал «суу, жер жана башка тиешелүү ресурстарды координацияланган өнүктүрүүгө жана башкарууга көмөктөшүүчү процесс. турмуштук маанилүү экосистемалардын туруктуулугуна доо кетирбестен, тең укуктуу максималдуу социалдык-экономикалык бакубаттуулук. Азыркы учурда IWRM айлана-чөйрөнү башкаруудагы эң мыкты технология болуп саналат жана БУУнун Башкы Ассамблеясы тарабынан Эл аралык таза суу жылынын (2003) жана «Жашоо үчүн суу» иш-аракетинин эл аралык он жылдыгынын (2005-2015) алкагында жарыяланган артыкчылыктардын бири болгон. "Дүйнөлүк коомчулукта талкуулардан, ниеттерди билдирүүдөн жана милдеттенмелерди билдирүүдөн суу секторунда практикалык чараларды ишке ашырууга өтүү зарылчылыгы жөнүндө түшүнүктү бекемдеди" [2].

Корутундулар. Бул багытта белгилүү натыйжаларга жетишүү үчүн төмөндөгү маселелерди чечүү зарыл:

-дарыялардын бассейндеринин алкагында өлкөнүн суу ресурстарына (жер үстүндөгү жана жер астындагы) учурдагы гидроэкологиялык абалды талдоо менен баа берүү жана аларды пайдаланууну жакшыртуунун техникалык мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу;

-пландаштырылган суу чарба чараларын эске алуу менен суу ресурстарынын сапаттык жана сандык абалын болжолдоо зарыл;

-келечекте суу чарба курулушунун объекттерин аныктоо жана дарыялардын агымынын абалынын мүмкүн болуучу өзгөрүүлөрүнө баа берүү;

-суу ресурстарынын технологияларын тийиштүү узак мөөнөттүү жана туруктуу каржылоону камсыз кылуу;

-трансчегаралык дарыяларды пайдалануу боюнча тиешелүү чараларды көрүү, суу пайдалануучулардын ортосундагы атаандаштыкты жана экологиялык көйгөйлөрдү жөнгө салуу зарыл;

-суу ресурстарын сапаттык түгөнүүдөн коргоо, саркынды сууларды тазалоо жана зыянсыздандыруу боюнча чараларды аныктоо;

-суу ресурстарын комплекстүү башкаруунун экономикалык инструменттери суу ресурстарын башкаруу үчүн маанилүү экендигин, өзгөчө суроо-талап менен сунуштун тең салмаксыздыгы жана сарамжалсыз пайдаланууда маанилүү экендигин эске алууга;

-Кыргызстандын экономика тармактарын өнүктүрүүнүн жана аны туруктуу өнүктүрүүнүн негизги фактору экендигин эске алуу менен суу ресурстарын эсепке алуу боюнча далилдүү сунуштарды иштеп чыгуу.

Адабияттар

1.Донбаева Г.Ч., Шамшиев О.Ш. Водные ресурсы Западного и Юго-Западного Тянь-Шаня: проблемы геоэкологии. / Вестник РУДН. Сер.Инж. исследов. №3.- Москва, 2007.

2.Донбаева Г.Ч. Предпосылки развития интегрированного управления водными ресурсами. /Мат.межд.науч.-теор. конф."Управление водными ресурсами в Центральной Азии. Местный и международный опыт". – Ош, 2015.

3.Ясинский В.А., Прохорова Н.Б., Мироненков А.П., Сарсембеков Т.Т. Управление водными ресурсами в государствах-участниках СНГ. – Алматы, 2013. – 504 с.

4.Программа по переходу Кыргызской Республики к устойчивому развитию на 2013-2017 годы (сокращенная версия). – Б., 2014. – 182 с.

*Кудайбердиева Г.А., ст.преподаватель
ЖАГУ им.Б.Осмонова
Тухтакулова З.С., преподаватель
МНУ им. К.Ш. Токтомаматова
Камчыбекова К., преподаватель
ЖАГУ им.Б.Осмонова*

ВЛИЯНИЕ ОРГАНИЧЕСКИХ УДОБРЕНИЙ В ВЫРАЩИВАНИИ ХЛОПЧАТНИКА

АННОТАЦИЯ

В статье изложены органическое метод ведения сельского хозяйства, в рамках которого происходит сознательная минимизация использования синтетических удобрений, пестицидов, регуляторов роста растений, кормовых добавок. Напротив, для увеличения урожайности, обеспечения культурных растений элементами минерального питания, борьбы с вредителями и сорняками, активнее применяется эффект севооборотов, органических удобрений (навоз, компосты, пожнивные остатки, сидераты и др.), различных методов обработки почвы.

Ключевые слова: органика, удобрения, хлопок, орошение, вредители, сорняки, почва, фермер, наука, почва.

ОРГАНИКАЛЫК ЖЕР СЕМИРТКИЧТЕРДИН ПАХТА ӨСТҮРҮҮДӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

АННОТАЦИЯ

Айыл чарбада органикалык жер семирткичтерди колдонуу менен түшүмдүүлүктү жогорулатуу, маданий өсүмдүктөрдү минералдык азыкэлементтери менен камсыз кылуу, зыянкечтер жана отоо чөптөр менен күрөшүү үчүн которуштуруп айдоону жүргүзүү, органикалык жер семирткичтер (кык, компост, жашыл өсүмдүктөр калдыктары, кык ж.б.), кыртышты иштетүүнүн ар кандай ыкмалары керектүү өлчөмдө жылдык маянаныпайызын жогорулашын көрсөтөт.

Ачкыч сөздөр: органика, жер семирткич, пахта, сугат, зыянкеч, отоо чөп, кыртыш, фермер, илим, топурак.

THE EFFECT OF ORGANIC FERTILIZERS ON COTTON CULTIVATION

ANNOTATION

The article describes an organic method of farming, within which there is a conscious minimization of the use of synthetic fertilizers, pesticides, plant growth regulators, feed additives. On the contrary, to increase yields, provide cultivated plants with elements of mineral nutrition, control pests and weeds, the effect of crop rotations, organic fertilizers (manure, compost, crop residues, siderates, etc.), various methods of tillage are more actively used.

Keywords: organic matter, fertilizers, cotton, irrigation, pests, weeds, soil, farmer, science, soil.

Органическое (экологическое, биологическое) сельское хозяйство - метод ведения сельского хозяйства, в рамках которого происходит сознательная минимизация использования синтетических удобрений,

пестицидов, регуляторов роста растений, кормовых добавок. Напротив, для увеличения урожайности, обеспечения культурных растений элементами минерального питания, борьбы с вредителями и сорняками, активнее применяется эффект севооборотов, органических удобрений (навоз, компосты, пожнивные остатки, сидераты и др.), различных методов обработки почвы и т. п. [Абалдов А. Н. Буденновск: ПОСС СНИИСХ, 2000. С. 51-57.]

За годы независимости в сельском хозяйстве осуществлены кардинальные меры по экономическому реформированию, направленные на внедрение рыночных отношений и развитие частной формы собственности на селе. Осуществлен комплекс мер по укреплению материально-технической базы фермерских хозяйств, оптимизации их земельных участков, обеспечивающих поступательный рост объемов производства, эффективности и рентабельности всех видов работ за счет более рационального использования земельных, водных и материально-технических ресурсов. Формируется современная производственная и рыночная инфраструктура, предоставляющая фермерским хозяйствам весь спектр необходимых услуг. В результате укрепилось чувство реального собственника на землю и производимую продукцию. Фермерское движение в стране превращается в основного производителя сельскохозяйственной продукции, способную взять на себя ответственность за дальнейшее развитие аграрного и других связанных с ним отраслей и производств, а также повышение уровня и качества с использованием органических удобрений. [Подольная Л.П. Хлопчатник в России. // Текстиль. 2003. №1(3). С. 29-31.]

Нами поставлена задача оценить воздействие эксперимента по сравнению технологию выращивания хлопка с применением органического удобрения, на продуктивность поливной воды, на урожайность хлопчатника и на доход фермеров. Выращивание средне- раннего Турецкого сорта хлопка «Эдесса» с применением органических удобрений и определить влияние метода на потребность к поливной воде и на урожайность хлопка.

Напримере расписан участок Каипова Торогелди, а остальные участки показаны в таблице. Общая площадь хлопчатника 0,70 га. Семена хлопчатника сорта “Эдесса” предоставлены в рамках проекта ВАПРО. Хлопчатник посеян 05.04.2020г. Всходы в экспериментальном участке и в контрольном участке из-за погодных условий всходы взошли за 23 дня, разница всходов хлопка не обнаружена. В поле внесено 40 тонн обработанного навоза в качестве органического удобрения. Для измерения полива использовали водоизмерительный прибор «Чиполетти». Всего за сезон провели три полива. Расход полива в обеих участках одинаковы за сезон в расход полива составило 1614 м³, при переводе на 1,00 га, расход полива составило 4611 м³, в обеих участках по 4611 м³. Вегетационный период составляет в экспериментальном участке 147 дней, а в контрольном участке 145 дней. Урожайность согласно апробации в экспериментальном участке составляет 1114 кг, при переводе в ц/га на 31,83ц/га, а в контрольном участке 902 кг, при переводе в ц/га на 25,77ц/га, разница в урожайности по апробации составляет 6,06ц/га. При фактическом сборе хлопка урожайность

в экспериментальном участке собрано 1150 кг при переводе на 1,00 га урожайность составило 32,85 ц/га, а урожайность в контрольном участке собрано 920 кг при переводе на 1,00 га урожайность составить 26,28 ц/га. Расход за сезон в экспериментальном участке составило 22 275 сом при переводе на 1,00 га то расход составить 63 642 сом, а в контрольном участке расход составило 17 165 сом, при переводе на 1,00 га расход составить 49 042 сом. Разница расхода составляет 14 600сом, в контрольном участке расход на 14 600 сом меньше чем в экспериментальном участке. Доход в экспериментальном участке составило 54 050 сом, при переводе на 1,00га доход составить 154 428 сом,а в контрольном участке доход составило 43 240 сом, при переводе на 1,00га то доход составляет 123 542 сом. Разница в доходе составляет 30 886сом/га. В контрольном участке доход меньше на 30 886 сом/га чем в экспериментальном участке.

Показатели проводимых работ и разница прибыли в сомах

Фермеры	Ибрагимов Данияр		Кадыров Абдырахман		Каипов Торогелди	
Адреса	Сузакский район, село Арал.,		Базар-Коргонский р/н, с. Аркалык.,		Ноокен р/н, село Параканда	
Выделенны площади для проведения эксперимента	Общая площадь хлопчатника – 0,50 га сорт хлопка “Эдесса” Из них по эксперимент - 0,25 га; контрольный - 0,25 га		Общая площадь хлопчатника – 0,70 га сорт хлопка “Эдесса” изних по эксперимент - 0,35 га; контрольный 0,35 га		Общая площадь хлопчатника – 0,70 га сорт хлопка “Эдесса” Из них по эксперимент - 0,35 га; контрольный - 0,35 га	
Количество полива	Сузак р/н, с. Арал		Базар-Коргон р/н, с. Аркалык		Ноокен р/н, село Курулуш	
	1		2		3	
Сорта	Эдесса	Кыргыз-5	Эдесса	Кыргыз-5	Эдесса	Кыргыз-5
Дата полива	20.06.20	20.06.20	13.05.20	13.05.20	25.06.20	25.06.20
	10.07.20	07.07.20	14.06.20	14.06.20	11.07.20	11.07.20
	20.07.20	20.07.20	14.07.20	14.07.20	10.08.20	10.08.20
			07.08.20	07.08.20		
Прод. полива (час)	66	66	90	90	72	72
Объём пол. (м³)	1251	1251	2144	2144	1614	1614
Объём пол. перев в 1 га (м³)	5004	5004	6126	6126	4611	4611
Урожайность (кг)	655	535	841	731	1150	920
Урожайн. (ц/га)	26,20	21,40	24,02	20,88	32,85	26,28
Прод. Урожай, кг	655	535	841	731	1150	920

Цена сом/кг	45,77	46,57	52	52	47	47
Расход (сом)	17035	12445	21357	17087	22275	17165
Расход перев. на 1га (сом)	68 140	49 780	61020	48820	63642	49043
Доход (сом)	29 982	24 918	43532	37656	54050	43240
Доход перев. на 1га (сом)	119928	99672	124377	107588	154428	123542
Чистая приб., сом	12947	12473	22175	20569	31775	26075
Чистая прибыль перев. на 1га, сом	51788	49892	63357	58768	90786	74500

В настоящем анализе сравниваются в экспериментальных участках преимущества и технология выращивания хлопка Турецкого сорта «Эдесса» с применением органического удобрения. Анализируя таблицу ожидаем что, технология дачи органических удобрений способствуют увеличению урожая хлопка, сокращению использования поливной воды, в конечном итоге они ведут увеличению доходов фермеров. Фактически сбор урожая хлопка Турецкого сорта “Эдесса” с применением органического удобрения составил в среднем 27,69ц/га, с разницей от контрольного участка Турецкого сорта “Эдесса” без применения органического удобрения на 22,85ц/га меньше в экспериментальном участке. Разница составляет 4,84ц/га, а это в переводе на кг выходит на 484 килограммов больше и конечно имеет большую прибыль в доходах.

Будут продолжены работы по повышению уровня производственной санитарии и эстетики производства, созданию благоприятных условий для работающих с решением вопросов по защите окружающей среды, внедрению надежной системы электроснабжения с исключением простоев оборудования, освоению новых автоматизированных устройств противопожарной безопасности, а также передовых систем очистки воздуха.

Несмотря на все усилия со стороны фермеров на урожайность хлопка может повлиять изменения климата, которые повлияют на производство хлопка, это подъем температуры и высокие уровни концентрации углекислого газа. Подъем температуры будет способствовать раннему севу, росту популяций насекомых и вредителей, насекомые распространятся на новые территории, активность микроорганизмов возрастет, что приведет к росту числа заболеваний и плохой завязи коробочки. Возрастет стресс из-за засухи. Увеличится концентрация соли в почве, и из-за этого ухудшится поглощение питательных микроэлементов и возрастет потребность в основных питательных веществах.

Литература:

1. Van Dam, J.E.I. Industrial fibre crops. EU, D.G. XII Science. Research and Development. Brussels, 1994. 249 p.

2. Подольная Л.П. Хлопчатник в России. // Текстиль. Бытовой, технический, специальный. 2003. №1(3). С. 29-31.

3. Источники признаков качества волокна хлопчатника в России / С.В. Гоигорьев, А.А. Печеров, Н.А. Маслова, К.С. Сергеев // Аграрная Россия.

2005. №3. С. 11-14.

4.Абалдов А. Н. Агроклиматическое обоснование культуры хлопчатника на Ставрополье // Проблемы возрождения современного российского хлопководства. Буденновск: ПОСС СНИИСХ, 2000. С. 51-57.

5.Асфандиярова М.Ш., Шахмедова Г.С. Культура хлопчатника в Астраханской области //Повышение продуктивности и охрана аридных ландшафтов. М.: Изд-во Московского ун-та, 1999. С. 191-194.

6.Платонова О.П., Маслова Н.А. Применение «HVI» в текстильной промышленности: пособие. М.: Изд. ЦНИХБИ, 2001. 244 с.

Кудайбердиева Г.А., стпреподаватель
ЖАГУ им.Б.Осмонова
Темирова А.А.
МНУ им. К.Ш.Токтомаматова

ВЫРАЩИВАНИЕ СОРТА «ЭДЕССА» С ИЗМЕНЕНИЕМ НОРМЫ ПОЛИВА

АННОТАЦИЯ

Рост хлопчатника зависит от количество получаемой воды. В разные циклы эта потребность может быть разной, однако в пик цветения она достигает максимума. Чтобы производить хлопок необходимо оценить доступность водных ресурсов, а также распланировать полив на протяжении всех ключевых периодов роста хлопка. Возможность полива непосредственно в те моменты, когда это максимально необходимо для урожая, оказывает помощь производителям в контроле процесса и получении максимальной урожайности. В данной статье показаны насколько важно расход полива воды и время полива.

Ключевые слова: хлопок, центнеры, орошение, климат, регион, температура, фермер, органика, минералы.

СУГАРУУ НОРМАСЫН ӨЗГӨРТҮҮ МЕНЕН "ЭДЕССА" СОРТУН ӨСТҮРҮҮ

АННОТАЦИЯ

Пахтанын өсүшүнө көпчүлүк учурда жумшаган суунун көлөмү көз каранды болот. Бул муктаждык ар кандай циклдарда ар кандай болушу мүмкүн, бирок гүлдөө мезгилинде ал максимумга жетет. Пахта өндүрүү үчүн суу ресурстарынын жеткиликтүүлүгүн баалоо, ошондой эле пахтанын өсүшүнүн бардык негизги мезгилдеринде сугарууну жеткиликтүү пландаштыруу зарыл. Түшүмдү мол алуу үчүн суу максималдуу зарыл болгон учурларда мүмкүнчүлүктүн баарын жумшап максималдуу түшүм алууга багыт берүү керек. Бул макалада сууну керектөө жана сугаруу убактысы канчалык маанилүү экени көрсөтүлөт.

Ачкыч сөздөр: Пахта, центнер, сугат, климат, аймак, температура, фермер, органика, минерал.

CULTIVATION OF THE "EDESSA" VARIETY WITH A CHANGE IN THE WATERING RATE

ANNOTATION

The growth of cotton depends on the amount of water received. In different cycles, this need may be different, but at the peak of flowering it reaches a maximum. In order to produce cotton, it is necessary to assess the availability of water resources, as well as plan irrigation throughout all key periods of cotton growth. The possibility of watering directly at those moments when it is most necessary for the harvest, helps producers in controlling the process and obtaining maximum yield. This article shows how important the water flow rate and watering time are.

Keywords: cotton, hundredweight, irrigation, climate, region, temperature, farmer, organic matter, minerals.

Орошение полей - это важная часть производственного процесса. На Юге Кыргызстана летом климат очень жаркий и сухой, поэтому в июле и

августе необходимо орошение. У нас также плотные глиняные почвы, поэтому орошение два-три раза после посадки помогает росткам хлопка взойти. Рост хлопчатника зависит от количества получаемой воды.

В разные циклы эта потребность может быть разной, однако в пик цветения она достигает максимума. Чтобы производить хлопок необходимо оценить доступность водных ресурсов, а также распланировать полив на протяжении всех ключевых периодов роста хлопка.

Осадки, регион, почва, различные переменные условия - все эти факторы влияют на орошение. Возможность полива непосредственно в те моменты, когда это максимально необходимо для урожая, оказывает помощь производителям в контроле процесса и получении максимальной урожайности. Потребность в поливе зависит от климата региона и вида грунта, в котором выращивается хлопчатник.

Полив необходимо отрегулировать с момента усиления роста, обычно это происходит на 70-й день после посадки культуры. С этого периода важно не допустить излишнего разрастания вегетативной массы.

Лучший урожай получается при небольшом дефиците воды, избыток может привести не только к разрастанию побегов и увеличению количества листьев, но и к гниению формирующихся коробочек с семенами. Полив производится после выпаривания из почвы около половины влаги, на глубину не более 85-90 сантиметров. [Подольная Л.П. 2003. №1(3). С. 29-31.]

Начинают поливать хлопковые поля после того, как появятся первые цветочные почки или первые цветки. До этого периода растению достаточно влаги, накопленной в земле.

В период, когда развивается коробочка и формируются волокна, составляющие особую ценность, растение очень требовательно к стабильности условий. Это касается и температуры воздуха, и наличия минералов в почве (особенно калия), и увлажнения.

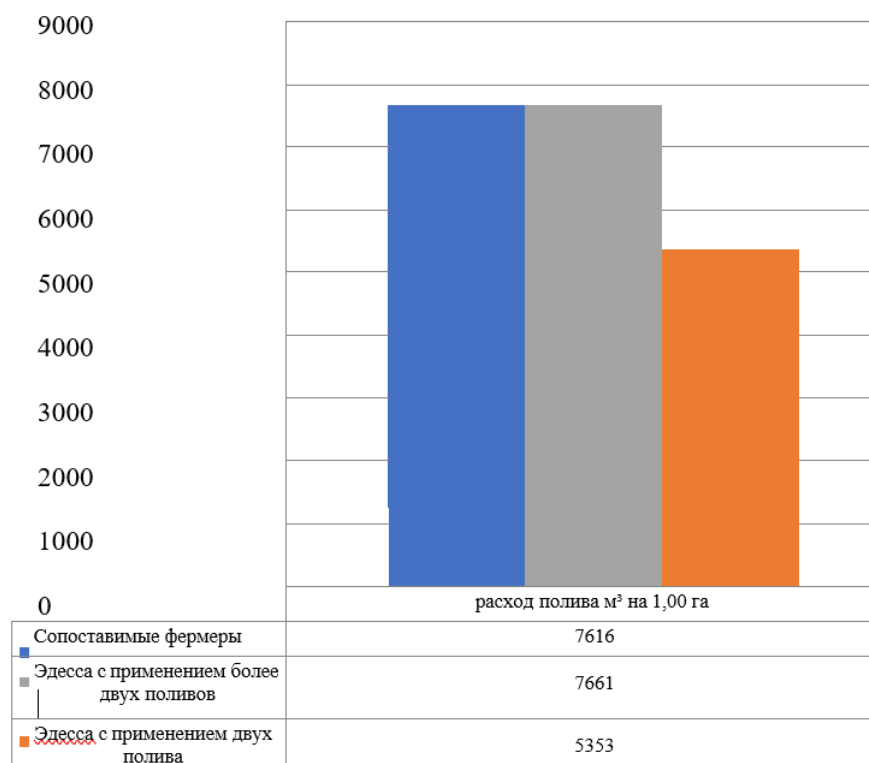
Резкие изменения в неблагоприятную сторону способны значительно уменьшить полученный урожай. Всего за сезон растению требуется от 360 до 900 мм воды. [С.В. Гоигорьев. Источники признаков качества хлопчатника в России Аграрная Россия. 2005. №3. С. 11-14.]

Расход поливной воды хлопчатника за сезон. В среднем расход полива Турецкого сорта “Эдесса” с изменением норм полива до двух поливов за сезон и на 1,00 га составляет 5353 м³, а в контрольном участке за сезон на 1,00 га расход полива составляет 7661 м³.

Разница на 2308 м³ меньше использовалось поливной воды в экспериментальном участке.

А по сравнению сопоставленных фермеров расход поливной воды на 2263 м³ меньше израсходовано в экспериментальном участке.

Расход полива на 1,00 га за сезон

Урожайность хлопчатника

Фактически сбор урожая хлопка Турецкого сорта “Эдесса” с изменением норм полива до двух раз составило 2152 кг/га, с разницей от контрольного участка на 359 кг меньше в экспериментальном участке, а по сравнению с сопоставимых фермеров урожайность экспериментального участка на 816кг меньше.

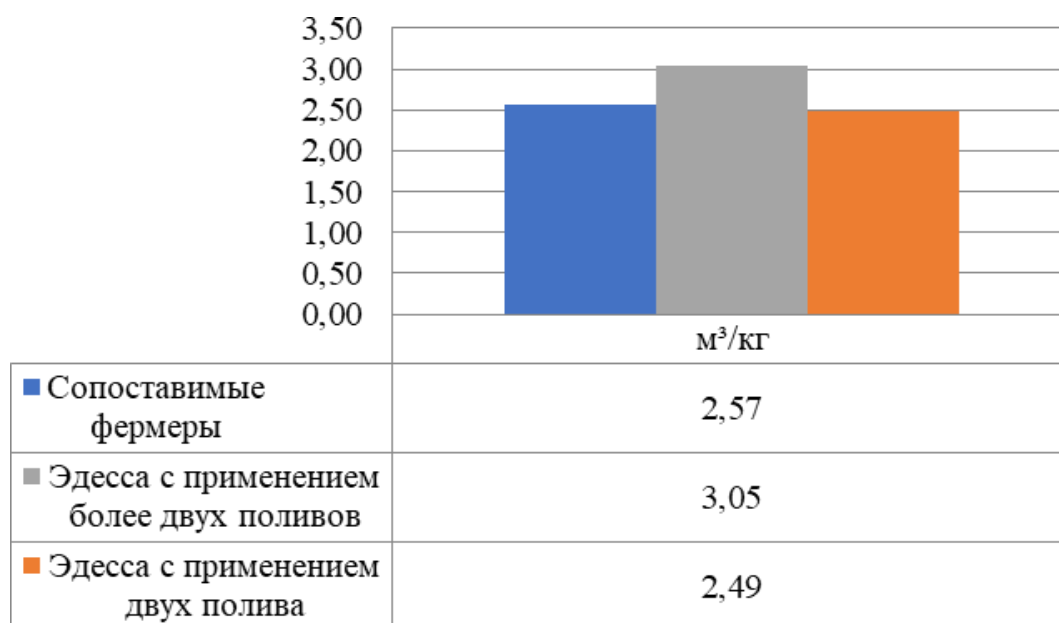

Продуктивность поливной воды

В экспериментальном участке для получения 1кг хлопка сырца расход полива составляет 2,49м³, а в контрольном участке для получения 1кг хлопка сырца расход полива составляет 3,05м³ разница расхода полива составило на 0,56м³ в контрольном участке больше чем в экспериментальном участке, а в сопоставительных фермерах для получения 1кг хлопка сырца расход полива

составило $2,57\text{м}^3$, с разницей на $0,08\text{м}^3$ больше чем в экспериментальном участке.

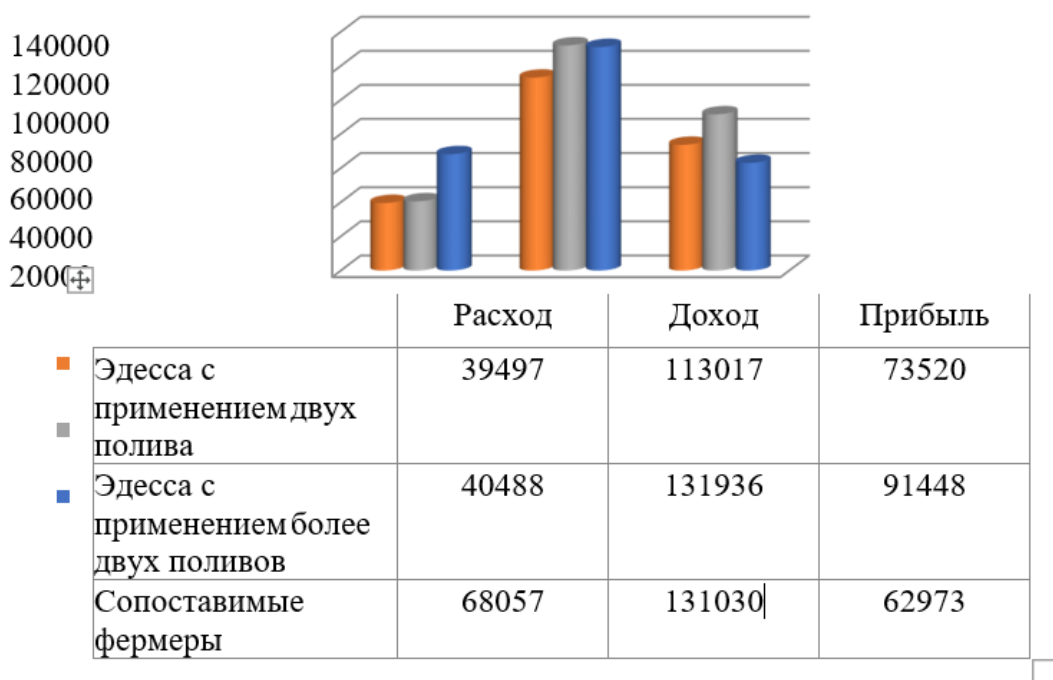
При сравнении продуктивности поливной воды для получения 1тн. хлопкасырца расход поливной воды в экспериментальном участке составил 2490м^3 , по сравнению с контрольным участком для получения 1тн. хлопка сырца расход поливной воды на 560м^3 меньше в экспериментальном участке, при сравнении с сопоставительными фермерами в экспериментальном участке расход поливной воды на 80м^3 меньше из расходувано поливной воды при получении 1 тн. хлопка сырца.

Полученные результаты показывает, что за вес сезон расход в экспериментальном участке составляет 39497 сом/га, по сравнению с контрольным участком в экспериментальном участке расход на 991 сом меньше, а по сравнению сопоставительными фермерами расход в экспериментальном участке на 28 560 сом меньше.

Доход от хлопчатника в экспериментальном участке составил 113 017 сом/га по сравнению с контрольным участком доход в экспериментальном участке на 18919 сом меньше, а по сравнению с сопоставительными фермерами доход в экспериментальном участке на 18013 сом меньше.

Прибыль экспериментальном участке составляет 73520 сом/га, по сравнению прибыли от контрольного участка на 17928 сома меньше в экспериментальном участке, а при сравнении с сопоставительными фермерами прибыль в экспериментальном участке больше на 10547 сом.

После того, как большая часть коробочек раскроется (в основном зрелых на более низких узлах цветения), полив полей необходимо прекращать. Обычно, орошение следует прекратить при раскрытии коробочек на 10% . Это поспособствует предотвращения потери качества волокон.

Литература:

1.Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан, АО «Национальный управляющий холдинг «Казагро» Стратегическое развитие АО «Казагрогарант» на 2011-2020 года . г.Астана 2011.

2.ПРОГРАММА ПО РАЗВИТИЮ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН на 2013-2020 годы (АГРОБИЗНЕС - 2020), г.Астана 2012 г.

3.Материалы сайта <http://ru.ontustik.gov.kz/>.

4.Реализация системы «Улучшение хлопководства» Первый семинар с участием заинтересованных всех сторон в Душанбе 23-24сентября 2008 год.

5.Подольная Л.П. Хлопчатник в России. // Текстиль. Бытовой, технический, специальный. 2003. №1(3). С. 29-31.

6.Источники признаков качества волокна хлопчатника в России / С.В. Гоигорьев, А.А. Печеров, Н.А. Маслова, К.С. Сергеев //Аграрная Россия. 2005. №3. С. 11-14.

Кареева З.К., ф.и.д., профессор
Кыргызстан Эл аралык университети
Жапарова Г.Т., ф.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов ат. ЭАУ

«КЫЗ ДАРЫЙКА» ЭЛДИК ПОЭМАНЫН КОТОРМОЛОРУНА МЕТАСЕМИОТИКАЛЫК АНАЛИЗ

Кыскача мазмуну: “Кыз Дарыйка” котормосу бул изилдөөнүн ири аймагы болуп саналат. Котормо бардык маанини, ошондой эле түп нуска текстинин байлыктарын окурманга маданияттын өзгөчөлүктөрүн жеткиликтүү болгудай чагылдырышы зарыл. Метасемиотика — белгилер жөнүндөгү илим, ал эми белгилер бардык жерде кеңири таралган мааниге ээ: кандайдыр бир объект же кубулуш белгинин структурасы. Белгилер ар кандай чөйрөдө ар кандай, ошондуктан ар кандай түргө ар кандай чөйрөдө ар кандай мамиле кылуу керек. Башка орто процесстер сыяктуу эле, семиотика кээ бир максаттар үчүн башкаларга караганда көбүрөөк пайдалуу.

Ачкыч сөздөр: метасемиотика, коннотативдик котормо, анализ, белги, интерпретация, лингвистикалык семиотика.

МЕТАСЕМИОТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВОДОВ В НАРОДНОЙ ПОЭМЕ «КЫЗ ДАРЫЙКА».

Аннотация: Народная поэма «Кыз Дарыйка» является национальным достоянием, отражающим национальное самосознание. В этой поэме воплощены дух, мудрость и культурное наследие народа. Перевод поэмы Кыз Дарыйка является основным направлением данного исследования. Перевод должен отражать весь смысл, а также богатство исходного текста, чтобы читатель мог получить доступ к особенностям культуры. Метасемиотика – это наука о знаках, а знаки имеют повсеместное значение: любой предмет или явление представляет собой знаковую структуру. Знаки в различных средах различны, поэтому в различных средах к различным типам нужно подходить по-разному. Как и в любом другом промежуточном процессе, семиотика пригодна для одних целей больше, чем для других.

Ключевые слова: метасемиотика, коннотативный перевод, анализ, знак, интерпретация, лингвистическая семиотика.

METASEMIOTIC ANALYSIS OF TRANSLATIONS IN THE FOLK POEM «WARRIOR DARYIKA».

Annotation: The folk poem "Kyz Daryika" is a national treasure, reflecting national identity. This poem embodies the spirit, wisdom and cultural heritage of the people. The translation of Warrior Daryika is the main focus of this study. The translation should reflect the full meaning as well as the richness of the source text so that the reader can access the peculiarities of the culture. Metasemiotics is the science of signs, and signs have a ubiquitous meaning: any object or phenomenon is a sign structure. Signs are different in different environments, so different types need to be approached differently in different environments. As with any other intermediate process, semiotics is more useful for some purposes than for others.

Basic words: Meta semiotics, connotative translation, analysis, sign, interpretation, linguistic semiotics

Лингвостилистикалык анализ ар кандай тексттерди изилдөөдө колдонулушу мүмкүн. Ал билдирүүнү үч деңгээлде кароону болжолдойт —

семантикалык, метасемиотикалык жана метаметасемиотикалык. Лингвостилисттик анализдин үч деңгээли бири-бирине семантикалык деңгээлде тил каралат алардын түз маанилериндеги бирдиктер, өзүнчө семантика изилденет сөздөр-алардын лексикалык маанилеринин тутуму, сөздүн маалымат берүү жөндөмү талданат. Экспрессивдүү сөздүн маанисине (сигнификатка) берилген коннотациялар.

Анализдин метасемиотикалык деңгээли семантикадан келип чыгат, анткени тилдин кошумча мазмуну бирдиктерди алардын семантикасын эске алуу менен гана түшүнүүгө болот. "Метасемиотика" термини О. С. Ахманованын лингвистикалык терминдер сөздүгүндө төмөнкүчө аныкталат: "Метасемиотика – тил бирдиктеринин мындай колдонулушун изилдөөчү семантиканын тармагы, мында мазмун жана туюнтма (жалпысынан, жыйынды) же жаңы (мета) туюнтманын мазмуну же жаңы (мета) мазмундун туюнтмасы болуп калат" [14, 23-б.] Анализдин метасемиотикалык деңгээли дагы зарыл, анткени тил ар кандай деңгээлдеги бирдиктер белги мамилелерине "кирген" өзгөчө белги системасы жана өз кезегинде иконикалык системаларды түзөт. "Белги системасы" термининин бир нече аныктамалары бар. Биз төмөнкү аныктаманы карманабыз: Белги системасы - бул "берүүчү", "кабарлоочу", "сигнал берүүчү" бирдиктердин жыйындысы жалпыланган маанинин кандайдыр бир түрү" [14, 37]. Ошентип, анализдин метасемиотикалык деңгээлинде биз кептеги сөздөрдүн иштешин карап көрөлү, каражаттарды изилдейбиз кептеги тил бирдиктеринин кошумча мазмунунун туюнтмалары, сөздөрдү алган коннотацияларга көңүл буруу колдонуунун контексти.

Адгеренттерди ачуу сөздөрдүн касиеттерин, маанилердин өзгөчө өндөрүн кырдаалдын контекстиндеги сөздөр, ал эми башка контекстте же обочолонуп, алар жоголуп кетиши мүмкүн. Жаңыларын киргизүү процесси сөздү түзгөн сөздөрдөгү маанилердин көлөкөлөрү сөздөрдү берүүгө жөндөмдүү сүйлөөчү субъект тарабынан стимулдашат кошумча маанилердин пайда болушу, алардын мааниси өзгөчө каралат. Бул процесске таасир эткен адамдын чындыкты кабыл алуусунун жеке өзгөчөлүктөрүнөн улам, сөздөрдүн маанисин чечмелөө жана оптималдуу аталышты тандоо болуп саналат.

Адресатка эмоционалдык таасир этүү, ошондой эле сөздөрдү тандоого таасир этет, сөздөрдү колдонууга себеп болот коннотативдик катмардагы эмоционалдык баалоочу мазмун менен маанилери, аларга белгилүү коннотацияларды берүү, кырдаалдын контекстинде ачылуучу. Бул жагдайлар маанисин уюштуруу экинчи даражадагы талдоо зарылдыгын метасемиотикалык сөздөр себеп болот.

Коннотативдик семиотика, анын экспрессивдик планы жана денотативдик семиотиканын мазмундук планы менен берилген, Елмслев метасемиотикага карама-каршы келген, анда семиотика - бул мазмундуу план болуп саналат. Башка сөз менен айтканда, метасемиотика – бул башка семиотикага мамиле кылган семиотика; мисалы, бул учурда объект тилинин ролун аткарган кандайдыр бир символикалык системаны сүрөттөгөн илимий метатил. Бул деңгээлдеги анализдин объектиси болуп чыгарманын контекстинде коннотацияга ээ болгон жана маданий символдор болгон сөз айкаштары жана

сүйлөмдөр саналат [109, 254]. М. Конурбаев [110] белгилегендей, коннотативдик маанини төмөнкү каражаттар аркылуу билдирсе болот: жөнөкөй сөздөр, эмоционалдык сөздөр жана сөз айкаштары. Негизги максат - троптор аркылуу чыгарманын негизги идеясын берүү үчүн каармандардын эмоцияларын билдирүү жана чагылдыруу; экспрессивдүү сөздөр, тигил же бул лексикалык же стилистикалык бирдиктин маанисин күчөтүү аркылуу; жана стилистикалык каражаттар. Метасемиотикалык анализ кайталоолордун жардамы менен жүргүзүлөт. Мисалы:

Дегенде кыз кабылан Дарыйка шер,
 Былк этпей угуп турду кайраттуу эр.
 Жазганы таалайыма ушул чыгар.
 Деди да **сабыр кылды ал кемеңгер**.
Сабыры сары алтындай Дарыйка кыз,
 Таштадың балам мени кантип жалгыз.
 Айрылдың Шахисиндадан деген кабар,
 Сөз эле укмак түгүл оюңа алгыс. [А. К. 363-б.]
 The panther-girl Dariyka sat silently still
 Listening and **being patient as a genius**
 The panther-girl Dariyka sat still silently
 Dariyka had valued her **patience of a monument**,
 Whilst waiting to hear from her son,
 And accepted that her fate,
 Though yet unknown, was preordained.
 But this news of Shahisynda left her in turmoil,
 For she never imagined,
 She would never hear from him again. [Ж. Г. 268-б.]

Кыргыз элинде түстөргө карата өзгөчө көз карашы, калыптанып калган символикалык белгилери бар. Мисалы кыргыздарда ак түс тазалыктын, жакшылыктын, аруулуктун символу. Кызыл түс – ден соолугу чың адамды, күздү, молчулукту, түшүмдүүлүктү, кооздукту, сулуулукту сүрөттөөдө колдонулат. Кара түс – жамандык, согуш, жалган жалаа менен асоссияцияланат. Жашыл түс – жаштык, жаз, жайлоонун көркүн ачып көрсөтүүдө колдонулат. Сары түс – күз, алтын, карылык ж.б. сүрөттөөдө колдонулат. **Сабыр кылды ал кемеңгер- being patient as a genius** бул саптагы котормолор кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү боюнча “**кемеңгер**” – акылман, даанышман, жол башчы, жетекчи дегенди билдирет. Англис тилине которууда “**a genius**” деп которулду. Ал эми **Сабыры сары алтындай - patience of a monument** бул сөз айкаштар аркылуу которулду. **Сары** – ооруну, ойго баткан, санаага баткан дегенди түшүндүрүп **сары санаа, сары оору** деген сөздөр менен кошо айтылып, метафорикалык мааниде көп колдонулат. **Сары** – карылыктын образын берүүдө колдонулат, “**сабыры сары алтындай**” деген фольклордук сөздөрдө да жолугат. Чыгармадагы **Саргайып сак барандай тартты күйүт, Саргайып Батма күтөт алган жарың** – сыяктуу сөздөр менен бирге анын **саргайып бүткөн сүйүү, сабырдуулугу** сыяктуу кошумча маанилерге ээ белгилери да бир эле контекстте берилген. Англис тилинде сары түс күз, карылык менен

ассоциативдик байланышта, бирок *саргайып бүткөн сүйүү, сабырдуулугу* деген сапты которууда анын коннотациялык мааниси чечмеленип “*patience of a monument*” “*сабырдуулугу эстеликтей*” деген сөз менен которулган. Мындай өзгөртүү поэтикалык белгилердин маанисин толук жеткирүү зарылдыгы менен түшүндүрүлөт.

Жыйынтыгында, семиотикалык анализ жүргүзүү белгилердин төмөндөгү формаларына негизделээрин аныктай алабыз:

а) белгилердин көз карандысыз болуусу жана коннотативдик деңгээлде берилиши (disembodiment), семиотикалык деңгээлде лингвистикалык жана лингвистикалык эмес белгилердин предметтик-логикалык мааниси менен семиотикалык маанилери айырмаланып турат. Мисалдарда көрсөтүлгөн поэтикалык белгилер эч кандай эрежеге баш ийбей өз алдынча пайда болгон, кыргыздардын түшүнүгүндө кандайдыр бир белгини түшүндүрүп, символикалык касиетке ээ сөздөрдөн тураарын карадык. Англис тилине которууда бул сөздөрдүн көпчүлүгү андай семиотикалык белгиге ээ эмес болгондуктан, ар кандай котормочулук трансформациялардын жардамы менен берилди.

Кыргызча	Англисче	Котормо жолдору
сабыр кылды ал кеменгер сабыры сары алтындай Саргайып Батма күтөт алган жарың	<i>being patient as a genius patience of a monument</i> Batma faded love	Аналогун колдонуу Төрт компоненттүү туруктуу сөз айкаштары Контекстуалдык- перифрастикалык

Лингвопоэтикалык анализ котормо таануу илиминин багыттарынын бири катары маанилүү парадигманын алкагында калыптанган. Кыргыз тилинен англис тилине жасалган лингвопоэтикалык анализ тилдердин каражаттарынын негизинде алгач ирет изилденип жатышы изилдөө ишибиздин илимий жаңылыгын айгинелейт. Бул тил илиминин бир тармагы, ал тил илими менен маданият таануу илимдеринин катышы, байланышынан пайда болуп, тилде чагылдырылып, орун алып калган эл маданиятынын каада-салт көрүнүштөрүн изилдейт деген жыйынтык чыгарсак болот.

Колдонулган адабияттар

1.А. Акматалиев [ж.б.]; Кыз Дарыйка: элдик поэма= “Female Warrior Dariyka”, National poem [Текст]; англис тилине котор. Г. Жапарова. -Бишкек: Улуу Тоолор, 2021.

2.Алиманов К. Эл адабияты сериясы 11 том //Мундук Зарлык, Кыз Дарыйка, Нарикбай. [Текст] / Бишкек 2002ж. -288б.

3.Ахманова, О.С. Лингвостилистика как языковедческая проблема [Текст] / О.С. Ахманова // О принципах и методах лингвостилистического исследования. – М., 1966. – С. 355.

4.Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. М.,1969.- 488

- 5.Караева, З.К. Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретико-методологические проблемы переводоведения [Текст]: моногр. / З.К. Караева. – Бишкек: [б.и.], 2006. – 332 с.
- 6.Караева З. К., Касымбеков Н. К. Котормонун теориялык жана практикалык негиздери. – Б., 2019. –176 б
- 7.Конурбаев, М.Э. Об актерском и филологическом чтении [Текст] / М.Э. Конурбаев // Folia Anglistica. – М., 1997. – № 1. – С. 27-44.
- 8.Моррис, Ч. Из книги «Значение и означивание» [Текст] / Ч. Моррис // Семиотика. – М., 1983. – С. 118-132.
- 9.Пирс, Ч. Начала прагматизма [Текст] / Ч. Пирс. – СПб.: Алетейя, 2000. – Т. 2: Логические основания теории знаков. – 352 с.
- 10.Webster's Dictionary of English Usage [Текст] / М. Webster. - Inc. Staff. Merriam-Webster. – 1989. – 989 p.
- 11.Russian-English Dictionary, 2000) [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.expresstemplate.DicRussian&hl=ru&gl=US>. – Загл.с экрана.
- 12.Oxford English Dictionary түшүндүрмө сөздүгү, 1993 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.oed.com/>. – Загл.с экрана.

*Хурибаева Э.Г., ф.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Узенбаева У.Ш., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖАНА АЙМАКТЫК МАТЕРИАЛДАРЫН КОЛДОНУУ

Аннотация

Кыргыз тилин окутуунун методикасын өнүктүрүүнүн азыркы этабы окутуунун натыйжалуу жолдорун издөө менен мүнөздөлөт, изилденүүчү тил кубулуштарынын функционалдык жагына көңүл бурууну күчөтүүгө багытталган. Бул адабий тилдин ар кандай стилдик көрүнүштөрүндө гана эмес, ошондой эле тигил же бул жердин тилдик өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгөн конкреттүү, аймактык аспектиде тилдик каражаттардын колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө максаттуу байкоо жүргүзүүнү камтыйт. Соңку изилдөөлөрдө окуу процессинде аймактык тилдик каражаттарды колдонуунун методикалык идеялары али толук иштелип чыга электиги жана мектепте кыргыз тилин окутуунун азыркы практикасында ишке ашырыла электиги белгиленет.

Биздин ишибизде аймактык компонентти, атап айтканда, Жалал-Абад областын эске алуу менен кыргыз тилин окутуунун методикасын иштеп чыгуу аракети жасалды.

Негизги сөздөр: региондук, муниципалдык, диалект, чынжыр, параллель

Abstract

The current stage of development of the methodology of teaching the Kyrgyz language is characterized by the search for effective ways of teaching aimed at increasing attention to the functional side of the studied linguistic phenomena. This includes purposeful observation of the peculiarities of the use of linguistic means not only in various stylistic manifestations of the literary language, but also in a specific, regional aspect that characterizes the linguistic features of a particular place. Recent studies have noted that the methodological ideas of using regional language tools in the learning process have not yet been fully developed and implemented in the modern practice of teaching the Kyrgyz language at school.

In our work, an attempt was made to develop a methodology for teaching the Kyrgyz language, taking into account the regional component, in particular the Jalal-Abad region.

Key words: regional, municipal, dialect, chain, parallel

Акыркы убакта сабактын натыйжалуулугун жогорулатуу проблемасына кызыгуу байкаларлык өстү. Көпчүлүк методисттер жана мугалимдер өздөрүнүн көңүлүн сабактарды уюштуруунун жаңы, алда канча прогрессивдүү формаларын, сабактын структурасын, окутуунун методдорун өркүндөтүүгө, окуучуларды активдештирүүнүн жолдорун жана ушул сыяктууларга бурушат.

Проблеманы чечүүнүн негизги изденүүсү педагогикалык процесстин бир тарабына – окууга багытталган.

Ал эми бул бирдиктүү педагогикалык процесстин экинчи тарабы – билим берүү. Жакында методисттерди бир суроо кызыктырды: мектеп тарбиялайбы же окутабы?

Билим берүүнүн мазмунунда тарбиялоо жөнүндөгү мыйзамдын кабыл алынышы бул талаш-тартыштын ортосуна чекит коюп, мектеп тарбиялай да, окутат да деп ырастады.

Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» мыйзамына ылайык билим берүү – жалпы адамзаттык жана ата-мекендик баалуулуктардын негизинде окуучулардын руханиятын өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүүгө багытталган билим берүү системасында ишке ашырылуучу максаттуу иш, аларга турмуштук өз тагдырын өзү чечүүгө, моралдык, граждандык жана профессионалдык жактан өнүгүшүнө көмөк көрсөтүү, инсандын өзүн-өзү ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүү.

Билим берүүнүн максаты «бардык типтеги билим берүү мекемелеринде билим берүү системасын өнүктүрүү үчүн зарыл болгон илимий, методикалык, уюштуруучулук, кадрдык, маалыматтык жана башка шарттарды камсыз кылуу, алардын иш-аракетин иретке келтирүү, инсандын социалдык-маданий компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө, анын коомдо өз тагдырын чечүүгө, инсан-жаран, үй-бүлө адамы, -ата-эне, адис жана кесипкөй болуп калыптанышына салым кошуу.

Программанын көп сандаган милдеттеринин ичинен биздин ишибиз үчүн эң маанилүүлөрүн аныктоого болот:

Аймактык, социалдык-маданий жана улуттук өзгөчөлүктөрдү эске алуунун негизинде билим берүүнүн региондук, муниципалдык жана башка системаларын түзүү .

Бул милдеттерди ишке ашыруу кыргыз тили сабагында билим берүүчүлүк да, тарбиялык да потенциалы бар жергиликтүү тилдин материалдарын пайдалануу жана үйрөнүү менен мүмкүн деп эсептейбиз.

Эне тили улуттук турмуштун өзгөчө чындыгын чагылдырат, көп жылдык тарыхы бар, улуттук тилде сүйлөгөндөрдүн сыймыгы. Бул элдик оозеки жана жазма тилдик салттарга, жашоонун түрдүү формаларына (улуттук адабий тил, диалектилер, оозеки тилдер) ээ болгон элдик оозеки чыгармачылыкта жана сөз чеберлеринин чыгармаларында камтылган маданий мурас.

Кыргыз тили сабагында эне тилине баалуу көз караш, анын тутумун өздөштүрүү жана эне тили боюнча билимин жана көндүмдөрүн өркүндөтүүгө дайыма умтулган тилдик инсан калыптанат.

Жашыруун эмес, кыргыз тили көптөгөн окуучулардын сүйүктүү предмети эмес. Методисттер бул чындыкты көптөгөн себептер менен, анын ичинде изилдене турган материалдын татаалдыгы менен түшүндүрүшөт.

Кыргыз тилин окутууда улуттук аң-сезимди тарбиялоо эне тилдин жагымдуу күчүн өздөштүрүүдөн башталууга тийиш. Аймак таануу бул иштин өзөгү боло алат. Анткени, кыргыз тили сабагында жергиликтүү тилдин материалдарын колдонуу предметке болгон кызыгууну гана арттырбастан, чакан мекен деп аталган жерге болгон кызыгууну арттырып, анын тарыхы жана бүгүнкү күнү тууралуу түшүнүгүн кеңейтет. Мына ушулардын бардыгы патриотту гана эмес, ошондой эле адамгерчиликтүү, социалдык маданияттуу адамды тарбиялоого мүмкүндүк берет.

Билим берүүдөгү аймактык компонентке кайрылуу, аны негиздүү уюштуруу, эне тилин өздөштүрүү жаш муундарды өнүктүрүүнүн жана тарбиялоонун кубаттуу каражаты боло алат.

Кыргыз (эне) тилин окутууда улуттук өзүн-өзү аң-сезимди тарбиялоодо эн негизгиси – бул ар бир мекендешке башканы түшүнүүгө жана түшүндүрүүгө, элдин тарыхый тагдырына кошулууга мүмкүнчүлүк берүүчү эне тил сүйлөө маданиятынан эстетикалык ырахат алуу экендигин көрсөтүү.

Дидактикалык материалды колдонуу

Кыргыз тили сабактарында жергиликтүү жазуучулардын көркөм чыгармалары

Эне тилин окутууда жергиликтүү лингвистикалык материалдарды үйрөнүүнүн дагы бир булагы кыргыз тили сабагында жергиликтүү жазуучулардын жана акындардын көркөм чыгармаларын колдонуу болушу мүмкүн.

Коомду демократиялаштырууга байланыштуу азыркы учурда эне тилди окутуу мугалимге окутуунун ыкмаларын, усулдарын жана каражаттарын тандоодо көбүрөөк эркиндикке ээ болууга мүмкүндүк берип, ага айрым конвенциялардан арылууга мүмкүнчүлүк түзүп, чыгармачылык изденүүгө түрткү берди. Ошол эле учурда бул мугалимди өз билимин системалуу түрдө толуктоодон жана аларды сабакта колдонуудан бошотпойт.

Азыркы учурда кыргыз тили мугалими конкреттүү сабакка даярдануу менен байланышкан тексттерди бир сабакта эмес, бир катар сабактарда колдоно ала турган материал катары пайдаланып, окуучулардын өлкөбүз, шаарыбыз жана областыбыз, тарых, жаратылыш, жапайы жаныбарлар ж.б. жөнүндө билимин кеңейте алат. Методисттер текст менен иштөө абдан маанилүү деп эсептешет.

Эне тилди ата мекендик методикада окутуу дайыма окуучунун өнүгүүсү жана тарбиясы менен ажырагыс байланышта каралып келген. Инсандын өнүгүшү – руханий, адеп-ахлактык жана эстетикалык – көбүрөөк деңгээлде курчап турган кеп чөйрөсүнөн көз каранды. Айлана – бул биз уккан, окуган, айткан тексттер дүйнөсү. Дал ошолор бала жашап, дем алып, өнүгүп жаткан атмосфераны түзүшөт.

Кыргыз тили сабагында кепти өнүктүрүү кыргыз тили мугалиминин окуучулардын тил нормаларын өздөштүрүүсү үчүн, ошондой эле өз оюн оозеки жана тил жүзүндө айта алуусу үчүн атайын жана кокустан жүргүзгөн бардык иш. кептин максатына, мазмунуна жана баарлашуу шарттарына ылайык керектүү тилдик каражаттарды колдонуу менен жазуу. Текст кыргыз тили сабагында окутуунун гана эмес, ошондой эле өнүгүп жаткан кеп чөйрөсүн түзүүнүн негизи катары кызмат кылган методикалык курал болуп саналат.

Текстти тандоодогу кыйынчылык акыркысы көптөгөн талаптарга жооп берип, бир эле учурда ар кандай сапаттарды айкалыштырууга тийиш экендигинде: «мазмуну боюнча ал балдарга түшүнүктүү болушу керек, орфографиялык мүнөзү боюнча, программа жана бөлүмдөр, ... анда акыркы изилденген эрежелердин орфографиясы гана эмес, окуучуларга мурунку жазуу иштеринде кыйынчылык жараткан сөздөрдү, мурда ката кетирген сөздөрдү да камтууга тийиш [7:257].

Кыргыз тили сабагында көркөм текстти колдонуунун артыкчылыгы төмөндөгүдөй: биринчиден, кыргыз тили сабагында окуучулардын адабият сабагында үйрөнгөн жанрлары менен тааныштыгын чыңдоого гана эмес, бул

формаларды өздөштүрүүгө жардам берүүгө мүмкүнчүлүк алабыз. Экинчиден, ырааттуу текст окуучуларга жеке байкоолорунун негизинде табиятты сүрөттөө боюнча алар үчүн татаал тапшырманы өздөштүрүүсүнө жардам берет: алар бир нече жолу, жылдын бардык мезгилинде табияттын татаал жана кылдат байкоолору вербалдык туюнтмалардын кандайча кабыл алынарын, автордун акыл-эс абалына таасир этет, анын ой жүгүртүүлөрү жана көркөм каражаттар бул көп түрдүүлүккө кандай жардам берет, алар жөнүндө адабият сабактарынан алынган теориялык маалыматтар; үчүнчүдөн, текст өз оюн билдирүү үчүн сүйлөм түзүлүшүн табуу канчалык маанилүү экенин көрүүгө мүмкүндүк берет. [8:14].

Ошондуктан биз өзүбүздүн ишибизде өлкө таануу материалдарын биринчи кезекте кепти өнүктүрүү сабактарында, контролдук диктанттарда жана студенттердин өз алдынча иштеринде колдонууну сунуштайбыз.

Кыргыз тили сабагында текст менен иштөө процессинде мектеп окуучуларын улуттук маданият менен тааныштыруу, тил сезимин өнүктүрүү, өркүндөтүү байкалат. Кыргыз тили сабагында текст менен иштөө төмөнкүдөй шарттарды түзөт: лексиканы, морфологияны, синтаксисти изилдөөдө функционалдык ыкманы ишке ашырууга; тил системасы, кыргыз тили жана адабияты курстарынын предмет аралык (деңгээл аралык), ошондой эле предмет аралык байланыштарын ишке ашыруу жөнүндө түшүнүктү калыптандыра алат. Акыркы мезгилде кыргыз тилинин заманбап сабагынын өзгөчөлүгү көркөм тексттин кеңири жана ар түрдүүлүгү болуп саналат.

Кыргыз тилинин практикалык жана илимий милдеттери комплекстүү талдоо менен айкалышат. Текстти системалуу жана комплекстүү талдоо «окуучунун кепти өнүктүрүүгө, анын инсанынын эмоционалдык жана интеллектуалдык чөйрөсүн өнүктүрүүгө, ой жүгүртүүнүн эки түрүн тең өз ара байланышта өнүктүрүүгө: бир жагынан, ассоциативдик-образдуу, башка, логикалык талдоо [1:57].

Текстти талдоо планы

1.Тексттин темасын аныктагыла. Бул үчүн каражаттарды текшерүү:

- а)тексттин башталышы;
- б)ачкыч сөздөр, негизги сүйлөмдөр ж.б.

2.Тексттин түрүн аныктаңыз (сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү):

- а) тексттин синтаксистик өзгөчөлүктөрүн көрсөтүңүз:
- б)сунуштардын саны;

3.Сүйлөмдөрдүн басымдуу түрлөрү:

- а)сүйлөмдөрдү байланыштыруу ыкмасы (чынжыр жана параллелдүү) ж.б.;
- б)тексттин бөлүктөрүнүн ортосундагы байланыш каражаттарын белгилөө.

4.Семантикалык жана грамматикалык маанини түзүүчү адистештирилген

каражаттар:

- а) сөздүн тартиби (берилген жана жаңы ж.б. кезектешип);
- б) стресс (окуу үчүн стресс уюштуруу);

5.Тексттин стилин аныктаңыз:

- а)кептик кырдаалдын (кайда? ким менен?) тексттин стилине тийгизген таасирин белгилегиле;

- б) оозеки же китептик (илимий, ишкердик, публицистикалык, көркөм);
- в) стилистикалык каражаттарга көңүл буруңуз [1:58].

Методисттер кыргыз тили сабагында көркөм сөз менен иштөөнү уюштурууга өзгөчө талаптарды коюшкан. Бул талаптардын маңызы ар бир текст чыгармада ырааттуу түрдө төрт негизги этаптан өтөт:

1) текстти кабыл алуу (кулак аркылуу же визуалдык түрдө өзгөчө маанай менен, бул баланы талданып жаткан тексттин көркөм образдар системасына киргизүүгө жардам берет);

2) анын лингвистикалык талдоосу (иштин негизги максаты: мектепте окуп жаткан тилдик кубулуштардын визуалдык жана экспрессивдүү мүмкүнчүлүктөрүн окуучулардын аңдап билүүлөрү);

3) экспрессивдүү окуу (бул көндүмдөр кыргыз тили сабагында көлөмдүү тексттерден чакан үзүндүлөрдү же жеке сүйлөмдөрдү окуу процессинде калыптанат; окуучуларды интонациянын негизги элементтери: логикалык басым, тыныгуу, окуу темптери, үн тембри менен тааныштыруу керек. , тон, үндү азайтуу / жогорулатуу, - тапшырмаларды аткаруунун жүрүшүндө аларды максаттуу түрдө иштеп чыгуу);

4) жатка үйрөнүү (эстутумду машыктырат, лексиканы жеке сөздөр менен эмес, кийинчерээк окуучулардын кепинде активдүү колдонулган сөз айкаштары, фразеологизмдер, учкул сөздөр ж.б. менен байытат);

5) талдоого алынган адабий үлгүнүн негизинде кандайдыр бир чыгармачыл иштерди жүргүзүү (мисалы, ушул адабий үлгүгө окшоштук боюнча өз сөз баяныңызды түзүү, сүрөттөмөнүн структурасын сактоо же аракеттердин, объекттердин ж.б. ырааттуулугун өзгөртүү) [6:51-54].

Көркөм чыгармаларды талдоо үчүн жеке сабактарды бөлүп, толук анализ жүргүзүү зарыл эмес. Мындай иштер кыргыз тили сабагында системалуу түрдө (5- класстан баштап) жүргүзүлүшү керек. Мисалы, белгилүү Жалал-Абаддык, Оштук акын, жазуучуларынын – Б.Алыкулов, Т.Сатылганов, Т.Касымбеков, Т.Сыдыкбеков ж.б. аңгемелеринин тексттерин колдонуңуз.

Демек, зат атооч жөнүндөгү теориялык маалыматтарды изилдөөдө алар көбүнчө тексттин башында туруп, анын темасын, көбүнчө текстте айтылгандардын ордун жана убактысын аныктап, ошону менен анын бүтүндүгүн бекемдей тургандыгы айтылат. Муну Жалал-Абад акындарындагы тексттин мисалында көрсөтөлү :

Эки илебиң кызыл гүл, ачылгандай Мөлмөлүм,
Бир карасам жүрөккө от чачылгандай Мөлмөлүм

Б.Алыкулов

Жалал-Абад шаары тоодо турат,
Фергана тоолору менен курчалган.
Жай айларында ага келгенге жакшы.

Оозеки кептен мисалдар

Көркөм чыгармалардан кичи үзүндүлөрдү талдоо да салттуу орфографиялык иштерди коштой алат. Демек, белгилүү бир орфографиялык чеберчиликти түзүүчү ар кандай түрдөгү диктанти (тандама, түшүндүрмө ж.б.) окутуу. Мында окуучулар диктант менен сүйлөмдөрдү жазышып, аларга

орфографиялык жактан комментарий берип, бул үзүндүлөрдүн ар бири чындык кубулуштарын кандайча түрдүүчө чагылдырганына, акындардын кандай байкоолору бул жөнүндөгү түшүнүгүбүздү байытаарына көңүл бурушат, феномен, каймана тилдин мааниси анын ар кандай өзгөчөлүктөрүн так жана жакшыраак сүрөттөөгө жардам берет.

Поэтикалык текст менен иштөө окуучулардын өзгөчө кызыгуусун ойготуп, алардын сөзгө болгон сезимин ойготот деп көп мугалимдер белгилешти. Чынында эле поэтикалык тексттин жан дүйнөсүнө таасир берүүчү өзгөчө күчү бар, аны акыл эмес, жүрөк кабыл алат, окуучулар поэтикалык тексттин эмне экенин сезе башташат.

Кыргыз тили сабагында лингвистикалык талдоо үчүн поэтикалык тексттерди гана эмес, Жалал-Абад аймагындагы макал-лакаптарды, лирикалык ырларды, темага ылайык тандалып алынган эки-үч сүйлөмдөн турган чакан жергиликтүү жазуучулардын көркөм чыгармаларынан изилдөө тексттерди да колдонсо болот.

Жергиликтүү материал талдоо үчүн абдан ыңгайлуу, ар кандай мисалдарды жазууда пайдалуу, ошону менен бирге окуучуларды турмуштун көптөгөн маселелерин ойлонууга түртөт, алардын атуулдук парзын сезүүгө, туулган жерин сүйүүгө жардам берет.

Тексттер үчүн тапшырмалардын мүнөзүн жана аларды аткаруунун ырааттуулугун аныктоо да бирдей мааниге ээ. Поэтикалык чыгарманы көркөм окуу, лингвистикалык талдоо, авторду ээрчиген жаратуучуну сезүүгө мүмкүндүк берүүчү чыгармачылык ишти аткаруу – мунун баары сабакта көркөм текстти талдоо мугалимдин оюнуна кирсе, окуучулар үчүн табигый болуп калган кеп чөйрөсүн түзөт. иш системасы. Мында тарбия жана окутуу өз ара аракеттенет, анткени жакшы уюштурулган эмгек, курчап турган чындыкты билүү жана түшүнүү окуучулардын өз оюн билдирүүсүнө шарт түзөт.

Кыргыз тилин окутууда системалуу түрдө колдонулушу мүмкүн, ал окутуучулук гана эмес, тарбиялык да мүнөзгө ээ, окуучулардын эне сөзүнө болгон кызыгуусун ойготот.

Албетте, эне тилин окутууда лингвистикалык өлкө таануу боюнча иштердин тандалып алынган түрлөрү жергиликтүү тил материалдарынын ар түрдүүлүгүнөн толук эмес, ошондуктан бул теманы ар башка багытта өнүктүрүүгө болот.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

- 1.Бабайцева В.В. Бернарская Л.Д. Комплексный анализ текста (на уроке русского языка).// Русская словесность. – 1997. - № 3. – с. 57-61.
- 2.Благова Н.Г., Коренева Л.А., Родченко О.Д. О концепции обучения русскому языку с учетом регионального компонента (Для средней общеобразовательной школы). // РЯШ. – 1993. - № 4 – с.16-19.
- 3.Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М., 1983.
- 4.Денисевич Г.В. местные говоры и их влияние на речь учащихся. – Курск, 1959.
- 5.Денисевич Г.В. Урок русского языка и методика его проведения. – Курск, 1956.

6.Львова С.И. Осторожно: художественный текст. (Анализ минифрагментов худ. Текстов на уроке русского языка). //Русская словесность. – 1997. - № 3. – с.51-56.

7.Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. – М., 1980.

8.Пузанова Н.А. Преподавание русского языка в VII классе. – М., 1972.

*Абдуллаева Г.Х., улук окутуучу
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ
Алибаев У.Х., окутуучу
К. Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

АНГЛИС ЖАНА БАШКА ЧЕТ ТИЛДЕРИНЕН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КИРГЕН НЕОЛОГИЗМ СӨЗДӨР

Аннотация

Макалада кыргыз тилине англис тили жана башка тилдерден келген неологизм сөздөр жөнүндө, алардын лексемалары берилген. Бул макаланын көздөлгөн максаты, кыргыз тилине англис жана башка тилдерден келген бир канча сөздөрдү талдоо болуп саналат. Макалада кээ бир сөздөр түздөн – түз которулган. Материалдар негизинен эски жана жаңы басмадан чыккан сөздүктөр топтомунан үлгү катарында алынган.

Макала жаш муундарды өз эне тилине болгон сүйүүсүнө, аны урматтосуна үндөп, жаңыча технологияда иштетилип жаткан чет тилинен кирген неологизм сөздөрдү маанисин билип аны күнүмдүк жашоосунда туура колдонушуна жардам берет.

Ачкыч сөздөр: неологизм, лексема, лексика, лексикология, этимология, семантика, информацион технологиялар.

СЛОВА-НЕОЛОГИЗМЫ, ПРИШЕДШИЕ В КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК ИЗ АНГЛИЙСКОГО И ДРУГИХ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

В статье представлены слова-неологизмы, пришедшие в кыргызский язык из английского и других языков, и их лексемы. Целью данной статьи является анализ некоторых слов, пришедших в кыргызский язык из английского и других языках. Некоторые слова в статье переведены буквально. Материалы в основном основаны на старых и новых изданиях словарей.

Статья призывает молодое поколение любить и уважать родной язык, помогает им усвоить значение неологизмов из иностранных языков, которые используются в новых технологиях, и использовать их в повседневной жизни.

Ключевые слова: неологизм, лексема, лексика, лексикология, этимология, семантика, информационные технологии.

NEOLOGISM WORDS WHICH COME FROM ENGLISH AND OTHER FOREIGN LANGUAGES INTO KYRGYZ LANGUAGE LANGUAGE

Abstract

In the article are presented, neologism words that entered the Kyrgyz language from English and other languages and their lexemes. The purpose of this article is to analyze some words that entered the Kyrgyz language from the English and other languages. Some words in the article are literally translated. The materials are mostly modeled on old and new edition dictionaries.

The article encourages the young generation to love and respect their native language, and helps them learn the meaning of neologisms from foreign languages that are used in new technologies and use them in everyday life.

Key words: neologism, lexeme, vocabulary, lexicology, etymology, semantics, information technologies.

Киришүү. Ар бир тилдин тарыхы, тарыхий өзгөчөлүгү, башка тилдерден айырмаланып өзгөчө кооздугу жана улуттун маданиятын, када-салттарын сактап калуу күчүнө ээлиги бар. Окумуштуулар айткандай “Эч бир улутту жокотуп болбойт, качан гана улуттун тилин жокоткондо, улут өз-өзүнөн жок болуп кетет”. Ошондой экен ар бир улут өзүнүн эне тилин жан дили менен сактоосу, жаш муундарга толук жеткирип берүүсү зарыл. К.Д.Ушинский айткандай “Баланын келечекте жакшы инсан болуусу үчүн өз эне тилин жана эсеп-кысапты үйрөтүү абзел”. Улуу педагогдун кайталангыс ойлору жаш муунду окутуп тарбиялоодо өтө зарыл маселе болуп турат. Бала качан гана өз эне тилин терең билгенде, башка тилдерди үйрөнүүсү жана колдонуусу оңой болот. Миң жылдык Манас эпосу аркылуу кыргыз тили, кыргыз тарыхы дүйнөгө таанылса, Чынгыз Айтматов чыгармалары аркылуу кыргыз деген улутту бүткүл дүйнө жакындан тааныды.

Ар бир тилдин келип чыгышы узун тарыхка барып такалат. Тил дегенде биз инсандардын бир-бири менен байлынышы, өздөрүнүн башкага билдирген ой пикирин тил аркылуу баяндашын түшүнсөк болот. Ар улуттун тил тарыхы болгону сыяктуу биздин кыргыз тилинин дагы өз тарыхы бар. Кыргыз тилин тарыхы миң жыл алдынкы тарыхка ээ десек болот. Себеби биздин, кыргыз элинин тарыхын дүйнөгө тааныткан бабабыз улуу Манас батырдын эпосу аркылуу билсек болот. “Манас” эпосу, дүйнөдөгү эң байыркы, эң кооз, эң чоң эпос болуп эсептелет. “Манас” эпосу дүйнөдөгү эң узун сапка ээ поэма десек жаңылышпайбыз. Манас эпосу 500553 ыр сабынан турат. Бардыгына маалым болгондой биздин эне тилибиз “Кыргыз тили” теги боюнча түрк тилдеринин системасына кирет, алтай тили менен бирге чыгыш хун бутагынын кыргыз – кыпчак тобун түзөт.

Изилдөө ыкмалары. Жылдар өтүшү менен элдердин бир – бири менен барды-келди, алды-берди, соода-сатык иштерин аткаруу аркылуу, өз эне тилдерине башка тилдерден айрым неологизм сөздөр кирип келе баштайт. Ушул жерде эске алып айтып кете турган **неологизм** түшүндүрмөсү, **неологизм**-грекче, **neos** - “жаңы”, **logos** – “сөз” сөздөрүнүн бирикмеси болуп, коомдун өнүгүүсү, турмуштун талап-муктаждыктары менен пайда болгон жаңы нерсе жана түшүнүктөрдү билдирген сөздөр. Неологизмдер адегенде адаттан сырткары көрүнүшкө ээ болгон сөзгө окшош болот, бирок көп колдонулушу эсебине “жаңылык” өзгөчөлүгүн жоготот жана актив сөздөр катарына отуп калат.

Бардыгыбызга маалым болгондой Кыргызстан түндүгүнөн жана түндүк - чыгышынан Казакстан, батышынан Өзбекстан, түндүк – батышынан жана түштүгүнөн Тажикстан менен чектешкен. Ошондон улам коңшу жашаган, чектеш жерде жашаган элдердин тилдери бир-бирине оошуп турат.

Эми Октябрь революциясынан кийинки тарыхка бир назар салсак. Октябрь революциясынан кийин Россиядан Кыргыз жерлерине орус элдеринин көчүп келишинин натыйжасында, кыргыз тили орус тилинин эсебинен өз лексикасын байыткан. Мисалы, колхоз, совхоз, космос, космонавт, спутник, ракета, орбита, автоматтык станция, депутат, герб, республика, автоном, суверен, банк жана

жарыктык – свет келиши натыйжасында электр, свет, техника өнүгүүсү менен телевизор, радио, автомобиль сыяктуу сөздөр колдонула баштаган.

Эми Кыргызстандын аймагында ислам дининин таралышынын алгачкы этабы VII-X кылымдар деп атасак, Кыргыз жерлерине ислам дини кирип келиши натыйжасында, кыргыз тили лексикасы араб жана перс (фарс) сөздөрү менен байып баштаган. Мисалы: “Тибиртке” рубрикасынын чыгарылышында Кумаш Малаев тарабынан түзүлгөн “Кыргыз тилине кирген араб жана перс сөздөрүнүн сөздүгү” китеби менен таанышып чыксак, ал жерде төмөндөгү сөздөрдү көрөбүз:

-**Абад** (араб тилинен келген, түз мааниси “түбөлүктүү”) – гүлдөгөн, тартипке келтирилген жер. Мисалы, ээн жаткан чөл эле, эл орношуп абад болду;

-**Азамат** (араб тил.- “чечкиндүү”, “улуулук”, “чоңдук”) – мыкты. Мисалы, айтканына бек турган азамат жигит болуптур;

-**Акшам** (араб тил.- “шам”, “жарык”) –күн баткан мезгил;

-**Амир** (араб тил.) – шаардын башчысы, аскер башчысы;

-**Апта** (перс) – жети күн, бир жума;

-**Байге** (перс – “чуркатуу”, “жүгүртүү”, “жарыш”) – сыйлык. Мисалы, ат чабышка жакшы байге коюлуптур;

XX-XXI кылымдар атом жана технология өнүгүү кылымы болгондугубу, дүйнө өнүгүү экономикасында АКШ саясий экономикасы жетекчи орун ээлешине байланыштуубу же англис тилин үйрөнүү оңой болгондугунанбы, дүйнө жүзүндө англис тили биринчи дүйнөлүк тил катарына кирип калды. Ошондон улам көп өлкөлөрдүн тилдерине англис тилинен неологизм сөздөр кирип келе баштады.

Кыргыз тилине англисче сөздөрдүн кирип келүү жолдору ар түрдүү.

Ошондон улам XX кылымдын 1990-1991 жылдарында дүйнө жүзүндөгү эн күчтү державага ээ болгон СССР дөөлөтүнүн чирүүсү натыйжасында, СССР дөөлөтүнө кирген 15 республика өздөрүнүн эгемендүүлүгүнө байланыштуу ошол элдерде башка чет өлкөлөр менен башланышка кеңири жол ачылды. 1991-жылдын 31-августунда СССР державасындагы 15 республиканын бири болгон Кыргыз республикасы да өзүнүн эгемендүү республика статусуна ээ болду. Кыргыз Республикасы башка чет өлкөлөр менен достук мамилелерин түзө баштады. Эгемендүү Кыргыз Республикасын дүйнө жүзү көз карандысыз республика деп тааный баштады. Кыргыз Республикабыздын көз карандысыздыгын биринчилерден болуп: 1991-жылдын 13-апрелинде Корея Элдик Демократиялык Республикасы, 1991-жылдын 23-декабрь айында Турция, 1991-жылдын 26-декабрында Австралия, 1991-жылдын 27-декабрында АКШ, 1992-жылдын январь айында Кытай Эл Республикасы тааныган. 1992-жылда дүйнө жүзүнүн 56 өлкөсү, анын ичинде Россия Федерациясы, Германия, Австралия, Япония, Улуу Британия, Малайзия, Индия, Франция сыяктуу өлкөлөр Кыргызстандын көз карандысыздыгын алгачкылардан болуп таанышкан жана Кыргызстан менен өз ара дипломатиялык мамилелерин түзүшкөн.

Кыргызстан көз карандысыздыгын алгандан кийин, биздин элдердин чет жерлерге ачык-айкын чыгуусу, ал эми биздин өлкөгө башка чет өлкөлөрдөн

көптөгөн коноктордун келүүсү жеңилдеди. Бул чет өлкөлөрдөн келген коноктор биздин өлкөгө келгенден кийин жергиликтүү элдер менен маамиле куруп, алардын оозеки сүйлөшүүлөрү биздин кыргыз тили сөздүгүбүздү байыта баштады. Мисалы:

-Коммерсант – соодагер, чет өлкөлөрдөн товар алып келип, сатуучу соодагер

-Юмор [англ.]- humour – кулк, мүнөз, маанай]- кээ бир окуяларды күлкү, тамаша иретинде сүрөттөө.

-Колледж [англ.]- college – дос, курбу, окуу мекемеси

Эми өзүбүзгө суроо катары бир ой жүгүртөйлү! Тил- кантип өнүгөт? Анын өнүгүү жараяны кандай кечет? Башка тилдерден өтүп келген, эл арасында сүйлөшүү терминдер жана лексикалык элементтер акырындап жүрүп ошол тилге сиңип, анын ажыралгыс бир бөлүгүнө айланып калат. Мурда кыргыз тилибизге орус тилинен кирген сөздөр колдонула баштап, өзүбүздүн кыргыз тилиндеги сөздөр өгөйлөнүп калган. Мисалы, аптанын күндөрү. Азыркы күндө элибиздин көбүрөөк жаңы мууну, апта күндөрүнүн 80 пайызы кантип аталышын билбейт. Алардан сурасаң, биринчи күн, экинчи күн же болбосо орусча аталышын айтышат. Дүйшөмбү, шейшемби, шаршемби, бейшемби, жума, ишемби, жекшемби – деп айтса түшүнүшпөйт. Эми азыр бул орус тилинен кирип келген сөздөрдүн ордун англисче сөздөр басып алып жатат. Учурда көпчүлүк эл: “Мен ишканага, кеңсеге барамын”- дебейт. “Кайсыл жерге баратасыз?” - деп суралса, алар “Мен офиске (англисче office) барамын” деп жооп беришет. Азык-түлүктү дүкөндөн эмес, мини маркеттен, супермаркеттен же гипермаркеттен сатып алдым дешет. XX кылымдын 80-90 жылдарында кеңсенин “катчысы” же “секретары” деп айтылчу. Азыр болсо “Офис менеджери”, кол телефон же мобил телефондо кээ бир операцияларды түшүнбөй калган адамдарга, “Кол сентирине” (англисче Call center) чалып билиң деп кеңеш беришет. Бир канча жаштар чет элдерде, ошонун ичинде Турцияда иштеп келишти. Алардан “Эмне иш кылдың ал жакта?” – деп сурасак, “Мейманканын администрациясында иштедим” дебестен, “Ресепшенистинде” (англисче reception) дешет жана дагы төмөнкүдөй мисалдарды атасак болот. “Фирмада супервайзер болуп (англисче supervisor) иштеймин”, “Охоо, азыр ал Германиядан Кыргызстанга бусиктерди (кичи автобустарды эмес) алып келип сатып жатат” (англисче bus – автобус), “Азыр ал маслократ” (кирим (доход) кирип турган жай). “Оо, анын үйүнүн ичине кирсең, холу (англисче hall – зал), укмуш”.

Азыркы күндө интернет өнүгүп жатат. Айтсак “Интернет” сөзү дагын англисче турбайбы. Inter Net – эл аралык аба сети. Мектеп окуучулары, студенттер, кыскасы азыркы жаштар интернет, ноутбук, айфон, ватс ап, смс, твиттер, ютуб, инстаграмма, однокласник, вебсайт, фейсбук, фотошоп деген терминдердө көп колдонушат. Кээде телевизордон төмөнкүдөй жарнактарды көрүп каласын. “Элитстрой компаниясы шаардын ыңгайлуу районунда курулган, “Тавун хауздан” 3-4 бөлмөлүү батирлерди жана 9 этажда жайланышкан ыңгайлуу “пентхаузду” сатат.

Англисче сөздөр кыргыз тилине көп кирип жаткан болсо, табигый түрдө алардын этимологик келип чыгышы дагы көпчүлүктү кызыктырып жатат. Анын

ичинде, **ковбой** [англисче cow-boy, cow –уй, boy -бала] лексемасы АКШнын чыгыш штаттарында ат минген жигит, коркпос, эр жүрөк, малчы маанисинде колдонулат. Көптөгөн жаштардын сүйүктүү тамагы, **хотдог** [hotdog, hot – ысык, dog-ит] лексемасы болсо этимологик тараптан көпчүлүктү шектендирет, бул тамак ит этинен даярдалган сыяктуу. Адегенде анын узак өз тарыхы бар. 1884-жылда **хотдог** сосиска маанисинде иштетилген, а сосиска даярдоочулардын ураны болсо “Love me, love my dog” башкача айтканда ээсин сыйласаң, итине сөөк ташта маанисинде колдонулган. Дагын бир кызыктуу сөздөрдүн бири **коктейл**. Cocktail [англисче cock – короз, tail -куйрук] лексемасы боюнча которсок, короздун куйругунан даярданган деп ойлойбуз. А чындыгында бул биз жыргып иче турган муздак суусундук “коктейл”.

Эми биз күндөлүк турмушубузда үйрөнүп калган, аларсыз ээригип кала турган ишибиз, колубуздан койбогон мобил телефонубуздагы программаларга бир назар таштасак. Алардын кыргызча котормосу кандай болор экен а? Кызык!

Facebook – Face - жүз,бет, book –китеп, жүзмө-жүз китеп окуу,

Instagram – англисче Instant – көз ирмем, telegram – телеграмма – көз ирмемде жөнөтүлгөн телеграмма,

Likee – англисче like – жактыруу, “лайки” – жактырган нерселер,

Twitter- англисче чымчыктын “твит-твит”- деген чиркөөсү, лексик тараптан бири-бири менен аңгемелешүү, ушакташуу,

Telegram – телеграмма, тексттик билдирүү,

BeeLine – англисче “Bee” – аары, “Line” – жол (линия)- аарынын жолу,

WhatsApp – англис тилинде сөз айкашынын ортосундагы сөздөр боюнча, “Иштер кандай?” оозеки тилде учурашуу “Кандайсыз?”, “Кандайча”- деген маанини билдирет.

Эми өзүбүзчө бир ой жүгүртөйлү, биздин эски басма сөздүгүбүз “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнө 80 ге жакын жаңы англис тилинен кирген сөздөр болсо, жаңы басма сөздүккө 500 дөн ашык англис тилинен сөздөр кирип келген. Төмөндө алардан бир канчасын келтирип өтсөк:

mixer - аралаштыргыч

player - музыка угуучу шайман

management - башкаруу жөнүндөгү предмет

meeting - саясий маселелерди талкуулоо үчүн өткөзүлө турган чогулуш

provider - компьютерлерди интернет тармактарына туташтыруу

knockdown - бокста атаандашынын катуу соккусуна мушкердин контузиясы жана жыгылышы

park - оюн-зоок паркы

training – машыгуу системасы, машыгуу режими

producer- өнүккөн өлкөлөрдө көркөм-уюштуруучулук жана каржылык көз караштан фильмдерди тартууга көзөмөл жүргүзгөн кинокомпаниянын ишенимдүү адамы

revolver – револьвер (тапанча)

sniper – снайпер (мерген)

tank – танк (аскердик чоң калибрдүү ок атуучу, кыйратуучу машина)

- basketball** – basket –тор, ball – топ (торго кол менен топ салып ойнолуучу спорттун түрү)
- boxer** – боксер (спорт Мушкер)
- cross** – кросс (спорт жолсүз өнкүл-дөңгүл жерлер менен чуркоо)
- champion** – чемпион (спорт, бардыгын жеңип биринчиликти ээлөө)
- football** – foot –бут, ball-топ (бут менен футбол талаасында командалык оюн)
- finish** – финиш, бүтүшү, аягы
- match** – матч (спорттук мелдеш)
- record** – рекорд (спорттук мелдеште дүйнөлүк көрсөткүчтөн да озуп кетүү)
- goal** – гол (спорт утуш, топту дарбазага кийирүү)
- handball** – hand – кол, ball – топ (спорт, кол менен ойнолуучу топ оюну)
- handicap** – гандикап (спорт, күчтүүлөргө теңөө максатында начарларга берилген жеңилдик)
- knock out** – нокаут (спорт, бокста аябай катуу уруп эстен тандыра жыгып салуу)
- out** – аут (ектен четке чыгып кетүү)
- round** – раунд (бокста бир жолу мушташуунун мөөнөтү)
- ring** – ринг (бокс аянчасы)
- sport** – спорт (жарышуу, мелдешуу, күч сынашуу, дене тарбия)
- start** – старт (баштоо, баштоого уруксат берүү)
- short** – шорты (жайкысын кийилүүчү кыска шым)
- sportsman** – спортсмен (спорт менен алектенүүчү киши)
- sprint** – спринт (кыска аралыкка чуркоо)
- starter** – стартер (спорт жарыштын башталышына белги берүүчү киши, тех.моторлорду механикалык жол менен жүргүзүү)
- trainer** – тренер (машыктыруучу)
- volleyball** – волейбол (спорттук оюн)
- yacht** – яхта (парустуу кайык)
- yachtsman** – яхтсмен (суу спорту менен алектенүүчү спортчу)
- block** – блок (саясык топ)
- blockade** – блокада (саясий экономикалык, аскердик блокада)
- boycott** – бойкот (экономикалык же саясий күрөштүн бир түрүү)
- export** – экспорт (товарды тышка чыгаруу)
- interview** – интервью (саясий же коомдук ишмер менен журналистин маеги, жумушка кабыл алууда аңгемелешүү)
- meeting** – митинг (бийликке нааразы болгон элдин чогулуп саясий талаптары же болбосо башка иш-чараларга байланыштуу митинг өткөрүү)
- Klan** – клан (Шотландиялыктардын жана Ирландиялыктардын уруу обшинасы)
- policeman** – полисмен (АКШ жана Англияда полиция кызматкери)
- lord** – лорд (Англиялык дворянлардын тукумдан-тукумга калуучу титулу)
- press conference** – пресс конференция (маалымат жыйыны)
- bank note** – банкнот (ишканада акча ордуна жүрүүчү процентсиз банк билети)

budget – бюджет (мамлекеттин же ишкананын киреше чыгаша каржысын алдын ала эсептөө)

cheque – чек (банктардан накталай акча алуучу документ)

clearing – клиринг (тышкы соода, колмо-кол акча бербестен жүргүзүлгөн төлөмдөр)

dollar – доллар (АКШ нын улуттук валютасы)

invest – инвестиция (мамлекетке же ишканага акча салуу)

investor – инвестор (мамлекетке же ишканага акча салуучу киши)

partner - партнер (шерик, өнөктөш)

standard - стандарт (белгилеп койулган үлгү, талап)

antifreeze – антифриз (тех. тоңуп калуудан сактоочу суюктук)

bulldozer – бульдозер (тех. жерди күрөгү менен тегиздөөчү трактор)

bunker – бункер (комбайндын дан толтуруучу бак)

buffer – буффер (машинаны катуу кагылышуудан сактоочу темир)

economizer – экономайзер (үнөмдөөчү прибор)

escalator – эскалатор (жылма-жылып туруучу тепкич)

grader – грейдер (жолду тегиздей турган машина)

lift – лифт (көп кабаттуу үйлөрдө адамдарды өйдө-ылдый ташуучу машина)

radar – радар (радиолакатор)

tunnel – туннел (ттоңу тешип салынган жол)

gentleman – джентельмен (мырза)

alligator – аллигатор (крокодилдин бир түрү)

Корутунду.Макалада көтөрүлгөн маселе заман өнүккөн сайын, жаңы-жаңы технологиялар жашообузга кирип келиши менен кыргыз тили лексикасы дагы кеңейип баратат. Келечектин таянычы эсептелген жаштар, башка тилдерден кирген жаңы сөздөр – неологизмдерди өз ордунда туура колдонуусу үчүн бул маселени көтөрүүнү өзүбүзгө милдет деп койдук. Неологизмдердин түп маанисин түшүнбөй туруп, жашоодо колдонуу канчалык катачылыктарды пайда кылаары турган эле сөз. Ошондуктан, башка тилдерден кирип келген сөздөрдү туура жазуу, туура окуу, керек жеринде өз ордунда колдонуу жаш муундардын сабатын өстүрөт. Макаланы жазуубуздун максаты ушул маселени көтөрүү.

Биздин келечек муун жаңы технологиялар менен иштешине, кыргыз тили лексикасына башка элдерден кирген сөздөрдү колдонушуна тосколдук бербесек да, аларга өзүбүздүн миң жылдык тарыхка ээ болгон Манас бабабыз, Чынгыз атабыз сүйлөгөн тил кыргыз тилибизди унутпастыкка, аны ыйык сактап, аны менен кайсыл жерде болсок дагы сыймыктануу менен даңазалап сүйлөөгө үйрөтүшүбүз керек. Жошобузга жаңы технологиялар канчалык көп кирбесин, алар аркылуу жаңы сөздөр кыргыз тили лексикасын байытпасын, кылымдарды карыткан кыргыз тилин өз кооздугу менен сактап калуу, аны келечек муундарга толук жеткерүү биздин милдетибиз экендигин унутпашыбыз керектигин билүүбүз зарыл.

“Кыргыз тили кылымдарды карыткан, Эч ким аны өчүрө албайт тарыхтан”!

Колдонулган адабияттар:

1.Ахматов Т. К. , Кожобаев А. К. “Атоолордун (терминдердин) сөз айкалыштарынын оруча-кыргызча сөздүгү. Бишкек 2006 ж.

- 2.Лехина В. Н. “Словарь иностранных слов”. Москва 1964 .
- 3.Мамытов Т. “Заимствования в киргизском языке” Фрунзе 1966.
- 4.Юдахин К. К. «Русско-киргизский словарь» Фрунзе 1940.
- 5.Чонбашев К. С. «Влияние русского языка на киргизский язык». Фрунзе 1961.
1. Карл Генрих Менгес. «Түрк элдери жана алардын тилдери» - Б.: 2000-ж.

Жолдошбаев Д.А., психологиянын магистри
ОшМУ

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕВИАНТТЫК ЖҮРҮМ-ТУРУМУ ЖӨНҮНДӨГҮ ЭЛЕСТЕТҮҮЛӨРҮ

Аннотация

Макалада ар кандай социалдык топтордогу өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турум жөнүндөгү элестетүүлөрүнүн өзгөчөлүктөрү ачылат. 80 өспүрүмдүн изилдөөсүнүн жыйынтыгы боюнча 5 методиканы колдонуу менен девианттык жүрүм-турум жөнүндөгү элестетүүлөрдүн өзгөчөлүктөрү изилденген. Жыйынтыгында, норма тобундагы өспүрүмдөр девианттык жүрүм-турум жөнүндө так түшүнүккө ээ экени, ал эми ПДНда (жашы жете электердин иштери боюнча бөлүмдө) каттоодо турган өспүрүмдөр туура эмес түшүнүккө ээ болуп, аны делинквенттик жүрүм-турумга карата жакындаганы аныкталган. Өспүрүмдөрдүн элестетүүлөрүнө терс таасирин тийгизген тышкы жана ички себептер аныкталган. Өспүрүмдүн калыптанышында жана анын элестетүүлөрүнө тышкы себептер негизги ролду ойнойт. Ички себептер окууга болгон кайдыгерликтен, дүйнөгө болгон терс мамиледен, чоңдорго ишенбөөчүлүктөн көрүнүп турат. Өспүрүмдөр чоңдор тарабынан бийлик жөнүндө аңдоонун жоктугу болгон учурда, баш ийүү жүрүм-турум нормасы болуп саналбайт жана өз каалоолорун, умтулууларын жана топко мүчөлүгүн канааттандырууга багытталган психикалык активдүүлүктү билдирет. Өспүрүмдөрдүн инсандык өзгөчөлүктөрүнүн көрүнүшүнөн улам, мисалы, инсанды калыптандыруунун толук эместиги, оор кырдаалдарды чечүүнүн конструктивдүү эмес ыкмаларынын болушу, бул өзгөчөлүктөрдү девианттык жүрүм-турум жөнүндө түшүнүктөрдүн ички себептерине жана мындай жүрүм-турумдун жетишсиз аңдабагандыктын кесепеттерине киргизсе болот.

Негизги сөздөр: девианттык жүрүм-турум, элестетүүлөр, тышкы жана ички себептер, негативдүү таасирлер.

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ПОДРОСТКОВ О ДЕВИАНТНОМ ПОВЕДЕНИИ

Аннотация

Статья раскрывает особенности представлений подростков разных социальных групп о девиантном поведении. По результатам исследования 80 подростков с помощью 5 методик были изучены особенности представлений о девиантном поведении. В результате выявлено, что подростки группы нормы имеют более точные представления о девиантном поведении, а подростки, состоящие на учете в ПДН (подразделении по делам несовершеннолетних), имеют неадекватное представление, приближая его к делинквентному. Выявлены внешние и внутренние причины, оказывающие негативное воздействие на представления подростков. Внешние причины играют ключевую роль в становлении подростка и его представлениях. Внутренние причины проявляются в безразличном отношении к учебе, негативном отношении к миру, отсутствии доверия к взрослым. При отсутствии осознания подростками власти со стороны взрослых, подчинение не является нормой поведения и подразумевает психическую активность, направленную на удовлетворение собственных желаний, стремлений, принадлежности группе. В силу проявления личностных особенностей подростков, таких как незавершенность формирования личности, наличие неконструктивных способов разрешения трудных ситуаций, можно отнести, эти особенности к внутренним причинам представлений о девиантном поведении и недостаточно осознанных последствий такого поведения.

Ключевые слова: девиантное поведение, представления, внешние и внутренние причины, негативное воздействие.

ADOLESCENTS' PERCEPTIONS OF DEVIANT BEHAVIOR

Annotation

The study reveals peculiarities of perceptions which adolescents from different social groups have about deviant behavior. From the findings obtained in the examination of 80 adolescents using 5 methods, peculiarities were studied of how deviant behavior is viewed. It was revealed that the adolescents from the "normal" group have a more accurate picture of deviant behavior, whereas adolescents who were registered at juvenile affairs departments have an inadequate ideas about it, placing it close to delinquent behavior. External and internal causes were found which have negative impact on adolescents' views. External causes play the key role in the formation of an adolescent's personality and his/her views. Internal causes manifest in indifferent attitude to his/her studies, negative attitude towards the world, lack of trust in adults. In the absence of adolescents' awareness of the authority on the part of adults, obedience isn't a behavioral norm and means mental activity aimed to satisfy their own desires, ambitions and to belong to a group. Due to adolescents' personality specifics such as incomplete personality formation, non-constructive ways of resolving difficult situations, these specifics can be rated among the internal causes of adolescents' views about deviant behavior and of insufficient understanding of the consequences which this behavior leads to.

Keywords: deviant behavior, perceptions, views, external and internal causes, negative impact.

Киришүү. Өспүрүм курактын изилдөөчүлөрү бул куракты нормалдуу жүрүм-турумга туура келбеген девиантты жүрүм-турумдун пайда болушу үчүн тобокелдик фактору деп эсептешет. Л.С. Выготскийдин идеясына ылайык, жүрүм-турум нормасы абстракттуу түшүнүк, кээ бир аномалдуу формалардын айкалышы менен белгилүү бир орточо маани экенин моюнга алууга болот. Көптөгөн изилдөөчүлөр ченемдик жана девианттык жүрүм-турумга таасир этүүчү тышкы жана ички шарттарды аныкташат. Тышкы шарттарга, биринчи кезекте, үй-бүлө жана социалдык чөйрө, ал эми ички — - инсандын калыптанышынын толук эместиги, оор кырдаалдарды чечүүнүн спецификалык, көбүнчө конструктивдүү эмес ыкмаларынын болушу сыяктуу бир катар инсандык өзгөчөлүктөрдүн басымдуулук кылуусу [2; 3; 8].

Өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турумунун себептери жөнүндө сөз кылууда авторлор алардын үй-бүлөдө жашоо өзгөчөлүктөрүн (толук эмес, иштебеген, турмуштук оор шарттарда, толук, бирок өспүрүмдөрдү тарбиялоого катышпаган ж.б.), ошондой эле жагымсыз социалдык чөйрөнү карашат [4; 5; 13, 14].

Өспүрүм курак туруксуздук жана ыраатсыздык менен мүнөздөлөт, бул жүрүм-турумдун жана инсандык ишмердүүлүктүн көптөгөн формаларына таасир этет. Импульсивдүүлүк, эмоционалдуулуктун жогорулашы, өжөрлүк, агрессивдүүлүк, сунуш кылуу, конфликт сыяктуу курактык өзгөчөлүктөрдү девианттык жүрүм-турумдун жеке факторлору деп атоого болот [13; 14; 17]. Бир катар авторлордун айтымында, жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы укук бузуулардын санынын төмөндөө тенденциясы байкалууда. «Бирок, кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылуучу куракка жете элек балдардын (б.а. 14 жашка чейинки балдардын) кылмыштуу активдүүлүгүнүн өсүшү менен байланышкан олуттуу тынчсызданууну жараткан жана бир нече жылдар бою уланып келе

жаткан дагы бир тенденцияны белгилей кетүү керек [7, 96-б.]. Муну өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турум жана анын кесепеттери жөнүндө түшүнүгүнүн жоктугу менен түшүндүрсө болот.

Девиантты жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдүн жалпы маданиятынын төмөн деңгээлин белгилесе болот: социалдык нормаларга жана эрежелерге терс мамиле (сабактарды калтыруу, үйдөн чыгуу, селсаяктык, антисоциалдык жүрүм-турум үлгүлөрүнө багыт алуу, чоңдор менен чыр-чатактар). «Антисоциалдык багыттагы чыгармачылык инсандын агрессивдүүлүгүнө жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө негизделет, алар өз ара аракеттенүү аркылуу белгилүү бир социалдык кырдаалдарда жүрүм-турумга таасир этет» [16, 148-б.]. Бул топтогу өспүрүмдөр жаман адаттары (тамеки чегүү, спирт ичимдиктерин жана баңги заттарды колдонуу) менен айырмаланат [9;10].

А.Ф.Ремеева менен И.А. Пальчиковдун изилдөөсүндө, просоциалдык өспүрүмдөр когнитивдик бурмалоо – өзүнө карата милдеттеме менен мүнөздөлөрү аныкталган. Алар көбүнчө башкаларга пайда алып келүү үчүн өздөрүнөн баш тартышат. Девианттуу өспүрүмдөр кырдаалды катастрофизацияга көбүрөөк тенденцияны (окуяларды мүмкүн болгон оң натыйжаларды эсепке албастан, терс кабыл алуу тенденциясы) жана коом алдындагы милдетти көрсөтүшөт [10].

Заманбап авторлордун изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумунун алдын алуунун ыкмаларын жана методдорун иштеп чыгуу зарылдыгын көрсөтүп турат [3; 4]. Авторлордун эмгектеринде (Д.И. Фельдштейн, А.А. Реан, Н.А. Рождество) өспүрүм курак социалдык идеяларды калыптандырууда артыкчылыктуу роль ойнойт «... маанилүү аспектиери боюнча: ден соолук, келечек, үй-бүлө, кесип, адеп-ахлактык көрсөтмөлөр жана баалуулуктар; коопсуз жашоо, тобокелдүү жана девианттык жүрүм-турум жөнүндө элестетүүлөр» [11, 3-б.]. М.П. Рябов, «Өспүрүмдөрдүн элестетүүлөрүнүн маңызы социалдык нормалардын бүдөмүк жана көп кырдуулугун чагылдырат, бул заманбап өспүрүмдөр чөйрөсүндө ченемдик жана ченемдик эмес, алгылыктуу жана кабыл алынгыс, коркунучтуу жана коопсуз жөнүндө элестетүүлөрдүн чектеринин бүдөмүк болушуна алып келет» [11, 3-б.]. Изилдөөлөрдүн теориялык анализи көрсөткөндөй, өспүрүм курактагы девианттык жүрүм-турум жөнүндөгү идеялар жетиштүү изилдене элек. Бул элестетүүлөрдүн калыптанышында ар кандай жашоо жана тарбия шарттарында өспүрүмдүн инсанынын ролу сүрөттөлгөн эмес. Өспүрүмдөрдүн көз карашын өзгөртүүнүн кандай жолдору, алардын девианттык жүрүм-турум жөнүндөгү элестетүүлөрүн өзгөртүү боюнча профилактикалык иштердин ролу [8; 9; 10; 11; 15] коомдогу жана жакынкы чөйрөдөгү жашоонун нормалары жана эрежелери менен белгисиз бойдон калууда. Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-туруму жөнүндөгү элестетүүлөрүн изилдеген заманбап изилдөөлөрдө бул маселе толук изилдене элек. Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумун өзгөртүү үчүн практикада колдонулган ыкмалар жетиштүү эффективдүү эмес. Девианттык жүрүм-турумдун алдын алуу ыкмалары талаптардын азыркы деңгээлин чагылдырбай жатат. Бул коомдо нормативдүүлүк, массалык маалымат каражаттарында жол берилүүчү жана кабыл алынгыс, жашоо эрежелери,

өспүрүмдөрдүн социалдашуусу, коомдогу девианттык жүрүм-турумдун зыяны тууралуу элестетүүлөрдүн төмөндөшү менен шартталган.

Илимий маселе өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турум жөнүндөгү элестетүүлөрүнүн мазмунун, алардын мындай жүрүм-турумду семантикалык түшүнүүсүн, коомдогу жана жакынкы чөйрөдөгү жашоонун нормалары жана эрежелери менен өз ара байланышын түшүнүүсүндө турат. Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-туруму жөнүндөгү элестетүүлөрүн изилдеген заманбап изилдөөлөрдө бул маселе толук изилдене элек. Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумун өзгөртүү үчүн практикада колдонулган ыкмалар жетиштүү эффективдүү эмес. Девианттык жүрүм-турумдун алдын алуу ыкмалары талаптардын азыркы деңгээлин чагылдырбай жатат. Бул коомдо нормативдүүлүк, массалык маалымат каражаттарында жол берилүүчү жана кабыл алынгыс, жашоо эрежелери, өспүрүмдөрдүн социалдашуусу, коомдогу девианттык жүрүм-турумдун зыяны тууралуу элестетүүлөрдүн төмөндөшү менен шартталган.

Бир катар авторлордун изилдөөлөрүндө өспүрүмдөр адеп-ахлактык өзүн-өзү андоосунун жетиле электиги, тышкы айыптоочу реакциялардын болушу, өз көз караштарын, башкалардын ой-пикирин карама-каршы коюу тенденциясы, күнөөлүү сезимдердин төмөн деңгээли, өз көз караштарына, өкүмдөрүнө, муктаждыктарына көңүл буруусу менен мүнөздөлөт. Белгиленген өзгөчөлүктөр девиантты жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдүн укук бузууга карата оң көз карашын көрсөтүүдө, анткени алар асоциалдык топтун баалуулуктар системасына таянгандыктан, аларда норманын бузулушуна, жоруктун өз алдынчалыгы менен өз ара байланышына аң-сезим жетпейт [9; 10; 16; 17].

Өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумунун жана жашоо образынын калыптанышына энеге болгон мамилеси, эненин образы чоң таасирин тийгизет. Бир катар авторлордун пикири боюнча, көпчүлүк өспүрүмдөр үчүн ата-энелер жана өзгөчө энелер эң маанилүү жана эмоционалдык жактан жакын адамдар бойдон калууда [1; 10]. Ошентип, социалдык-психологиялык изилдөө көйгөйлүү кырдаалдарда өспүрүмдүн эң эмоционалдуу жакын, ишенимдүү адамы биринчи кезекте эне, андан кийин кырдаалга жараша ар кандай ырааттуулукта атасына, досуна же досуна артыкчылык берилет [15]. Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-туруму менен энесине болгон мамилесинин өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө «... девианттык жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдүн көзү менен эне көңүл бурууну, кызыгууну жана түшүнүүнү көрсөтүүнү, эмоцияларды жөнгө салууну билбеген компетентсиз ата-эне экени аныкталган, так жана түшүнүктүү эрежелерди орнотуу. Өспүрүмдөрдүн эмансипациясын аң-сезимдүү кабыл албоо; өзүнүн конструктивдүү эмес инсандыгын жана жүрүм-турум өзгөчөлүктөрүн кабыл албоо жана аларды өспүрүмгө проекциялоо конструктивдүү мамилелерди түзүүгө тоскоол болот» [15, 68-б.].

Бир катар изилдөөлөр көрсөткөндөй, өспүрүм куракта ата-эненин мааниси теңтуштарынын маанилүүлүгүнө жараша өзгөрүп, бош убактысын теңтуштары жана достору менен өткөрүүнү каалоого алып келет. Ата-энелер бош убактысын чогуу өткөрүүгө эң акыркы артыкчылык беришкен. Девианттык жүрүм-туруму бар өспүрүмдөр ата-энелери менен баарлашууга караганда теңтуштарынын тар

чөйрөсүн артык көрүшөт. Бирок, турмуштук оор кырдаалга туш болгон өспүрүмдөр биринчи кезекте апасы менен кеңешүүнү каалашат. Ошентип, бош убактыңызды теңтуштар жана достор менен өткөрүү, көңүл ачуу жагымдуу, бирок кыйын учурларда апаңызга кайрылганыңыз оң. Бул өспүрүм куракта жүрүм-турумдун жалпы, нормалдуу тенденциясы деп болжолдоого болот, бирок көйгөй көптөгөн тобокелдик тобундагы өспүрүмдөр девианттык жүрүм-турум менен үй-бүлө мүчөлөрү жана оор, көйгөйлүү турмуштук кырдаалдарда кайрыла ала турган кадимки ата-энелер менен оң мамиледе эмес [1; 9; 10; 12; 14; 15].

Девианттык өспүрүмдөр көбүнчө энелерди кастык, ыраатсыз жана чечим кабыл алуу катары кабыл алышат. Көбүнчө, алардын эненин образынын бирикмелери позитивдүү кызыгуу жана автономия менен байланышкан. Өспүрүмдөр энелерди көбүнчө позитивдүү жана ыраатсыз катары кабыл алышат [15].

Ата-эненин жүрүм-туруму өспүрүмдө эки ача кабыл алынары аныкталган. Мисалы, өспүрүмдөр энелерин автономдуу жана позитивдүү деп кабыл алышат. Сыягы, жүрүм-туруму бузулган өспүрүмдөр апасы менен болгон мамиледе бөтөн мамилени ызакордук, өз каалоолоруна баш ийүү жана компромисс деп эсептешет. Өзүн ыраатсыз, күтүүсүз алып жүргөн эненин образы бир эле учурда психологиялык жактан кабыл албоочулукту да, позитивдүү кызыгууну да камтыйт. Сыягы, тарбиялык таасирлердин алмашуусу жөнүндө жетиштүү так түшүнүк жок. Мүмкүн, апасынан кадимки жылуулукту жана катышууну албай, өспүрүм ага адилетсиздик кылып жатат деп эсептейт. Мындай карама-каршы көрүнүш девиантизмдин алдын алуу катары өспүрүмдөрдүн социалдык адаптациясы үчүн эненин тарбиялык потенциалынын маанилүүлүгүн да көрсөтүшү мүмкүн [14].

Эненин образындагы карама-каршы мүнөздөмөлөрдүн айкалышы девианттык өспүрүмдүн апасынын күтүүсүз жүрүм-турумун көрсөтүшү мүмкүн. Мүмкүн, өспүрүм өзүнүн жүрүм-туруму менен эненин стандарттуу эмес, күтүүсүз жүрүм-турумуна алып келген парадоксалдуу кырдаалды түзүп, анын жүрүм-туруму менен эненин аны менен болгон мамилесинде позициясын өзгөртүүгө түртүп, өзүн адаттан тыш, стандарттуу эмес жүрүм-турумга мажбурлап жаткандыр [1; 2; 3; 4; 13; 14].

Изилдөөнүн программасы

Иштин максаты — эки топтогу өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-турум жөнүндөгү элестетүүлөрүн изилдөө.

Гипотеза ар кандай социалдык топтордогу өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-туруму жөнүндөгү элестетүүлөрү алардын социалдык чөйрөсүнөн, энесине карата болгон мамилесинен, үй-бүлөлөрдөгү негативдүү (зыяндуу) адаттарынан жана инсандык өзгөчөлүктөрүнөн улам болушу мүмкүн деген божомол болгон.

Изилдөө төмөнкү **маселелерди** чечти.

1. ПДНда катталган ар кандай социалдык топтордогу өспүрүмдөрдүн жана девианттык жүрүм-туруму нормалдуу өспүрүмдөрдүн элестетүүлөрүн изилдөө.

2. Өспүрүмдөрдүн антисоциалдык жүрүм-турумунун өнүгүшүнө шарт түзгөн факторлорду аныктоо.

Өспүрүмдөрдүн антисоциалдык жүрүм-турумунун себептерин жана девианттык жүрүм-турум жөнүндөгү элестетүүлөрүн структурасын изилдөө үчүн автордун анкетасы «Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-туруму жөнүндө элестетүүлөрү», ошондой эле өспүрүмдөрдүн инсандык өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн төмөнкү методдору колдонулган.

- Басса-Дарктын кастык анкетасы (адаптацияланган Д.А. Жолдошбаев) эки социалдык топтун өспүрүмдөрүндө кастыктын жана агрессиянын түрүн аныктоо.

- Б.Заззо «Алтын курак» А.М.Прихожан тарабынан ар кандай социалдык топтордогу өспүрүмдөрдүн өткөнү, азыркысы жана келечеги (шарттуу норма жана ПДН - жашы жете электердин иштери боюнча бөлүмүндө каттоодо тургандар) жөнүндө элестетүүлөрдү аныктоо үчүн өзгөртүлгөн методикасы.

- Өспүрүмдөрдүн ата-энелерге болгон мамилесин аныктоо үчүн «Түс мамилелеринин тести» методикасы колдонулган. А.М. Эткинд бул методу эки топтогу өспүрүмдөрдүн эне жана ата карата кандай байланышы бар экенин аныктоо үчүн колдонулган.

Эмпирикалык изилдөөнүн жыйынтыктарын иштеп чыгуу үчүн статистикалык методдор: корреляциялык анализ жана Стьюдент, Пирсондун т-критерийлери колдонулган.

Изилдөө мектепте жана жашы жете электердин иштери боюнча бөлүмдө жүргүзүлгөн. Изилдөөгө 80 өспүрүм катышты: асоциалдык жүрүм-турум белгилери жок 43 өспүрүм (шарттуу норма), жалпы билим берүү уюмдарынын окуугандар жана ПДН органдарында каттоодо турган жана жалпы билим берүү уюмдарында (девиант) окуган 37 өспүрүм. Балдар менен кыздардын саны теңдештирилген эмес. Балдардын орточо курагы — 15 жаш.

Жыйынтыктар жана талкуу

Изилдөө үй-бүлөдөгү эки социалдык топтогу өспүрүмдөрдүн абалын жана алардын социалдык чөйрөсүн изилдөөнү камтыды. Жыйынтыктар үй-бүлөлөрдүн социалдык абалын жана анын эки топтогу айырмасын аныктады (1-таблица). Шарттуу өспүрүмдөр көбүнчө толук үй-бүлөдө жашашат, ата-энелеринин билими негизинен жогорку деңгээлде, көпчүлүгү иштешет, энелердин 19%ы иштебейт. ПДНда каттоодо турган өспүрүмдөр жашаган үй-бүлөлөрдүн башка социалдык абалы. Толук үй-бүлөлөр аз, көбүнчө толук эмес үй-бүлөлөр, фостердик үй-бүлөлөр да бар, ата-энелердин көбү жогорку жана орто атайын билими бар, бир үй-бүлөдө ата-энелердин атайын кесиптик билими жок. Ата-энелердин 77%ы гана иштейт, эки үй-бүлөдө иштебейт, ал эми үй-бүлөлөрдүн 17%ында ата-энесинин экөө тең убактылуу иштебейт.

1-таблица. Эки топтогу өспүрүмдөрдүн үй-бүлөлөрүнүн социалдык абалы (%менен)

Үй-бүлөлөрдүн өзгөчөлүктөрү	Өспүрүмдөр шарттуу норма	ПДНда катталган өспүрүмдөр	Айырмачылыктар
Толук үй-бүлө	82	71	0,002*
Толук эмес үй-бүлө	18	27	0,002*

Приемная семья	0	2	-
Жогорку билимдүү	88	69	0,002*
Кесиптик орто билим берүү	12	33	0,001**
Орто билимдүү	0	3	-
Иштеген	81	77	0,002*
Иштебейт	0	6	-
Пенсионер	0	2	-
Убактылуу иштебейт	1 (апасы)	17	-
Жаман адаттар (ичүү)	0	60 (ата-энесинин бири же экөө тең)	0,001**
Жаман адаттар (тамеки чегүү)	40	70	0,001**
Были приводы в полицию	3 (атасы)	40 (атасы)	0,001**
Үй-бүлө мүчөлөрү (бир тууганы) тамеки чегет жана ичет	30	60	0,001**

Эскертүү: “*” — $P < 0,05$ үчүн; “**” — $P < 0,001$ үчүн.

Өспүрүмдүн инсандыгын калыптандырууда үй-бүлөнүн курамы, үй-бүлөнүн социалдык абалы, билим деңгээли сыяктуу факторлор негизги ролду ойнойт. Өспүрүмдөрдүн үй-бүлөлөрүндө кадимки норма боюнча толук үй-бүлөлөр бар, ата-энелери жогорку билимдүү, көпчүлүгү жумушта, ал эми энеси үй чарбасы менен алектенип, иштебей турганына көңүл буруу керек. Өспүрүмдөрдүн ПДН карталарын талдоо алардын көпчүлүгү толук эмес үй-бүлөлөрдүн мүчөлөрү экенин жана алардын жүрүм-туруму криминогендик (антисоциалдык) мүнөзгө ээ (уурдоо, орточо жаракат алуу, тоноо) экенин көрсөттү. Өспүрүмдөр окууга кайдыгер мамилеси, жалпы дүйнөгө болгон терс мамилеси, чоңдорго болгон ишениминин жоктугу менен мүнөздөлөт. Алардын жүрүм-турумунун девианттык аракеттери алардын көбүндө сотко чейинки иштердин ачылышына алып келди. Девианттык өспүрүмдөрдүн көбү психоактивдүү заттарды колдонушат, тентип жүрүшөт жана материалдык баалуулуктарды жок кылышат.

Ошентип, үй-бүлө өспүрүм куракта инсандын социалдашуусунун негизги жана эң маанилүү фактору бойдон калууда, муну көптөгөн изилдөөчүлөр тастыкташат [1; 8; 10; 14]. Үй-бүлөнү коомдогу социалдаштыруунун үлгүсү катары кароого болот, аны туурап өспүрүмдөр социалдык чөйрөдө жашоонун нормаларын, эрежелерин жана милдеттерин өздөштүрүшөт. Социалдаштыруу процесси, бир жагынан, үй-бүлө мүчөлөрү менен түздөн-түз өз ара аракеттенүүдө социалдык көндүмдөрдү алуу катары жүрөт. Башка жагынан алганда, коомдук компетенцияны өнүктүрүү процесси катары, байкоо, үйрөнүү жана чоңдор менен өз ара аракеттенүү аркылуу ченемдерди, эрежелерди жана милдеттерди үйрөнүү.

Андан ары биз эки социалдык топтун өспүрүмдөрүнүн социалдык чөйрөсү бош убактысын кантип өткөрүүгө мүмкүндүк берерин карап чыктык. Өспүрүмдөрдүн үй-бүлөгө болгон мамилеси, алардын чоңойгондо жашоосундагы мааниси өзгөрөт. Өспүрүмдөр үчүн теңтуштар көбүрөөк мааниге ээ болуп, жыйынтыгында ата-энелердин «кадыры кетет». Социалдаштыруу борборун үй-бүлөдөн теңтуштар тобуна өткөрүү ата-энелер менен социалдык жана эмоционалдык байланыштардын солгундашына алып келет. Бирок, «ата-энени теңтуштар тобу менен алмаштыруу идеясынын кеңири таралган идеясы азыркы өспүрүмдөрдүн жашоосунун чыныгы картинасына толук дал келбейт [1].

Өспүрүмдөр убактысынын көбүн кайда өткөрүшөт деген суроого көпчүлүк төмөнкүдөй жооп беришти (2-таблица).

2-таблица. Эки топтун өспүрүмдөрүнүн бош убактысын өткөрүү

Көрсөткүч	Шарттуу өспүрүмдөрдүн нормасы	ПДНда катталган өспүрүмдөр	Айырма-чылыктар
Үйдө	14%	8%	0,002*
Мектепте	44%	10%	0,002*
Көчөдө (достору менен)	18%	62%	0,002**
Секцияда (хобби, эс алуу)	56%	20%	0,002**

Эскертүү: “*” — $P < 0,05$ үчүн; “**” — $P < 0,001$ үчүн.

Жыйынтыктар көрсөткөндөй, шарттуу өспүрүмдөр убактысынын көбүн теңтуштары менен баарлашкан секцияларда окууга жана окууга арнашат. Бул чөйрө өспүрүмдүн инсандык өнүгүүсүнө оң таасирин тийгизет, анткени баарлашуунун жана биргелешкен иш-аракеттердин бардык катышуучуларын мотивация жана окшош кызыкчылыктар бириктирет. Ал эми асоциалдык өспүрүмдөр бош убактысынын баарын достору менен сыртта өткөрүшөт, ал эми секциялар негизинен футбол же волейболду камтыйт жана алардын 20% гана катышат. Абдан аз пайызы (10%) мектепке барат. Мунун баары асоциалдык жүрүм-турумга алып келет жана аларды ПДНга каттоого алып келиши мүмкүн.

Жогоруда келтирилген жыйынтыктарга таянып, ата-энеси жана башка туугандары өспүрүм менен баарлашууга үлгүргөн үй-бүлөдө, аны менен ачык жана сырдуу сүйлөшүүгө, кеңеш жана иш-аракет менен жардам берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон үй-бүлөдө өспүрүмдө өзүн позитивдүү баалоо жана өзүнө болгон ишеним пайда болот деп болжолдоого болот. Ата-эненин көңүлү жетишсиз болсо, өспүрүм өзүн керексиз сезе баштайт. Келечекте бул достор, кесиптештер, жубайыңыз менен ишенимдүү мамилелерди курууга терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

ПДН (жашы жете электердин иштери боюнча бөлүм) каттоодо турган өспүрүмдөр девианттык жүрүм-туруму менен айырмалангандыктан, достору менен сыртта бош убактысын өткөрүүдө кастыктын (таарынуу жана шектенүү), ошондой эле физикалык агрессия, кыйыр, оозеки, ошондой эле кыжырдануу жана негативизм, алар эмне үчүн катталганы түшүнүктүү. Шарттуу норманын - жана - катталган эки тобун салыштырганда кыйыр агрессия менен оозеки агрессиянын ортосунда олуттуу айырмачылыктар аныкталган эмес. Айырмачылыктар кастыктын, физикалык агрессиянын жана кыжырдануунун

деңгээли боюнча келип чыгат. Экинчи топтогу өспүрүмдөр өздөрүн башкара албай, коомдогу нормаларга жана эрежелерге көңүл бурбай, өздөрүн каалагандай алып жүрүүгө жашы жетет деп эсептешет жана бул алардын эмоционалдык кайгыруусу (ачуулануу, жини келүү) менен байланышкан деп болжолдоого болот. Өспүрүмдөрдүн мындай жүрүм-туруму коомго каршы багытталган социалдык агрессиянын көрүнүшүнө алып келген (уурулук, бейбаштык, каракчылык, аракеттик, баңги затын колдонуу).

Асоциалдык жүрүм-туруму бар өспүрүмдөр күнүмдүк иштеринде жөнсүз аракеттерди да, кылмыштарды да жасашы мүмкүн. 3-таблицада өспүрүмдөрдүн асоциалдык жүрүм-турум жөнүндөгү элестетүүлөрүнүн негизги мүнөздөмөлөрүн берет.

3-таблица. Өспүрүмдөрдүн девиантты жүрүм-туруму жөнүндөгү элестетүүлөрү (% менен)

Девианттык жүрүм-турумдун мүнөздөмөлөрү	Өспүрүмдөр шарттуу норма	ПДНда каттаган өспүрүмдөр	Айырмачылыктар
Жаман адаттар (тамеки чегүү, спирт ичимдиктерин ичүү)	96	38	0,001*
Уят сөздөрдү колдонуу	84	21	0,002**
Уруш, тоноо	75	84	0,001*
Мыйзам бузуу	46	97	0,001**

Эскертүү: “*” — $P < 0,05$ үчүн; “**” — $P < 0,001$ үчүн.

3-таблицада келтирилген маалыматтар, изилденген эки топтун өспүрүмдөрүнүн девианттык жүрүм-туруму жөнүндө ар кандай түшүнүктөрүн көрсөтөт. Асоциалдык жүрүм-турумдун белгилери жок өспүрүмдөр девианттык жүрүм-турумду жетишээрлик так мүнөздөшкөн. Мисалы, тамеки чегүү, алкогольдук ичимдиктерди ичүү сыяктуу жаман адаттарды 96% шарттуу өспүрүмдөр девианттык, антисоциалдык жүрүм-турумдун көрүнүшү деп эсептешет, бул ПДНда катталган өспүрүмдөргө караганда жогору. Бул топтогу өспүрүмдөрдүн 84% бул жүрүм-турумга сөгүнгөн сөздөрдү колдонуу кирет, бул дагы катталган өспүрүмдөрдүн тобуна караганда жогору. Ошондой эле, 75% мушташ жана тоноо — девианттык жүрүм-турум деп эсептесе, 45% мыйзам бузуу деп эсептейт. ПДНда каттоодо турган өспүрүмдөрдүн тобунда 97% девианттык жүрүм-турум жөн гана мушташ, тоноо жана 97% мыйзам бузуу деп эсептейт. Ошентип, өспүрүмдөрдүн эки социалдык тобунун девианттык жүрүм-туруму жөнүндөгү элестетүүлөрү анын өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Балким ушундан улам ПДНда каттоодо турган өспүрүмдөр жаман адаттарды жана сөгүнгөн сөздөрдү девианттык жүрүм-турум эмес, норма деп эсептегендей мамиле кылышат.

Өспүрүмдөрдүн эс алуу иш-аракеттери аларды курчап турган социалдык-маданий чөйрөнү оптималдаштыруунун эң маанилүү каражаттарынын бири болуп саналат. Эс алуу процессин социалдаштыруу жана индивидуалдаштыруу сыяктуу эки тенденциянын өз ара аракеттенүүсү жана өз ара кириши көз карашынан көрсөтүүгө болот. Ал эми социалдашуу индивид «сыяктуу өзүнө

социалдык маанини ыйгарып алуусунда болсо, анда индивидуалдаштыруу инсанда жашоонун өзүнө гана мүнөздүү ыкмасын иштеп чыгуудан турат, анын аркасында өнүгүү мүмкүнчүлүктөрү бар.

Сурамжылоонун жыйынтыгы боюнча асоциалдык жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдүн 35% секцияларда машыгышат, 41% хоббиси бар, бирок алардын кандай хоббилери бар экени белгисиз, балким, алар ПДНга каттоого алып келгендир. (Караңыз. 4-таблица).

4-таблица. **Өспүрүмдөрдүн эс алуудагы иш-аракеттери (%)**

Көрсөткүч	Шарттуу өспүрүм-дөрдүн нормасы	ПДНда катталган өспүрүмдөр	Айырма-чылыктар
Хобби	92	41	0,001*
Музыкалык мектеп	41	2	0,002**
Спорттук секциялар	64	35	0,001*
Искусство мектеби	37	4	0,001**

Эскертүү: “*” — $P < 0,05$ үчүн; “**” — $P < 0,001$ үчүн.

Көптөгөн авторлордун изилдөөлөрү өспүрүмдөрдүн инсандык өнүгүүсү социалдык маанилүү ишмердүүлүк процессинде болоорун, анын жыйынтыгында өспүрүмдөрдүн социалдашуусу болоорун далилдеген.

Анкетанын жыйынтыгы боюнча ПДНда каттоодо турган өспүрүмдөрдүн элестетүүлөрүндө девианттык жүрүм-турум кимдир бирөөгө баш ийбөө катары мүнөздөлүп, «баш ийүү» түшүнүгү негативдүү мааниге ээ болуп, агрессияны жана түшүнбөстүктү пайда кылаары аныкталган. Эмне үчүн баш ийиш керек экенин, өспүрүмдөргө баш ийүү зарылдыгын ким ойлоп тапканын түшүндүрө алышпайт. Бул топтун өспүрүмдөрү өздөрүн анатомиялык курагына караганда жетилген деп эсептешет. Р.Заззонун «Алтын курак» методикасын колдонуу менен алынган жыйынтыктар шарттуу норма тобундагы өспүрүмдөрдүн 50%ы өздөрүн курагы боюнча улуу деп аныкташса, 40%ы өздөрүн адекваттуу баалашканын, 10%ы өзүн курагынан кичүү деп эсептей турганын көрсөттү. Девианттык жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдүн тобунда 70% өздөрүн улгайган деп эсептешсе, 20%ы курагын адекваттуу баалашса, 10%ы өздөрүнүн курагынан жаш деп эсептешет. Алынган жыйынтыктар боюнча ПДНда катталган өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумунун себептерин сүрөттөөгө мүмкүндүк берет. Алар өздөрүн бир топ жашы чоң адамдар деп эсептешет, бул аларга нормаларды, эрежелерди бузууга, адепсиз сөздөрдү колдонууга, ошондой эле бир катар жаман адаттарга (ичүү, баңгизаттарды колдонуу) ээ болууга мүмкүндүк берет, бул мушташтарга жана бейбаштыкка өбөлгө түзөт.

А.М. Эткиндин "түстүү мамиле тести" методикасын колдонуу өспүрүмдөрдүн эне менен атага болгон мамилесин эки топко көрүүгө мүмкүндүк берди. Шарттуу норманын өспүрүмдөрүндө энеге болгон мамиле 60% позитивдүү болуп, түстөр жашыл, кызыл жана көк болуп тандалган. Бул өзүн-өзү ырастоо, өзүнө ишенүү, лидерликке умтулуу, кандайдыр бир артыкчылык жана башкалардан бийликке ээ болуу менен мүнөздөлөт жана эне менен болгон мамилени, боорукердикти жана бекем мамилени билдирет деп болжолдоого болот. Атасына карата шарттуу норма тобунун 40% гана позитивдүү маанайды

чагылдырган түстөрдү тандашкан. Бул топтун атасына болгон мамилесине салыштырмалуу энеге болгон позитивдүү мамилесин көрсөтөт турат. ПДНда каттоодо турган өспүрүмдөр энесине карата 70% контрасттык түстө — күрөң, кызыл, фиолетывый жана кара түстө тандалып алынган, бул эненин импульсивдүү, стихиялуу жүрүм-турумун айгинелейт. Атага болгон мамиленин 75% кара, жашыл, фиолетывый жана боз түстөрдү тандоо менен көрсөтүлөт, бул атанын басымдуу үстөмдүгүн көрсөтүп турат. Боз түс үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелерде аралыктын, түшүнбөстүктүн жана кайдыгерликтин бар экенин көрсөтүп турат.

Бул ПДНда каттоодо турган өспүрүмдөрдүн энеге карата болгон мамилеси өзүнүн алсыздыгын моюнга алуу, күнөөсүн башкаларга аң-сезимсиз түрдө оодаруу жана башкаларды жек көрүү менен айырмаланарын көрсөтүп турат. Компенсация катары өспүрүмдөр нормаларды, эрежелерди бузууну, девианттык жүрүм-турумду жана баш ийбестикти көрсөтүшөт. Бул метод өспүрүмдөрдүн үй-бүлөлөрүндөгү инсандар аралык мамилелердин вербалдык жана аң-сезимсиз деңгээлдеринин адекваттуу эмес катышын аныктоого мүмкүндүк берди.

Ошентип, изилдөөнүн жыйынтыктары 15 жаштагы өспүрүмдөр антисоциалдык жүрүм-турумдун так сүрөттөлүшүнө ээ экенин көрсөтүп турат, бирок эки топтун элестетүүлөрү девианттык жүрүм-турумдун мүнөздөмөлөрүнүн саны боюнча айырмаланат. Белгилей кетсек, ПДНда каттоодо турган өспүрүмдөр гана алардын девианттык жүрүм-туруму мыйзам бузуудан жана мушташтарга жана тоноолорго катышуудан көрүнүп турат деп эсептешет. Мунун өзү аларды ПДНга каттоонун себептери ырастап турат.

ПДНда каттоодо турган өспүрүмдөр үчүн мүнөздүү нерсе - бул алардын талаптарга, нормаларга жана эрежелерге баш ийүү зарылдыгына негативдүү мамилеси. Психологияда баш ийүү (submission) көбүнчө «баш ийүү» маанисинде колдонулат. Орус психологиясында сунушталган баш ийүүнүн түрлөрүн аныктоо «баш ийүүнү/баш ийүүнү тышкы жана ички шайкештик эмес, сунуш кылуучу катары карайт» [13, 176-б.], ошондой эле «коллективисттик өзүн өзү аныктоо (инсандын коллектив менен аң-сезимдүү тилектештиги, кабыл алуу жана активдүү коргоо) анын баалуулуктары, нормалары жана стандарттары, ишенимдери, идеалдары жана установкалары» [13, 163-б.]. Изилдөөчүлөр аң-сезимдүү, пассивдүү жана аргасыз (зарыл болсо) баш ийүүнү аныкташат [13].

Чоңдордун таасири өспүрүм тарабынан күчтүн бир түрү катары кабыл алынган учурда, мисалы, шарттуу ченемдик топтун элестетүүлөрүндү баш ийүү жеке тандоо мүнөзүнө ээ болуп, милдетти, милдетти, нормаларды, эрежелерди ж.б. аткарууга багытталган психикалык ишмердүүлүктү билдирет. Өспүрүмдөр чоңдор тарабынан бул бийликти билбесе, баш ийүү жүрүм-турум нормасы болуп саналбайт жана өз каалоолорун, умтулууларын, топко мүчөлүгүн канааттандырууга багытталган психикалык активдүүлүктү билдирет бул мыйзамсыз же антисоциалдык жүрүм-турумга алып келет.

Өспүрүмдөрдүн жеке мүнөздөмөлөрүнүн көрүнүшү: инсандын толук эмес калыптанышы, оор кырдаалдарды чечүүнүн спецификалык, көбүнчө конструктивдүү эмес жолдорунун болушу, алар көбүнчө ПДНнын мүчөлөрү болуп саналат, бул мүнөздөмөлөр девианттык жүрүм-турум жөнүндө

элестетүүлөрдү түшүнүүнүн ички себептерине жана мындай жүрүм-турумдун кесепеттерин жетишсиз баамдоого байланыштуу болушу мүмкүн.

Корутундулар

1.Эки башка социалдык топтогу өспүрүмдөрдүн — шарттуу өспүрүмдөрдүн (ассоциалдык жүрүм-турумдун белгилери жок) жана ПДНда каттоодо турган өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-туруму жөнүндө ойлор изилденген. 15 жаштагы өспүрүмдөрдүн эки тобунун өкүлчүлүктөрү девианттык жүрүм-турумдун өзгөчө мүнөздөмөлөрү менен айырмаланат. Шарттуу өспүрүмдөр жана ПДНда каттоодо турган өспүрүмдөр антисоциалдык жүрүм-турум элестетүүлөрүндө жаман адаттарды, уят сөздөрдү, мушташтарды, тоноолорду жана мыйзам бузууларды аныкташкан.

2.Кадимки жүрүм-туруму бар өспүрүмдөр девианттык жүрүм-турумдун анча татаал эмес көрүнүштөрүн (жаман адаттар, уят сөздөр) аныкташса, ПДНда каттоодо турган өспүрүмдөр аны мушташ, каракчылык жана мыйзам бузуу менен байланыштырышат экен. Алардын элестетүүлөрү девианттык эмес, делинквенттик жүрүм-турумдун идеяларына жана өзгөчөлүктөрүнө көбүрөөк окшош.

3.ПДНда катталган өспүрүмдөрдүн антисоциалдык жүрүм-турумунун өнүгүшүн аныктоочу социалдык факторлордо аныкталган. Аларга төмөнкүлөр кирет: уруксат берүү же таштоо; чоңдор тарабынан ашыкча же жетишсиз көзөмөл; жакындары менен начар мамиле, өзгөчө энеге негативдүү мамиле; мектептеги чыр-чатактар, теңтуштардын кайдыгерлиги.

4.Өспүрүмдөрдүн чөйрөсү негизинен өспүрүмдөр ишенген жүрүм-туруму окшош көйгөйлөрү бар жашы чоңурак курактагылардан турат; алар эс алуунун жана бош убакыт уюшкан эместиги менен айырмаланат. Ошол эле учурда ПДНда каттоодо турган өспүрүмдөрдүн баш ийүүгө болгон терс мамилеси нормаларды жана эрежелерди бузууга алып келип, девианттык жүрүм-турумга карата алып келиши мүмкүн.

Адабияттар

1.Коновалова А.М. 2017. Особенности уважения к родителям в младшем и старшем подростковом возрастах // Вестник Московского государственного областного университета (электронный журнал). № 1. doi: 10.18384/2224-0209-2017-1-794

2.Кондратьев М.Д. 2017. Социальные представления об успешности подростков с разным интрагрупповым статусом и разным уровнем интеллектуальной успешности // Социальная психология и общество. Том 8. № 2. С. 116—130. doi:10.17759/sps.2017080208

3.Кибирев А.А. 2018. Деятельность социального педагога по сопровождению семьи, находящейся в социально опасном положении // Педагогические аспекты профилактики деструктивного поведения несовершеннолетних: сб. методических рекомендаций. Хабаровск: ХК ИРО, С. 23—38.

4.Кибирев А.А. 2013. Эскалаторы успеха: учебно-методическое пособие по организации деятельности педагогов с детьми из социально-неблагополучных семей. Хабаровск: ХК ИРО, 75с.

5.Коновалов А.Ю. 2012. Школьная служба примирения и восстановительная культура взаимоотношений: практическое руководство / Под общ. ред. Л.М. Карнозовой. М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа». 256 с.

6.Методические рекомендации органам исполнительной власти субъектов РФ, органам опеки и попечительства по реформированию организаций для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, и совершенствованию сети служб сопровождения замещающих семей. М. 2013. 115 с.

7.Пимонов В.А., Делибалт В.В., Дворянчиков Н.В., Малкин Д.А. 2018(8). К вопросу о нормативно-правовом регулировании организации деятельности психолого-медико-педагогических комиссий в контексте профилактики правонарушений несовершеннолетних. [Электронный ресурс] // Психология и право. № 1. С. 95—109. doi: 10.17759/psylaw.2018080107

8.Проект Пион-регион. 2018. «Общая информационно-технологическая платформа для оценки социальных результатов». Сборник кейсов. М.: АНО «Эволюция и филантропия». 125 с.

9.Райкус Дж., Хьюз Р. 2009. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: практическое пособие: в 4 т. Т 4: Размещение и стабильные условия жизни. М.: Эксмо, 416 с.

10.Ремеева А.Ф., Пальчиков И.А. 2013. Особенности иррациональных установок девиантных подростков [Электронный ресурс] // Психология и право. № 2. URL: <http://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n2/61028.shtml> (дата обращения: 29.09.2019).

11.Рябов М.П. 2016. Представления подростков о последствиях употребления наркотиков: автореф. ... дисс. канд. психол. наук. М., 26 с.

12.Раскумандрина М.Е. Типология индивидуальных стилей подчинения и их диагностика: дисс. ... канд. психол. наук. Ярославль, 2005. 231 с.

13.Стандарт доказательности практик в сфере детства. МГППУ. Версия № 2. 31 августа 2018 года.

14.Шульга Т.И., Татаренко Д.Д. 2013. Психологические особенности подростков-сирот, не имеющих опыта социализации в семье [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование. psyedu.ru. № 2. С. 203—213. URL:http://psyedu.ru/jornal/2013/2/Shulga_Tatarenko.phtml (дата обращения: 27.07.2016).

15.Шульга Т.И., Филатов А.В. 2017. Особенности отношения девиантных подростков к матерям.// Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Психологические науки. № 3. С. 57—72.

16.Meshkova N.V., Debolsky M.G., Enikolopov S.N., Maslenkov A.A. Features of creativity in social interaction among convicts who have committed self-serving and aggressively violent crimes [Электронный ресурс] // Psikhologiya i pravo [Psychology and Law]. 2018(8). №. 1. P. 147—163. doi: 10.17759/psylaw.2018080111

17. Shulga T. 2013. Social and Psychological Problems of Orphanage Graduates and Children Left Without Parental Care // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Психологические науки. № 3. С. 68—75.

Омошев Т.Т., п.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Куваков Ж., окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

СУУ – ЖЕРГЕ, БАЙЛЫК ЭЛГЕ - КЫРГЫЗСТАНДЫН СУУЛАРЫ МАТЕМАТИКА КРУЖОГУНДА

Аннотация

Макалада математика кружогунда окуучуларга Кыргызстандын суулары жөнүндө маалымат берүү менен Ата мекенин сүйүү, Кыргыз жерин коргоо боюнча маалымат берилет. Ошондой эле эсептөө маданиятын өнүктүрүү менен экономиканы жогорулатууну ишеним аркылуу тарбиялоо маселелери да каралат. Алган билимдерин, көндүмдөрүн практикада жана турмушта колдонуу эсептөө компотенттүүлүгүн калыптандыруу боюнча да маалымат берилет.

Түйүндүү сөздөр: математика, сан, эсептөө, суу, жер, маселе.

ВОДА - ЗЕМЛЕ, БОГАТСТВО - НАРОДУ – ВОДЫ КЫРГЫЗСТАНА В МАТЕМАТИЧЕСКОМ КРУЖКЕ

Аннотация

В статье представлена информация о водах Кыргызстана в математическом кружке, а также о любви к Родине и защите кыргызской земли. Также рассматриваются вопросы развития культуры счёта и повышения экономики через уверенность в себе. Также даются сведения о формировании счётной грамотности, применении полученных знаний и навыков на практике и в жизни.

Ключевые слова: математика, число, счёт, вода, земля, задача.

WATER FOR THE LAND, WEALTH FOR THE PEOPLE – THE WATERS OF KYRGYZSTAN IN A MATHEMATICS CLUB

Abstract

This article presents information about the waters of Kyrgyzstan in a math club, as well as about love for the homeland and the protection of Kyrgyz land. It also explores the development of a culture of numeracy and economic growth through self-confidence. Information is also provided on developing numeracy skills and applying acquired knowledge and skills in practice and everyday life.

Keywords: mathematics, number, counting, water, land, problem.

Саламдашуу: 10⁶-класстын окуучулары 4 топко бөлүнүшөт.

Ой жүгүртүү: Жашоо үчүн эмнелер керек? - Аба, Суу, Азык ж.б.

Урааныбыз: Билим аркылуу баарын жеңсе болот!

Сабактын максаты: Ата мекенин сүйүүгө – Кыргыз жерин коргоого жана гүлдөтүүгө; Эсептөө маданиятын өнүктүрүү менен экономиканы жогорулатууну ишеним аркылуу тарбиялоо.

Компотенттүүлүк: Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу (мугалим - окуучу диалогун түзүү), Илимий-теориялык (STEM, STEAM), Психологиялык-педагогикалык.

- алган билимдерин, көндүмдөрүн практикада жана турмушта колдонуу эсептөө компотенттүүлүгүн калыптандыруу;

- визуалдык – образдуу компотенттүүлүгүн калыптандыруу;

Сабакты өтүү усулу: окуучулар менен эркин маектешүү (диалог) формасында

Колдонулуучу каражаттар – Дүйнөнүн, Кыргызстандын картасы, сүрөттөр.

-28 – кандай сан?

-Эки орундуу натуралдык, жуп, натуралдык сан - туура;

-28 дин бөлүүчүлөрүн суммасы канча?

-Алар $1+2+4+7+14=28$ деп эсептешип, 28 өзүнүн бөлүүчүлөрүнүн суммасына барабар - деген натыйжа ээ болушат. Биз: эгер сан өзүнүн бөлүүчүлөрүнүн суммасына барабар болсо, анда аны **кемтиксиз сан** - деген жаны ойду окуучуларга беребиз. Ушундай сандар дагы бар бекен, силер кийинки сабакка таап келгиле.

-28 саны - Күн алкагы деп аталат, анткени бүгүн Күн кайсыл жерден чыккан болсо, 28 жылдан кийин дал ошол жерден чыгат.

-2 кандай сан?

-Жуп сан жана эки гана бөлүүчүгө (бир, сандын өзү) ээ.

-Мындай сандарды жөнөкөй сан дейбиз: 2, 3, 5, 7, 11, 13, 17, 19, ...

- $2024 - 1924 = 100$ барабардыгын кимдер чечмелей алат?

-Окуучулар баары өз ойлорун айтышат. Баарыңардын оюуңар маанилүү.

-2024 (кемүүчү) – биз ушул жылда окуп, иштеп, жашап жатабыз. 1924 (кемитүүчү) – Кара - кыргыз автономиялуу облусу түзүлгөн жыл. 100 (айырма) - быйыл Кыргыз эли автономиялык область болгонго 100 жыл.

-Эмне үчүн 4 кө бөлүнүп олтурдук?

-Дүйнөнүн 4 тарабы: чыгыш, батыш, түндүк, түштүк баарынан кабардарбыз.

-Суу боюнча силердин мазмундуу оюуңар? Окуучулардын оюун угабыз.

-**Суу** – булактагы, жамгыр, арыктагы, каналдагы, дарыядагы, көлдөгү, деңиздеги, океандагы, жамгыр - суюктук. Суу агуучулук касиетке ээ, бирок формага ээ болбогон түзсүз зат. Окуучулардын - сууга байланыштуу макал-лакаптарын угуп, кыргыз элинин айткандарын кошумчалайбыз.

1.Суу адамдын жаны, өсүмдүк каны.

2.Суу атасы – булак, сөз атасы кулак.

3.Суу бар жерде жашоо (тиричилик) бар.

4.Суу бойдун кирин кетирет, ойдун кирин кетирбейт.

5.Сууга жакын – кудайга жакын.

6.Суу да Алла тааланын колунан бүткөн.

7.Суу жердин кан тамыры.

8.Суусуз – өмүр да жок, көңүл да жок, эгин да жок.

9.Суу, суунун арты чуу.

10.Суу сыйлаган зор болоор, суу кордогон кор болоор.

Айтылуу теңдеши жок акын Жеңижок (Өтө) Көкөевдин “Аккан суу” ырынан мисал келтиребиз.

Жер жүзүнө жайылып,

Толуп чыккан аккан суу.
 Жети кабат жер астын,
 Жарып чыккан аккан суу.
 Жер, Ааламдын баарысын,
 Багып чыккан аккан суу.
 Ала-Тоонун боорунан,
 Жарып чыккан аккан суу.
 Алтын канат, жез куйрук,
 Балык чыккан аккан суу.
 Ай, аккан суу, аккан суу,
 Ай-ааламды, баккан суу.
 Сыр – Дайрадан кең уруп,
 Сыр аякка баткан суу!
 Жабыркатпай жай – кышы,
 Жандын баарын баккан суу.
 Дайра болуп ташкан суу.
 Тар арыктан ашкан суу,
 Агыны катуу болгон суу,
 Ар өзөнгө толгон суу.

Төмөндөгү сандар эмнелерди аныктайт? Чагылдырган материалды окушат: 28 миң - агын суу бар; 90% - ашыгы, узундугу 10 км ге чейин; 35 000 км - жалпы узундугу; 2 047 - чамалаган ири дарыялар жана майда агын суулар куралышат. - Алардын көпчүлүк бөлүгү Арал деңизинин алабына карайт. 535 км - Нарындын узундугу; суу чогултуучу аянты 53,7 миң км², 53700 км² - чогултуучу аянты; 429 м³/сек - суусунун молдугу жылдык орточо чыгымы чатына жакын; 26,8% - Нарын дарыясынын алабы; 6,3 % - Кара-Дарыя; 9,6% - Чүй; 6,1% - Сары-Жаз; 5,1% -Талас; 8,6% - Ысык Көлдөн тышкары; 5% - Кызыл Суу; 4%.-Ак - Сай; 6% -Чаткал; 23% - Фергананын айланасы; 80% ы - чектеш өлкөлөргө чыгып кетет; 2 100 - ашуун көл жана көлмө 3,4% ын ээлейт; 53,7 миң км² - . республика боюнча суу чогултуучу аянт. Жогорудагы малыматтарды эске тутуу менен окуучулар төмөндөгү маселени чыгарышат. Маселе. 1 адам 1 күндө ≈ 100 литр сууну керектесе, анда 1 жылда 1 адам канча суу сарптайт? Кыргызстан элине канча суу керектелет? Чыгарылышы: 1 жыл = 365 күн. $365 \cdot 100 \text{ л} \approx 36\,500 \text{ л} \approx 36,5 \text{ т}$. {**36,5 т**} Кыргызстанда $n = 7\,000\,000$ адам жашайт деп болжолдосок, анда: ар бир окуучунун $36,5 \text{ т} \cdot 7 \cdot 10^6 \approx 255,5 \cdot 10^6 \text{ т} \approx 2,6 \cdot 10^8 \text{ т}$ эсептөөсүнөн Кыргызстан элине 1 жылда $\approx 2,6 \cdot 10^8 \text{ т}$ суу керектелерин билишет. Кыргызстанга чет мам лекеттерден 1 жылда орто эсеп менен 1 000 000 адам 15 күнгө туристер жана меймандар келсин деп болжолдосок, анда: $10^6 \cdot 15 \cdot 100 \text{ л} \approx 1,5 \cdot 10^9 \text{ л} \approx 1,5 \cdot 10^6 \text{ т} \approx 0,015 \cdot 10^8 \text{ т}$ суу керектелет, жалпысынан: $2,6 \cdot 10^8 \text{ т} + 0,015 \cdot 10^8 \text{ т} \approx 2,615 \cdot 10^8 \text{ т}$. {**2,615 · 10⁸ т**} таза суу сарпталарын аныкташат.

Турмуш тиричиликке керектелүүчү (завод - фабрикалар, өндүрүш мекемелери, мончо, курулуш компаниялары, ресторандар, кафелер, ашканалар, машиналар, килем ж.б. жуучу мекемелер, көп кабаттуу үйлөр сууну эбегей сиз көп колдонгондугун практикадан белгилүү. Айыл жана мал чарбачылыгы (мал, бак, канаттуу ж.у.с) өзгөчө талаа сугатчылыгына эбегейсиз көлөмдөгү суу талап

кылынары талашсыз. Сугат ишерине керектелүүчү суулардын көлө мүн эсептөөнү окуучулар жүргүзүшөт. Кыргызстандын аянты $S=198,5$ миң км² = 198 500 км² $\approx 2 \cdot 10^5 \cdot (1\,000\text{ м})^2 \approx 2 \cdot 10^5 \cdot 10^6\text{ м}^2 \approx 2 \cdot 10^{11}\text{ м}^2$. 1 га = 100 м · 100 м = 10⁴ м² экенин эске алсак, анда $2 \cdot 10^{11} : 10^4 \approx 2 \cdot 10^7$ га. Эгерде жердин бетине калыңдыгы 5 см = 0,05 м бийиктикте суу жайпасак, анда: $V = 2 \cdot 10^{11}\text{ м}^2 \cdot 0,05\text{ м} = 10^{10}\text{ м}^3$. Кыргыз жерин бир жайпап сугарууга $V \approx 10^{10}\text{ м}^3 \approx 10$ миллиард тонна суу керектелет. Эгерде жай мезгилине тиеше лүү 3 айды, жаз менен күзгө караштуу 1 ден айда алсак жана 1 айда 3 жолу сугаруу иштерин жүргүзсөк анда: $5 \cdot 3 = 15$ жолу сугарылат. Сугат иштерине $V \approx 15 \cdot 10^{10}\text{ м}^3 = 1,5 \cdot 10^{11}\text{ м}^3$ б.а. 150 миллиард тонна суу керектелет. Биз кыргыз жерин ар дайым жашыл жана таза болушун каалайбыз. Кыргыз мамлекети Жер шарынын кайсыл жеринде (координатасында) жайгашкан? - деген суроого ар бир окуучу дайыма жатка билгендей жана унутпагандай түшүндүрмө беребиз. Кыргыз республикасын аймагы Евразия материгинин орто ченинен орун алып, Тынч океандан 3 830 км, Атлантика океандан 6 530 км, Түндүк Муз океандан 3 380 км, Инди океан дан 1 670 км алыстыкта болуп, чөлдөргө чектеш жайгашкан. Республиканын аймагы: 43°16' жана 39°11' түндүк кеңдиктердин, 69°15' жана 80°18' чыгыш узундук тардын аралыгында орун алып, чыгыштан 925 км батышка, түндүктөн 454 км түштүккө созулганын геогрфиялык картадан окуучулар көрөт. Ошондой эле Казакстан менен 1 113 км, Өзбекстан менен 1 375 км, Тажикстан менен 972 км, Кытай менен 1 049 км аралыкта чек аралаш б.а. кошуна экенин окуучулар картадан көрсөтө алышат. Чек ара узундугу 4 508 км, аянты 198,5 миң км², деңиз деңгээлинен орточо 2 750 м бийиктикте, эң бийиктиги Жеңиш чокусу 7 439 м (Какшаал тоо тизмеги, чоң Ак Тоо), жапыз жери 401 м Лейлек райо ну, Кулунду өрөөнү. Кыргызстанга күндүн тийүү узуктыгы жылына (1 700 – 2 965) саат экенин маалымдайбыз. 4 топтун окуучулары өздөрүнө бөлүнгөн бир таблица менен таанышып, географияны эске салуу менен суу боюнча “Жылдык орточо чыгымды” эсеп төө жумуштарын аткарышып, жалпы суммага анализ жүгүзүшөт.

1-таблица. Нарын дарыясынын жана анын куймаларынын гидрографиялык мүнөздөмөлөрү Т – 12. № 1 топ

Катар №	Дарыялардын жана алардын куймаларынын аттары	Суу чогултуучу аянты км ² м-н	Суу чогултуучу аянтынын орточо бийиктиги, м	Жылдык орточо чыгым м ³ /сек	Агымдын модулу, л/сек. км ²
1	Нарын	53 742	2 960	429	7,38
2	Чоң Нарын	5 710	3 720	47,2	8,27
3	Кичи Нарын	3 870	3 500	48,8	11,2
4	Алабуга	5 880	3 260	31	8,35
5	Көкөмерен	10 400	2 800	102	9,8
6	Көк-Ирим	1 720	2 410	21,8	12,6
7	Чычкан	1 150	2 740	23	20
8	Узун – Акмат	1 790	2 360	28,9	16,1
9	Кара Суу (оң)	2 740	1 930	39,6	14,5

771,3 м³/сек

2-таблица. Фергана өрөөнүнүн ири дарыяларынын гидрографиялык мүнөздөмөсү Т – 13. № 2 топ

Катар № №	Дарыялардын жана алардын куймаларынын аттары	Суу чогултуучу аянты км² м-н	Суу чогултуучу аянтынын орто чо бийиктиги, м	Жылдык орточо чыгым м³/сек	Агымдын модулу. л/сек. км²
1	Кара – Дарыя	12 400	-	121	9,7
2	Тар	4 400	2 810	45,4	11,9
3	Кара – Кулжа	1 300	3 250	21,3	23,4
4	Жазы	2 620	2 150	34,8	13,3
5	Көгарт	1 370	2 110	18,1	17,9
6	Кара - Үңкүр	4 130	2 190	29,6	22,9
7	Куршаб	3 750	2 700	26,2	8,09
8	Ак – Буура	2 540	3 110	21,4	9,12
9	Араван – Сай	1 960	2 290	10,9	6,2
10	Исфайрам – Сай	2 220	3 240	21,1	9,9
11	Касан – Сай	1 780	2 330	10,8	7,07
12	Сох	3 500	3 480	42,1	17
13	Исфара	3 240	2 500	14,7	9,42
14	Кожо-Бакырган-сай	2 150	2 420	11	6,32
15	Чаткал	5 520	2 610	122	17,2

550,4 м³/сек

3-таблица. Чүй суусунун алабындагы ири агын сууларынын гидрографиялык мүнөздөмөлөрү Т – 14. № 3 топ

Катар № №	Дарыялардын жана алардын куймаларынын аттары	Суу чогултуучу аянты км² м-н	Суу чогултуучу аянтынын орто чо бийиктиги, м	Жылдык орточо чыгым м³/сек	Агымдын модулу. л/сек. км²
1	Кочкор	2 590	2 800	12,3	4,75
2	Жоон – Арык	2 240	3 100	11,4	5,09
3	Чоң Кемин	1 890	3 100	21,7	11,5
4	Шамшы	475	2 910	5,62	11,8
5	Ысык – Ата	546	3 080	7,05	12,9
6	Аламүдүн	317	3 260	6,33	20
7	Ала - Арча	233	3 290	4,17	17,9
8	Ак – Суу	426	3 060	4,67	11
9	Кара - Балта	577	2 910	5,28	9,15

78,52 м³/сек

4-таблица. Тарим дарыясынын алабындагы ири агын сууларынын гидрографиялык мүнөздөмөлөрү Т – 15. № 4 топ

Катар № №	Дарыялардын жана алардын куймаларынын аттары	Суу чогултуучу аянты км ² м-н	Суу чогултуучу аянтынын орто чо бийиктиги,м	Жылдык орточо чыгым м ³ /сек	Агымдын модулу. л/сек. км ²
1	Сары - Жаз	12 900	3 940	140	10,9
2	Көөлү	817	3 850	9,2	11,3
3	Эңгилчек	1 730	4 380	30	17,1
4	Ак - Шыйрак	2 290	3 800	16	6,99
5	Какшаал	7 854	3 655	32	4,10
6	Ак – Сай	5 010	3 590	12	2,40
7	Мүдүрүм	1 804	3 720	17,5	10,2
8	Үзөңгү - Кууш	2 880	3 790	25,9	9
9	Кызыл-Суу (чыгыш)	1 671	-	14,7	9

297,3 м³/сек

5-таблица. Ысык – Көл ойдуңунун сууларынын гидрографиялык мүнөздөмөлөрү Т – 16. Баардык окуучулар

Катар № №	Дарыялардын жана алардын куймаларынын аттары	Суу чогултуучу аянты км ² м-н	Суу чогултуучу аянтынын орто чо бийиктиги,м	Жылдык орточо чыгым м ³ /сек	Агымдын модулу. л/сек. км ²
1	Жыргалаң	2 060	2 840	22,5	10,9
2	Түп	1 130	1 960	10,6	9,38
3	Каракол	325	3 670	6,6	20,3
4	Жети - Өгүз	263	3 340	5,28	20
5	Жууку	516	3 260	6,28	12,2

51,26 м³/сек

№12 - 771,3 м³/сек,

№13 - 550,4 м³/сек,

№14 - 78,52 м³/сек,

№15 - 297,3 м³/сек,

№16 - 51,26 м³/сек – эч жакка агып чыкпайт.

1 748, 77 м³/сек – 51,26 м³/сек = 1 697,51 м³/сек $\approx$ 1 700 м³/сек.

Кыргызстанда **1 секунда** убакытта $\approx$ 1 700 м³ суу агарын болжолдуу эсептедик. **1 жылда:** 1 700 м³/сек $\cdot$ 365 $\cdot$ 24 $\cdot$ 3600 сек $\approx$ 53,6 $\cdot$ 10⁹ м³ $\approx$ 53,6 км³ $\approx$ **54 миллион тонна суу** агат. Эгерде Токтогул суу сактагычында толо болгондо 19,5 миллиард м³ = 19,5 $\cdot$ 10⁹ м³ суу болот. 53,6 : 19,5 = 2,7487 $\approx$ 2,8 $\approx$ 3. Мындан - элестүү жана салыштырмалуу 1 жылда Кыргызстанда, Токтогул суу сактагычындагы суунун көлөмүнөн болжолдуу 3 эсе көп суу агат экен. Ушул суунун баарын пайдалана алабызбы деген суроого жок, ар кандай себептер менен. Ушдай себептерди азайтуу максатында төмөндөгүдөй **“Канткенде?”** деген тематикадагы суроолорго жооп издесек деп, жалпы окурмандарды жана айрыкча жаш

окуучуларды, окумуштууларды, элим, жерим деген ойлоп табуучуларды, ишкерлерди, кайдигер карабаган атуул дарды ушул маселелерди чечүүгө жана ишке ашырууга чакырып кетмекпиз.

Каткенде ?

-Ар бир үйдүн эшигинин астынан билектей таза суу агып турат?

-Бак, эгин талаалары сууга канып, жылына 3 жолу түшүм алабыз?

-Суу ресурстарын сарамжалдуу пайдаланып, кыргыз эли электр энергиясын арзан баада же бекер пайдаланабыз?

-Суу сактагычтар толуп, көбөйүп, ГЭС (чоң, кичине) тер жетиштүү санда курулуп, балык чарбасы өнүгүп, экспортко чыгарылып, туристер көп келип кирешелүү чарбага айланабыз?

-Кыргызстанда сууну дөңгө, адырга, тоого жеткиребиз?

-Ашкан сууну кошуна мамлекеттерге сатабыз?

-Суу гидромилорация иштерин (насос, соруу, арыктарды казуу, тазалоо ж.б.) жогорку денгээлге жеткиребиз?

-Суу сактагычтан чыккан сууну шакекче сыяктуу кайра суу сактагычка куюуну кантип ишке ашырабыз?

-Сууга байланышкан бардык маселелерди чечүү, жаңы идеяларды эсептөөлөр аркылуу гана турмушка ашырууну ойлоп табалы!

Кошумча катры окуу китептеринде Республиканын аймагынан чыгып кеткен жериндеги жылдык орточо чыгымы $56,5 \text{ м}^3/\text{сек}$, модулу $7,3 \text{ л /сек км}^2$. Республиканын аймагындагы узундугу 167 км (жалпы узундугу 282 км), алабынын аянты $12\,900 \text{ км}^2$, көп жылдык орточо чыгымы $140 \text{ м}^3 / \text{сек}$. экенин айтабыз. Кыргызстандын аймагында катталган көлдөрдүн жана суу сактагычтардын саны 750 , жалпы аянты $6\,836 \text{ км}^2$, республиканын аянтынын $3,4\%$ ы суунун беттери ээлейт. Алардын ичинен 16 көл жана 11 суу сактагычтын аянты 1 км^2 тан чоң. Абсалюттук бийиктиги $1\,607 \text{ м}$, аянты $6\,236 \text{ км}^2$, эң тереңи 668 м , узуну 178 км , эни 60 км , көлөмү $1\,738 \text{ м}^3$, периметри 688 км . Суу чыгарбаган туюк Ысык-Көлдүн алабынын аянты $22\,080 \text{ км}^2$, анын ичинен көл бетинин аянты $6\,236 \text{ км}^2$. Көлгө майда жана орточо көлөмдөгү 118 агын суу куят.

М.Н. Большаковдун маалыматтары боюнча Кыргызстандын аймагынан жылына агып чыккан суулардын жалпы көлөмү **$46,8 \text{ км}^3$** .

Орточо чыгым $56,5 \text{ м}^3/\text{сек}$ б.а. $56,5 \text{ т}$, модулу $7,3 \text{ л/сек}$, км^2 $1 \text{ саат} = 60 \text{ мин} = 60 \cdot 60 \text{ сек} = 3\,600 \text{ сек}$. $1 \text{ жыл} = 365 \cdot 24 \cdot 3\,600 \text{ сек} = 31\,536\,000 \text{ сек} \approx 31,5 \cdot 10^6 \text{ сек}$. $1 \text{ жылда: } 56,5 \text{ м}^3/\text{сек} \cdot 31,5 \cdot 10^6 \text{ сек} \approx 1\,779,75 \cdot 10^6 \text{ м}^3 \approx 1,8 \cdot 10^9 \text{ м}^3 = 1,8 \text{ миллиард тонна суу сыртка агып кетет.}$

Куралуу булактарынын типтери боюнча Кыргызстандын агын суулары: 1. Мөңгү – карлардын. 2. Кар – мөңгүлөрдөн. 3. Кар суусунан. 4. Кар суусу нан жана жамгырдан куралган агын суулар болуп бөлүнөт. Мөңгүлөр – агын суулардын куралуу булактарынын бири. Кыргызстанда $8\,208$ мөңгү бар, алардын $0,1 \text{ км}^2$ жогору болгон $6\,515$ мөңгү катталган, аянты $S = 8\,047,8 \text{ км}^2$. Жалпы аянты $8\,100 \text{ км}^2$, республиканын аянтынын $4,2\%$ ын ээлейт. Эрибеген мөңгүлөрдүн запасы 650 миллиард м^3 , агын сууларынан 12 эсе көп деген маалыматтарды берип, суулардын көбөйүшүнө жана азайышына жамгырдын таасири чоң экенин окуучулардын эсине салуу менен жыйынтыктайбыз.

Математика предмети боюнча окуучулар ээ болушу керек болгон компетенцияларды жана илимий-теориялык компотенттүүлүккө (билим берүү шарттарын эске алуу менен курактык жана жеке өзгөчөлүктөрүнө ылайык инженердик көндүмдөрдү ачып берүү менен – STEM, STEAM аркылуу дүйнөнүн табийгый илимий картинасы) ээ болуу максаттары кружок сабагында аткарылды деген ойдобуз.

Үй тапшырма: Биздин өрөөндө агып жаткан Көк-Арт дарыясына карата математикалык эсептөөлөрдү жүргүзүү жана турмушка ашыруу боюнча жеке пикирлерди эсептөө менен жазып келүү.

Колдонулган адабияттар

- 1.1 - 11- класстардын математика боюнча окуу китептери.
- 2.Абрамович .И. Стародубиев М.Т. Математик (в двух книгах) М: 1976.
- 3.Айылчиев А.Математика Фр: 1976.
- 4.Александров Н.И Ярандай И.П. Словарь справочник по математике Йокшар Ола. 1976.
- 5.Антипов И.Н.Шварцбург Д.С. Символь обозначения понятия школьного курса математики. М. 1978.
- 6.Броиштейн И.Н., Семендяев К. А. Справочник по элементарной математике М. 1986.
- 7.Выгодский М.Я. Справочник по элементарной математике м. 1987.
- 8.Гусев А.А. Мордкович А.Г. Математика справочные материялы. М.1990
9. Каазик Ю.Я. Математический словарь.Таллин - 1985.
10. Кодятин Ю.М, Лукавкии Г.Л. Основные понятие школьного курса математики. М. 1974.
11. Карамор В.С. Повторям и систематизируем школьный курс алгебры и начал анализа. М 1990
12. Кыргыз совет энциклопедиясы. 1- 6 – том. 1976 - 1980.
13. Кыргызстан улуттук энциклопендиясы 1-том. 2006. 2-том. 2007.
14. Мантуров О. В. Солнцев Ю.К. Соркин Ю.К. Федин Н. Г. Математика в понятиях оперделених и терминах (под ред. Л.В. Сабина) М . часть 1, 1978.часть 2. 1982.
15. Математика кыскача энциклопендия. Б. 1991.
16. Математика терминдердин түшүндүрмө сөздүгү . (түзүчүлөр Б.Абалгазиев Д. Андашев Ш.Жапаров. Ы.Кадыров. К Тентимишова) Фрунзе. 1 басылышы. 1989. 2-басылышы. 2003
17. Математический энциклопедический словарь М . 1988.
18. Смышляев В.К О математике и математиках. Йошкар Ола 1977.
19. Цыпкии Л.Г. Справочник по математике - 1979.
20. Цыпкии А.Г. Цыпкии Г.Г. Математические формулы. М . 1985.
21. Школником о математике и математиках. М. 1981.
22. Энциклопедический словарь юного математика . М. 1985.
23. Таблицалар “математика башталгыч мектепте” (1-4 кл). 30 плакат. Математика негизги орто мектепте (алгебра, геометрия. тригонометрия) (5-11 кл). 160 плакат (түзүүчүлөр. Ы. Кадыров . Ш.Койлубаева. Г. Исака нова А.Абдиев). 2003.

*Паязова А.М. магистрант
ОшТУ*

*Саттарова А.Т., п.и.к., доцент
ОшТУ*

*Маматова М.Ж. ага окутуучу
ОшТУ*

КЕСИП ТАНДООДО ЖОГОРКУ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ӨЗҮН-ӨЗҮ БААЛООСУНУН РОЛУ

Аннотация

Кесип тандоо – ар бир адамдын жашоосундагы маанилүү чечимдердин бири болуп эсептелет. Айрыкча жогорку класстын окуучулары үчүн бул чечим алардын келечектеги бакубат жашоосу, коомдогу орду жана өзүн-өзү ишке ашыруусу үчүн негизги факторлордун бири болуп саналат. Бул процессте окуучунун өзүн-өзү баалоосу (самооценкасы) маанилүү роль ойнойт. Өзүн реалдуу баалоо, жөндөмдүүлүктөрүн, кызыгууларын жана мүмкүнчүлүктөрүн түшүнүү туура кесиптик багытты тандоого жардам берет.

Түйүндүү сөздөр: кесип, баалоо, өзүн-өзү баалоо, адекваттуу, өнүктүрүү, жөндөм, ийгилик, өзүн-өзү сыйлоо ж.б.

Аннотация

Выбор профессии — одно из важнейших решений в жизни каждого человека. Особенно для старшеклассников этот выбор — один из главных факторов их будущего благополучия, места в обществе и самореализации. В этом процессе важную роль играет самооценка (самооценка) учащегося. Реалистичная оценка себя, понимание своих способностей, интересов и возможностей помогают выбрать правильное профессиональное направление.

Ключевые слова: карьера, оценка, самооценка, адекватный, развитие, способности, успех, самооценка и т. д.

Annotation

Choosing a profession is considered one of the most important decisions in the life of every person. Especially for high school students, this decision is one of the main factors for their future well-being, place in society and self-realization. In this process, the student's self-assessment (self-esteem) plays an important role. A realistic assessment of oneself, understanding one's abilities, interests and capabilities helps to choose the right professional direction.

Keywords: career, assessment, self-assessment, adequate, development, ability, success, self-esteem, etc.

Өзүн-өзү сыйлоо адамдын мүмкүнчүлүктөрүн жана сапаттарын баалоо катары кесип тандоодо жана анын жөндөмдүүлүгүнүн конкреттүү ишмердүүлүккө канчалык деңгээлде дал келерин аныктоодо негизги ролду ойнойт. Адекваттуу өзүн-өзү сыйлоо деңгээли болбосо, келечектеги карьера тууралуу чечим кабыл алуу кыйында турат. Өспүрүмдөр кээде өздөрүнүн жөндөмдүүлүктөрүн түшүнбөгөндүктөн, тандоо жасоодо кыйынчылыктарга дуушар болушу мүмкүн. Көп адамдар өздөрүн толук баалай алышпайт; алардын өзүн-өзү сыйлоосу ырааттуу эмес: кээ бирлери өздөрүн ашыкча баалоого жөндөмдүү болсо, башкалары тескерисинче. Ошондуктан, өспүрүмдөр өзүн-өзү сыйлоо жөнүндө сейрек ойлонушат, башкача айтканда, алар кесип тандоодо анын ролун түшүнүшпөйт. Көпчүлүгү өзүн-өзү сыйлоо менен алектенбей кесип тандашат, эгер тандаса үстүртөн. Өзүн төмөн баалоо да кесип тандоого жана

жеке өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизет. Ошондуктан, өспүрүмдөрдүн өзүн-өзү сыйлоо жана кесиптик өзүн аныктоо ортосундагы байланышты изилдөө өзгөчө актуалдуу болуп жатат.

Э.Ф.Зээр профессионалдык өзүн-өзү аныктоону «адамдын кесиптик жана психологиялык мүмкүнчүлүктөрүн кесиптик ишмердүүлүктүн мазмуну жана талаптары менен өз алдынча жана аң-сезимдүү координациялоо, ошондой эле конкреттүү социалдык-экономикалык кырдаалда аткарылган иштин маанисин табуу» деп түшүнгөн. «Студенттер көбүнчө кесиптик келечегин тандоону өздөрүнүн чыныгы мүмкүнчүлүктөрү жана эмгек рыногунун керектөөлөрү менен байланыштыра алышпайт; мектеп окуучулары кесип тандоонун илимий негиздерин дээрлик түшүнүшпөйт, алар кызыккан иш жаатында окуу мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө маалымат менен жетишсиз камсыздалат, бүтүрүүчүлөр көбүнчө кесиптин үстүртөн гана аспектилерин менен тартылышат»

Заманбап психологияда өзүн-өзү сыйлоону түшүнүүгө көптөгөн ыкмалар бар. Ю.В.Котенко сыяктуу изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча. [4], С.Л.Рубинштейн жана И.И.Чеснокова [12], өзүн-өзү сыйлоо адамдын жүрүм-турумун жөнгө салууга активдүү катышкан инсандын фундаменталдык элементи катары каралат. Ал адамдын өзүнүн жөндөмдүүлүктөрүн, жеке сапаттарын, жетишкендиктерге жана кемчиликтерге болгон мамилесин, ошондой эле коомдогу ордун баалоону камтыйт.

О.Н.Молчанова «өзүн-өзү сыйлоо – бул адамдын өзүнүн иш-аракетинин, кылыктарынын жана инсандык жактарынын баалуулугу, мааниси же сапаты жөнүндө белгилүү бир пикирди калыптандыруу жөндөмдүүлүгү» деп белгилейт [5, б. 50].

И.М.Чеснокова өзүн-өзү сыйлоонун эки түрүн аныктайт:

1.Адекваттуу өзүн-өзү сыйлоо. Өзүн-өзү сыйлоонун бул түрү адамга кемчиликтерди ийгиликтүү жеңүүгө жана өзүнүн оң потенциалын өнүктүрүүгө мүмкүндүк берүүчү чындыкка дал келет.

2.Өзүн жетишсиз баалоо. Өзүн-өзү сыйлоонун бул түрүнө ээ болгон адам өзүнө объективдүү баа бере албайт. Адекватсыз өзүн-өзү сыйлоо эки формада болот: төмөн жана жогорку. Бул адамдын өзүнүн жетишкендиктерин баалоосуна жана башкалар менен мамиле түзүүгө тоскоол болот [12].

А.В. Захарова белгилегендей, "өзүн-өзү сыйлоо сезими жогору, адекваттуу эмес адам мунун баары жалкоолук, өз жөндөмдүүлүктөрүн билбегендик жана туура эмес жүрүм-турум сыяктуу жеке каталардын кесепети экенин моюнга алуудан баш тартат. Бул оор эмоционалдык абалга алып келет — жетишсиздиктин таасири, стереотиптүүлүктүн эң негизги себеби болуп саналат". инсандык» [2, б. 27]. Өзүн-өзү төмөн баалоо учурлары да бар, бул адамдын өзүнүн чыныгы потенциалына карата жөндөмсүздүгүн билдирет. Бул көбүнчө өзүнө ишенбөөчүлүккө, уялчаактыкка жана амбициянын жоктугуна алып келет, бул алардын жөндөмдүүлүктөрүн, мүмкүнчүлүктөрүн жана потенциалын ишке ашырууга тоскоол болот.

1.Өзүн-өзү баалоо түшүнүгү

Өзүн-өзү баалоо – бул индивиддин өзүнүн сапаттарын, жөндөмдөрүн, ийгиликтерин жана кемчиликтерин субъективдүү түрдө баалоосу. Психологияда

бул түшүнүк инсандык өнүгүүнүн маанилүү бөлүгү катары каралат. Жогорку класстын окуучулары үчүн бул – ким экенин түшүнүүгө, келечекке карата максат коюуга жана аракеттерди туура багыттоого негиз түзөт. Өзүн-өзү талдоо – социалдашуу процессинде өзүн-өзү сыйлоо сезимин калыптандыруунун маанилүү куралы. Өзүн-өзү сыйлоонун негизги компоненттерине төмөнкүлөр кирет: өзүнүн сырткы келбетин кабылдоо, ички дүйнөсүн изилдөө (интроспекция), өзү менен баарлашуу, өзүнүн ишмердүүлүгүнүн натыйжаларына баа берүү; бирөөнүн жүрүм-туруму; "башкалардын көз алдында өзүм"; жана өзүн-өзү идентификациялоо (башкалар менен салыштыруу) [9].

Н.Ю белгилегендей. Стеценконун айтымында, индивидуалдыкты өнүктүрүү өспүрүмдөргө өздөрүнүн референттик тобуна көз карандылыктан арылууга мүмкүндүк берет. Кийимде, баарлашууда өз стилин тандап, өз кызыкчылыктарын таба алышат [10]. Мындай өспүрүмдөр референттик тобу каалагандай эмес, өздөрү каалагандай жашоого үйрөнүшү керек. Бир эле учурда баарына жагууга аракет кылуунун кереги жок. Сиз жасай ала турган эң жакшы нерсе - бул өзүңүздү бактылуу кылуу жана өзүңүз туура көргөндөй жашоого аракет кылуу.

2.Жаш өспүрүм курактагы өзүн-өзү баалоонун өзгөчөлүктөрү

Жаш өспүрүм курак – өзүн таанып-билүү, жеке инсандык сапаттарды өнүктүрүү баскычы. Бул этапта өзүн-өзү баалоо туруксуз болушу мүмкүн, ал ата-эне, мугалим, курбулар жана коомдун басымы менен тыгыз байланышта. Айрым окуучулар өзүн ашыкча жогору бааласа, башкалары тескерисинче, өз мүмкүнчүлүктөрүн жетишсиз деп эсептешет. Мындай терс баалоо кесип тандоодо туура эмес чечим кабыл алууга алып келиши мүмкүн.

3.Өзүн-өзү баалоонун кесип тандоого тийгизген таасири

Жогорку класстын окуучусунун кесиптик өзүн-өзү аныктоосу түздөн-түз анын өзүн-өзү баалоосуна байланыштуу. Жогорку деңгээлдеги өзүн-өзү баалоо окуучунун өзүнө ишеничин арттырып, потенциалын ишке ашырууга жардам берет. Төмөн деңгээлдеги өзүн-өзү баалоо болсо, мүмкүнчүлүктөрдү чектейт жана өзүнө туура келбеген кесипти тандап алуу коркунучун жаратат.

Мисалы: Өзүн жөндөмсүз деп эсептеген окуучу педагог болуу кыялы болсо да, бул багытка барбай коюшу мүмкүн. Ал эми өзүнө өтө жогору баа берген окуучу өтө кыйын же татаал кесипти тандап, кийин кыйынчылыкка туш болушу ыктымал.

4.Өзүнө буйрук берүү – бул адамдын өзүнө болгон ички мамилеси жана буйруктары, мисалы: «Сабырдуу сүйлө!», «Провокацияга каршы тур!». же "Тынч бол, тынч бол!" Бул эмоцияларды ооздуктоого, өзүн туура алып жүрүүгө жана этикалык нормаларды сактоого жардам берет. Аларга пассивдүүлүгүн жеңүүгө жана алар каалаганын эмес, керектүү нерселерди кылууга мүмкүнчүлүк берип, эстүү болуу маанилүү. В.А. Ротанова референттик топ үчүн ар кандай иш-чараларды жана иш-чараларды уюштуруу үчүн жоопкерчиликти өзүнө алууну сунуштайт. Ушундай жол менен алар негиздүү чечим кабыл алууга, өз аракеттерин алдын ала пландаштырууга, теңтуштарынын жана чоңдордун пикирин угууга үйрөнүшөт. Бул ошондой эле өзүн-өзү талдоо процессине

таасирин тийгизип, аны такыраак кылып, акыры өзүн-өзү сыйлоонун адекваттуу деңгээлин өнүктүрүүгө жардам берет [7].

5.Өзүнө-өзү гипноз – бул коомдо кабыл алынган маданий жүрүм-турумдун эрежелерин сактоо, ал эң оор кырдаалдарда да өзүн башкара алат. Бул ар кандай жеке сапаттарды өз алдынча өнүктүрүү процессинде колдонулушу мүмкүн. Бул үчүн өзүнө болгон ишенимди бекемдөө үчүн өзүн-өзү гипноз формулаларын колдонсо болот (мисалы, “Мен муну жасай алам!”, “Мен муну көтөрө алам!” ж.б.) [10].

6.Өзүн өзү оңдоо. Өзүнүн жүрүм-турумун жана иш-аракеттерин көзөмөлдөө жана жөнгө салуу жөндөмдүүлүгүн ашыкча баалоо кыйын. Өзүн-өзү өнүктүрүү адамдын эмоциясын жөнгө салууга, өзүн карманууга, стресстик кырдаалдарда тез тынчтанууга мүмкүндүк берет. Н.Ю. Стеценко белгилегендей, эгер сиз өзүнүздү эң жакшы натыйжага программалап, туураласаңыз, анда ал сөзсүз ишке ашат. Өзүнүзгө бул дүйнөнү сунуштай турган нерсениз бар экенин, жашоодогу бардык кыйынчылыктарды жеңе аларыңызды жана жакшыраак жана бактылуу болууга умтула турганыңызды айтуу маанилүү. Ошондо сиз өзүнүздү сүйүп, өзүнүздү кандай болсоңуз, ошондой кабыл алып, күчтүү жана алсыз жактарыңызды туура баалай аласыз [10].

7.Өзүн өзү жактыруу. Көбүнчө адамдар чечимдери, иш-аракеттери жана иштери үчүн сырттан жактыруу ала алышпайт. Бул психикага терс из калтырат жана өзгөчө катуу нервдик же психологиялык стресс болгон учурда кайгылуу болушу мүмкүн. Оң пикир болбосо, адам кыжырланып, кээде агрессивдүү болуп калышы мүмкүн.

Мисалы, адам өзүнүн ийгиликсиздигин мойнуна алып, анын себептерин аныктаганда, өзүн «реабилитациялоо» зарылдыгын түшүнүп, өзүн-өзү өнүктүрүүгө, өзүн өзү жакшыртууга умтула баштайт. Ошондуктан, терс кесепеттерден сактануунун жакшы жолу – өзүнүздү кубаттоо жана мактоо. Жөн гана өзүнүзгө же "Мен абдан укмушмун, мен муну кыла алам" деген сыяктуу сөздөрдү айтыңыз. [9]

8.Салыштыруу. Мүмкүн болушунча өзүнүздү башкалар менен салыштыруудан алыс болууга аракет кылыңыз, эң жакшысы, такыр салыштыруудан алыс болуңуз. Ар ким ар кандай; ар бир адамдын өзүнүн жашоосу, максаттары жана баалуулуктары бар. Баарынан мыкты болуу мүмкүн эмес! Эң негизгиси, колуңузда болгон нерсеге шүгүр кылуу жана жетишкендиктериңизди төмөндөтпөө. Өзүнүздү кечээки күнүңүз менен салыштырып, өзүнүздүн өсүшүңүздү жана өзгөрүүлөрүңүздү карап, "өскөн" учурларыңызды байкашыңыз керек. Эң негизгиси, жетишкендиктериңиз жана жеништериңиз үчүн аз болсо да мактоолорду кабыл алууну үйрөнүңүз. Маанисиз ийгиликтер үчүн да өзүнүздү кубаттап, мактаганды унутпаңыз! [10] Бул ыкмалар инсанга терең таасирин тийгизет жана адамдын жашоосунда олуттуу өзгөрүүлөргө алып келиши мүмкүн. Өзүн-өзү сыйлоо сезими жогору адамдар өздөрүн ашыкча баалашат, бул башкалар менен чыр-чатакка алып келиши мүмкүн. Өзүн төмөн баалоо таарыныч, шектенүү, жада калса агрессияга алып келиши мүмкүн. Башка жагынан алганда, өзүн төмөн баалоо тынчсыздануу, тынчсыздануу жана демилгенин жоктугуна алып келиши мүмкүн. Өзүн-өзү

сыйлоонун жетишсиздиги тышкы дүйнөгө ыңгайлашууга тоскоол болуп, ийгиликке тоскоол болот. Демек, өзүн-өзү сыйлоонун үстүндө иштөө өзүнө болгон ишенимди бекемдөө үчүн гана эмес, адамдын жалпы социалдашуусун жакшыртуу, анын коомдо ийгиликтүү иштешине жардам берүү үчүн зарыл.

Өспүрүмдөрдүн кесип тандоосуна өзүн-өзү сыйлоонун таасирин изилдөө психологиянын орчундуу маселеси болуп саналат. Келечектеги кесипти тандоо процессинде өзүн өзү баалоо негизги ролду ойнойт. Карьералык өз алдынча аныктоо – адамдын кесиптик мүмкүнчүлүктөрүн аң-сезимдүү өнүктүрүү жана алардын потенциалын ишке ашыруу. Кесип тандоого даярданууда тышкы факторлор (социалдык-экономикалык шарттар, башкалардын пикири) жана ички факторлор (кызыкчылыктар, жеке мүмкүнчүлүктөр) эске алынат, бирок биринчи кезекте өзүн баалоо таасир этет. Өзүн-өзү сыйлоо сезими жакшы адамдар өз каалоолоруна таянышат, ал эми өзүн-өзү сыйлоо сезими төмөн адамдардын чечимдери тышкы факторлордун таасиринен бузулушу мүмкүн. Өзүн-өзү сыйлоо өспүрүм куракта, карьералык чечимдерди кабыл алууда пайда болот. Ошондуктан, дени сак өзүн-өзү сыйлоону өнүктүрүү кесип тандоого жеке мамиленин маанилүү аспектиси болуп саналат.

Өзүн-өзү баалоону өнүктүрүү боюнча сунуштар

-Психологиялык тесттер жана кесипке багыт берүүчү диагностика – окуучунун жөндөмүн жана кызыгуусун аныктоого жардам берет.

-Мугалимдер жана психологдор менен консультация – окуучуга өзүн-өзү реалдуу баалоого шарт түзөт.

-Ата-энелердин колдоосу – өзүн-өзү баалоонун калыптанышында чоң роль ойнойт.

-Өзүнө болгон ишенимди арттыруу – ийгиликтүү аракеттерди баалоо, мактоо жана колдоо аркылуу жүзөгө ашат.

Жыйынтык. Кесип тандоо – бул жогорку класстын окуучусунун жашоосундагы өтө маанилүү кадам. Бул процессте өзүн-өзү баалоо – негизги механизмдердин бири. Өзүн реалдуу жана туура баалоо окуучуга өзүнө туура келген, жөндөмүнө жана кызыгуусуна шайкеш келген кесипти тандоого өбөлгө түзөт. Ошондуктан мектептерде окуучулардын өзүн-өзү таанып-билүүсүнө жана өзүн-өзү баалоону калыптандырууга багытталган иштерди күчөтүү зарыл.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Л.С. Выготский. «Психология на личностном этапе». – Москва, 2001.
- 2.А.Г. Асмолов. «Личность и ее самосознание». – Москва, 1990.
- 3.Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. «Кесипке багыт берүү методологиясы», 2022.
- 4.Жаш өспүрүмдөр психологиясы боюнча изилдөөлөр (интернет булагы – scholar.google.com).

Топчубай уулу З., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Шатай кызы Н. окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ОКУТУУНУН АЙРЫМ ЫКМАЛАРЫ

Аннотация

Макалa тайпада студенттерди же класстагы окуучуларды окутууда аларды 100% сабакка катыштыруунун жана окутуучу убакытты эркин, туура бөлүштүрүп пайдалануунун айрым ыкмалары көрсөтүлдү. Макалa бардык окутуучуларга өзгөчө жаш окутуучуларга сунушталат.

Ачкыч сөздөр: Тайпа, Бумеранг, Өзара баалоо

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В группе статей были показаны некоторые приемы стопроцентного участия в уроке и свободного и правильного распределения учебного времени при обучении учащихся или учащихся в классе. Статья рекомендуется всем учителям, особенно начинающим учителям.

Ключевые слова: Группа, Бумеранг, Взаимная оценка

SOME TEACHING METHODS

Annotation

In the article group, some methods of 100% participation in the lesson and free and proper distribution of teaching time were shown in the teaching of students or students in the class.

The article is recommended to all teachers, especially to new teachers.

Keywords: Tribe, Boomerang, Mutual evaluation

Сабак – бул дайыма күчтөрдүн чыңалуусу, уюмдашкандык, милдеттүүлүк жана жооптуулук.

Ал – ар дайым мугалимдин жана окуучунун мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүп туруучу жер.

(Окутуунун жаңы технологиялары китебинен.)

Бул макаланы жазуубузга көптөгөн себептер түрткү болду...

Бүгүнкү күндөгү мектеп окуучуларынын билим деңгээли, адеп ахлагы, тарбиясы, коомдогу оорду, өзүн алып жүрүүлөрү мекендин келечегин ойлогон ар бир улуу муунду анын ичинде чыныгы педагогдорду ойлондурган негизги маселе...

Азыркы учурдагы окуучунун билим деңгээли баарыбызга белгилүү, жалпылап караганда ортодон жогору эмес экендиги көрүнүп турат. Бул маселени чечүүнүн жолу барбы деген суроонун үстүндө ой жүгүртүп, иштеп көрүүнү чечтик.

Канткенде билим сапатын көтөрөбүз?

Кыргыз элинде жакшы бир акылман сөз бар “Томуктай билим берүү үчүн тоодой билим билүү керек” демек окуучу билимдүү болуш үчүн окутуучунун

билими, аң-сезими, тарбиясы маанилүү. Качан биз билим алуучу болуп тагыраагы студент болгон мезгилде гана окутуучунун айткандарын угуп, жаздырганын жазып, үйрөткөнүн үйрөнгөн боюнча бүгүнкүгө чейин окууну, үйрөнүүнү токтотсок демек биз жаңылышкан жолдобуз. Окутуучу өзү үчүн күнүгө окуп үйрөнүүнү адат кылып, кесиптик чеберчилигин өркүндөтүүнүн үстүндө иштөө абзел.

Билим берүү тармагындагы “дөө-шаалар” чыныгы патриоттуулук сезим менен карап, учурдагы колундагы мүмкүнчүлүктөн пайдаланып билим берүүдөгү айрым реформаларга тартынбай барып, окутуунун жаңы технологияларын ачык айкын сунуштап, бирок таңуулап эмес. Комиссиянын чечими менен окуу колдонмо методикаларды реалдуу иштей турган, жасалма эмес иштеп чыгып окутуучулар арасында конференция, симпозиумдарды баймабай өткөрүп, окутуучунун билим сапатын көтөрүүгө арналган иш чараларды уюштуруп өткөрүү бул бирден бир бүгүнкү күндөгү маселе...

Учурда иштеп жаткан билим берүү системасындагы айрым интерактивдүү делген, жаңы технология менен деп аталган окутуу ыкмаларын да колдонуп бара-бара билим сапаты көтөрүлүп келе жатат. Ошону менен бирге кошумча “китеп окуу” деген ыкманы окутуучу биз күнүмдүк жадыбалыбызга бекемдеп кошуп алсак жыйынтыгы өкүнүчтүү болмок эмес.

Азыр өлкөбүз көзгө басар педагогдорго, сапаттуу окуу китебин жазган авторлорго, чет өлкөлүк китептерди которуп сунуштаган котормочулардын китептерине жана ошондой эле адам затка пайдалуу жыйнактарга бай эле учуру. Өзүбүз окуп чыгып педагогикалык ишмердүүлүгүбүздө кеңири пайдаланган китептердин бир канчасын сиздерге да сунуштайбыз. Мисалы: Финляндияда жашап иштеп кеткен америкалык мугалим Тимоти Д.Уолкердин “Финдердей окуталы” китебин (1-сүрөт), аны которгон долбоордун жетекчилерине котормочу Мамасабыр Саиповго терең ыраазычылыгыбызды айтабыз. Бул китепте автор эки өлкөнүн АКШ менен Финляндиянын билим берүү системасын, мугалимдерин жана окуучуларын салыштырып анализ кылат. Дүйнөнүн кайсы жериндеги мектеп болбосун керектүү практикалык 33 стратегияны сунуштайт. Биз бул китепти сизди чындап окуп чыгууга үндөйбүз...

Экинчи китеп өзүбүздүн эле авторлордун Абдыкерим Муратов, Кыялбек Акматовдун эмгеги “Окутуунун жаңы технологиялары” илимий-усулдук колдонмосу. Колдонмодо окутуунун технологиялары тууралуу жалпы маалымат, 150 дөн ашуун интерактивдүү усулдар, интерактивдүү көнүгүүлөр, дидактикалык оюндардын түрлөрү жана аларды пайдалануунун жолдору берилген. Кийинкиси биз дайыма ар бир сабакта пайдаланып келген “Турмуш сабактары” жыйнагы. Жыйнакта байыркы доорлордон тартып бүгүнкү күнгө чейинки ойчулдар менен окумуштуулардын айткан акыл кеңештери, хадистер, адеп-ахлак, тарбия билим дегеле адам болуу боюнча чыгармалар камтылган.

Бул китептер мугалимдерге, директорлорго, жетекчилерге керек. Ошондой эле ата-энелер үчүн да маанилүү...

1-сүрөт

Канткен күндө да окутуучу окуучудан алда канча билимдүү, тажрыйбалуу. Өз кесиби боюнча мыкды адистер (лучший специалист) бар. Мисалы билим берүү тармагында тагыраагы жогорку жана атайын орто окуу жайында мыкты бухгалтер, мыкты юрист, мыкты экономист жана башка мыкты адистер шартка жараша студенттерге сабак берип келишүүдө. Анткен менен бул адистер мыкты педагогпу? Мыкты окутуучубу? Өзү билген нерсени окуучуга студентке мыкты үйрөтө алабы деген суроо бул өзүнчө бир чоң маселе. Аталган китептерден, устаттардан алган билимдерден, педагогикалык иш тажрыйбабыздан пайдаланып, сиздерге сабак өтүүдө колдонгон окутуунун айрым ыкмаларын сунуштоону чечтик.

Биз сиздерге сунуштай турган ыкма “Бумеранг” деп аталат. Бул ыкманы каалаган сабагыңызда пайдалансаңыз болот. Жаңы тема түшүндүрүүдө мүмкүн бир бөлүмдү жыйынтыктоо сабагында.

Бул ыкманы студенттерге сабак берүүдө колдонуп жакшы жыйынтыкка жетиштик. Жалпы билим берүүчү сабактар кафедрадагы жаш окутуучулар үчүн ачык сабак да өтүп бердик.

К.Ш.Токтомаматов атындагы эл аралык университеттин Гуманитардык – экономикалык колледжинин Педагогика жана окутуунун усулу кафедрасы уюштурган “Кесиптик билим берүүдөгү педагогикалык ишмердүүлүк” аттуу семинарда катышкан бардык университеттин жана мектептин жаш окутуучуларына сунуш катары демонстрациялап офлайн форматта сабак өтүп бердик. (2-сүрөт)

Хасанова Б.А., ст.преподаватель
МНУ им.К.Ш.Токтомаматова

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ДЕТЕЙ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Аннотация

В настоящей статье авторами проведен анализ современного состояния сферы социальной защиты детей, по результатам которого выявлены имеющиеся в данной сфере проблемы, и предложены направления их решения. Констатируется, что проблема детства значительно обострилась после приобретения страной своей независимости, которая сопровождалась политическими и социально-экономическими нестабильностями, спадом производства во всех отраслях национальной экономики, инфляцией, безработицей и другими негативными факторами. Отмечено о снижении роли государства в системе социальной защиты детства на фоне всего этого. Далее авторами исследованы содержательные моменты законодательства в области защиты прав детей, разграничены обязанности сторон и государственных органов в указанной сфере. Выводы обоснованы конкретными статистическими данными, показаны достигнутые успехи в области защиты прав ребенка.

Ключевые слова: права, обязанности, защита, инфляция, безработица, здравоохранение, образование, детский труд, насилие, попечение, опекунов.

PROBLEMS OF SOCIAL PROTECTION OF CHILDREN IN THE KYRGYZ REPUBLIC AND WAYS TO SOLVE THEM

Annotation

In this article, the authors analyzed the current state of the sphere of social protection of children, as a result of which problems in this area were identified, and directions for their solution were proposed. It is stated that the problem of childhood worsened significantly after the country gained its independence, which was accompanied by political and socio-economic instability, a decline in production in all sectors of the national economy, inflation, unemployment and other negative factors. It is noted that the role of the state in the system of social protection of childhood is declining against the background of all this. Further, the authors studied the substantive aspects of the legislation in the field of protecting the rights of children, delineated the obligations of the parties and state bodies in this area. The conclusions are substantiated by specific statistical data, the progress made in the field of protecting the rights of the child is shown.

Key words: rights, obligations, protection, inflation, unemployment, healthcare, education, child labor, violence, guardianship, guardianship.

Современная система социальной защиты детей в Кыргызской Республике стала формироваться и развиваться как отдельный правовой институт на этапе кардинальных изменений и реформ политического и социально-экономического плана, которая началась в 90-е годы прошлого века. С получением независимости, страна в переходный период начала переживать большие трудности и вместе с этим, проблема детства также значительно обострилась. Причинами такой трудности стали политическая и социально-экономическая нестабильность, негативные последствия перехода к рыночной экономике, спад производства во всех отраслях экономики, инфляция, дороговизна предлагаемых товаров и услуг, безработица и миграция населения. Роль государства в системе социальной защиты детства резко снизилась, также снизилась общий жизненный

уровень населения, государство почти перестало выделять деньги на социальное обеспечение детей и в итоге все это отрицательно повлияло на здоровье, материальное положение, питание, образование и воспитание детей.

Существенные изменения в сторону улучшения начали происходить после ратификации Кыргызской Республикой Конвенции ООН о правах ребенка в 1994 году, которая стала толчком к возобновлению деятельности государства в области защиты прав и интересов детей. Присоединившись ко Всемирной декларации «Об обеспечении выживания, защиты и развития детей», Кыргызстан приступила к плану реализации Конвенции, вошла в Комитет ООН по правам ребенка. После ратификации Конвенции о правах ребенка начался активный процесс законотворческой деятельности и реорганизации органов управления социальной защиты детей.

В результате совместной деятельности государственных органов, детского фонда ООН ЮНИСЕФ и гражданского сообщества была принята государственная программа «Новое поколение». Кыргызстан в 2006 году первым среди стран Центральной Азии принял Кодекс Кыргызской Республики «О детях» [1]. В ней были закреплены права детей, установлены принципы и механизмы защиты детей, определены обязанности органов государственной власти и организаций, ведущих свою деятельность в области детства. Главной целью Кодекса Кыргызской Республики «О детях» и Государственной программы по реализации прав детей Кыргызстана «Новое поколение» являлись разработка и дальнейшее совершенствование институциональных основ по улучшению положения детей в Кыргызской Республике.

Целью нашей статьи является изучение современного состояния социальной защиты детей, их прав и ответственность сторон, обеспечивающих эти права.

По данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики, на начало 2021 года в Кыргызской Республике проживало 2 млн. 512 тыс. детей в возрасте до 18 лет, из которых более половины (51%) составили мальчики. По сравнению с началом 2020 года численность детей увеличилась почти на 56 тысяч, или на 2,3%.

Из общей численности детей на начало текущего года:

-44%- дети в возрасте до 7 лет (1 млн. 118 тыс. человек);

-43% - в возрасте 7-14 лет (1 млн. 74 тыс. человек);

-13% - подростки в возрасте 15-17 лет (320 тыс. человек).

Подавляющее большинство детей (67%) проживает в сельских населенных пунктах.

В 2020 году родилось более 158 тыс. детей, из них 81 тыс. мальчиков и 77 тыс. девочек, т.е. мальчиков рождается больше, чем девочек [2].

В Кыргызстане права несовершеннолетних детей указаны в следующих нормативно-правовых актах:

-Кодексе о детях, Конституция КР

-Конвенции ООН о правах ребенка,

-Семейном кодексе, Конституция КР

-Конституции КР.

В каждом их низ резюмируется о том, что у несовершеннолетнего гражданина республики есть права на ячейку общества, защиту, доступ к образованию и другое допущенное законом страны. Эти права должны быть зарегистрированы сразу же после его рождения. В духовном плане несовершеннолетний гражданин, как и дееспособный совершеннолетний гражданин, имеет право на развитие, уважение, а также:

- на доступ и взаимодействие с родственниками со стороны обоих родителей;

- на защиту своих гражданских прав и интересов, в том числе от негативного воздействия со стороны родителей и других родственников;

- на свое разумное мнение.

Если рассмотреть материальную сторону, то в данных законах указываются, что несовершеннолетний гражданин Кыргызстана имеет право:

- на содержание,

- на жилую площадь.

Согласно законодательству, родители являются прямыми воспитателями ребенка и должны не препятствовать его развитию, получению образования, воспитанию, укреплению здоровья. Подготовка ребенка к самостоятельной жизни в будущем также входит в их обязанности.

Согласно Семейному кодексу Кыргызской Республики [3], воспитывать и вкладывать в ребенка является обязанностью обоих родителей в равной степени. При этом причинять вред физическому и психологическому здоровью ребенка категорически запрещается. При невыполнении своих обязанностей они несут ответственность. Ответственность родителей за невыполнение своих обязанностей по отношению к своим детям прописаны в следующих законодательных актах:

Административный кодекс, где указывается:

- при не исполнении обязанностей по воспитанию и обучению – от 300 до 500 сомов;

- при злостном невыполнении своих указанных в законе исполнений по воспитанию и обучению – от 500 до 1000 сомов с привлечением к общественным работам на 8 часов;

- при действиях, которые становятся причиной принятия несовершеннолетним гражданином алкоголя, злоупотреблении наркотическими веществами, бродяжничества и попрошайничества – от 1000 до 2000 сомов.

Семейный кодекс, Конституции КР указывает лишение и ограничение прав родителей, если:

- идет уклон от исполнения своих прямых обязанностей, в том числе от выплаты алиментов;

- отказ без причины забирать ребенка из родильного дома или других похожих учреждений;

- не выполняют обязанности родителя злоупотребление правами;

- жестокое обращение с несовершеннолетними детьми и оказывают сексуальное, физическое и психическое насилие;

- совершение умышленного преступления противоречащее жизни и здоровью ребенка или супруга;
- допущение бродяжничества собственных детей;
- принуждение работы в тяжелых условиях;
- имеют хронические заболевания, как алкоголизм или наркомания.

В Уголовном кодексе КР предусмотрено наказание, если родителями несовершеннолетних детей не исполняются обязанности с жестким обращением:

- указан штраф в виде от 5000 сомов до 10 000 сомов или исправительные и общественные работы сроком на 2 года, либо лишение свободы на 2 года или ограничение свободы на такой же срок без права занимать до трех лет определенные должности.

Основные три составляющие входящие в обязанности государства - здравоохранение, образование и защита. Приоритетным из них является вопрос здравоохранения.

Первое - каждый несовершеннолетний гражданин страны имеет право получить квалифицированную медицинскую помощь.

Второе – право на бесплатное образование в школе. К сожалению, в настоящее время имеются не мало детей, которые не в силах получать образование. Причинами тому могут быть личностные, семейные и социальные факторы. Среди таких факторов можно выделить необходимость зарабатывать деньги несовершеннолетнему гражданину в помощь семье, миграция родителей в другие страны на заработки, обязывая старших детей школьного возраста ухаживать за младшими детьми, оставшимися на попечении бабушек и других родственников, развитие различных болезней у детей, инвалидность, психологические травмы, различного рода нарушения закона и другое.

По данным Нацстаткома КР, высокий уровень посещаемости в начальной и основной школе, наблюдается во всех регионах республики кроме Баткенской области (92%). Показатели посещаемости наиболее низкие в старших классах отмечены в городе Ош (78%), Чуйской и Ошской областях (по 79%) [2].

Государство обязано обеспечить личную неприкосновенность несовершеннолетнего гражданина, в том числе и защиту от психического или сексуального насилия, физического, жестокого и грубого обращения.

Право на труд у детей наступает при достижении им возраста 16 лет, об этом прописано в Трудовом кодексе КР. При приеме на работу данный возраст считается минимальным. Согласно Трудовому кодексу КР, снижение минимального возрастного порога допускается при следующих обстоятельствах:

По согласованию с представительным органом работников организации либо уполномоченным государственным органом в сфере труда с 15 лет в исключительных случаях;

С для выполнения в свободное от учебы время легкого труда, с 14 лет с письменного согласия одного из родителей (опекуна, попечителя) или органа опеки и попечительства, не причиняющего вреда здоровью и не нарушающего процесса обучения.

В Трудовом кодексе КР запрещается до 18 лет использовать:

-труд, который может нанести вред здоровью и развитию несовершеннолетнего гражданина

-принудительные работы независимые форм собственности,

-принудительные работы на производствах оказывающих вред здоровью

- работу, связанную с тасканием тяжестей.

По данным Нацстаткома КР [2], 26,7% несовершеннолетних граждан в стране привлекаются к эксплуатации детского труда. При этом дети мужского пола привлекаются к труду чаще, чем девочки (33,6 и 19% соответственно). Хотелось бы указать, что дети сельских поселений больше и чаще привлекаются к эксплуатации детского труда, чем несовершеннолетние граждане, живущие в городе. Самый высокий показатель детского труда по регионам наблюдается в Нарынской области (40,5%), а самые низкие показатели – в городах Бишкек (7,3%) и Ош (6,1%).

Согласно Семейному кодексу, права ребенка до 18 лет защищаются родителями. По достижению совершеннолетия, гражданин может осуществлять защиту самостоятельно своих прав и обязанностей.

Государственными органами, реализующие защиту прав детей являются Правительство КР, органы исполнительной власти, социальной защиты, местного самоуправления, суды, прокуратура. В обеспечении жизнедеятельности детей каждый из них выполняют отведенные им функции. К примеру, разработка государственной политики в сфере обеспечения прав и интересов детей и координация работы остальных органов входит в обязанности правительства, а контроль за соблюдением прав детей возлагаются на местные государственные органы.

В 2015 году Министерство социального развития КР запустил круглосуточно работающий телефон доверия специально для детей – 111, звонки к которому бесплатны для всех регионов. По данному номеру предоставляются консультации и рекомендации, оказывается психологическая помощь. Так в 2020 году в данный номер звонили более 137 тысяч детей, т.е. в сутки 377 звонков.

При отсутствии родителей нужды ребенка и его интересы представляют опекуны. Перед опекуном уполномоченным органом проверяется вся информация о них, касающихся материального благополучия, психологического здоровья, отсутствия судимости и др., которые считаются факторами обеспечения благополучной жизни ребенка.

Из всего вышесказанного зарисовывается картинка о том, что все у нас благополучно, все предусмотрено, все решено! Но так ли это? Обратимся еще раз к данным НСК КР. Так, в 2020 году в семьях на попечении и опеке было 14,3 тысяч детей, из них 5,4 тысяч – круглые сироты, в том числе 8,4 тысяч – на опеке и попечительстве и 5,9 тысяч детей – усыновленных/удочеренных. В 2019 года было выявлено более 2 тысяч несовершеннолетних граждан страны в возрасте до 18 лет, оставшихся без попечения и опеки родителей, из них 592 – круглые сироты [4].

Под опеку и попечительство всего были оформлены 1 055 детей, усыновлены 713 детей, из них кыргызскими семьями – 700 детей и иностранными гражданами – 13 детей. В школах-интернатах и детских домах для

детей-сирот в 2019 году находилось более 2 тысяч сирот и детей, оставшихся без надзора родителей.

По республике функционируют и принимают детей до 18 лет, 143 интернатных учреждения разных форм собственности, из которых 61 – государственный, 25 – муниципальных, 45 – частных, созданных негосударственными организациями, 12 – религиозных разных направлений.

Мы считаем, что еще одним тревожным звонком в сфере защиты детей является всё нарастающее насилие над детьми. Результаты кластерного обследования НСК КР, проведенного в 2019 году, показали, что ненасильственные методы воспитания применяются только к 23% детей, подвергаются физическому наказанию – 47,5%, суровому физическому наказанию – 5,4%. Каждый седьмой из 10 опрошенных детей подвергались психологическому давлению.

Еще одной важной проблемой стала состояние детей мигрантов, выезжающих на заработки. В Кодексе КР «О детях» термин «дети трудовых мигрантов» отсутствует. В 2019 году аппарат правительства КР предложил ввести такой термин, так как дети мигрантов, выезжающих на заработки на долгий срок, практически остаются без попечения, их даже можно назвать «социальными сиротами». По официальным данным, в настоящее время в трудовой миграции за границей и особенно в России и Казахстане трудятся около миллиона кыргызстанцев. При этом наибольшее количество детей, у которых родители зарабатывают за границей, приходится на Баткенскую, Джалал-Абадскую, Ошскую области и в город Ош.

Слишком много детей в Кыргызской Республике – свыше 11 000 – помещены в учреждения интернатного типа несмотря на то, что большинство из них имеют по крайней мере одного живого родителя. Эти дети лишены заботы родителей или близких родственников.

Будучи страной с разнообразными социальными неравенствами и факторами риска, Кыргызской Республике необходимо решить множество задач, призванных продвигать социальную защиту и инклюзию. Необходимо отметить, что наша страна достигла огромных успехов в области повышении благосостояния детей и реализации их прав, особенно в таких сферах, как выживаемость детей, лечение и профилактика ВИЧ/СПИДа, ювенальная юстиция и дошкольное образование. В то же время, остаются нерешенными проблемы с реализацией всех прав всех без исключения детей. На наш взгляд, для достижения дальнейшего прогресса в области защиты прав и интересов детей, необходимо обратить более пристальное внимание на решение таких проблем, как сокращение бедности, снижение материнской смертности, профилактика насилия в отношении детей и непосещения школы, деинституционализация детей, повышение качества социальных услуг и расширение прав и возможностей подростков.

Литература:

1. Кодекс Кыргызской Республики «О детях» от 10 июля 2012 года № 100.
2. Данные Нацстаткома КР. Режим доступа: <http://www.stat.kg/ru/news/den-zashity-detej-cifry-i-fakty>

3.Семейный кодекс Кыргызской Республики от 30 августа 2003 года № 201.

4.А.Абдуллаева. Кыргызстан: какие права есть у ребенка и как они должны защищаться? Режим доступа: <https://cabar.asia/ru/kyrgyzstan-kakie-prava-est-u-rebenka-i-kak-oni-dolzhny-zashhishhatsya>

Кенешова Э.Б., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

САНАРИПТЕШТИРҮҮ МЕЗГИЛИНДЕ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН САПАТЫН БААЛОО

Аннотация

Макалада санариптештирүү шартында билим берүүнүн сапатын баалоо маселелери камтылган. Ошондоой эле Кыргыз Республикасынын жогорку билим берүү системасы, билим берүүнүн сапатын баалоонун мааниси каралат. Билим берүүнүн сапатын баалоо критерийлери жана санариптик баалоо ыкмалары, сунуштар берилет.

Түйүндүү сөздөр: санарип, билим берүү, тарбиялоо, баалоо, сапат, өнүгүү.

ОЦЕНКА КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Аннотация

В статье затронуты вопросы оценки качества образования в условиях цифровизации. Также рассмотрена система высшего образования Кыргызской Республики, важность оценки качества образования. Даны критерии оценки качества образования и методы цифровой оценки, рекомендации.

Ключевые слова: цифровое, образование, образование, оценка, качество, развитие.

ASSESSING THE QUALITY OF EDUCATION IN THE ERA OF DIGITALIZATION

Annotation

The article touches on the issues of assessing the quality of education in the context of digitalization. The higher education system of the Kyrgyz Republic and the importance of assessing the quality of education are also considered. Criteria for assessing the quality of education and methods of digital assessment, recommendations are given.

Keywords: digital, education, education, assessment, quality, development.

Киришүү. Билим берүү ар бир коомдун өнүгүшүнүн негизги фактору болуп саналат. Билим берүүнүн сапаты – бул окуучулар менен студенттердин билим деңгээлин, компетенцияларын жана жөндөмдөрүн баалоо процессин камтыган татаал система. Сапатты баалоо – билим берүүнүн натыйжалуулугун арттыруунун негизги аспектиси болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын жогорку билим берүү системасына эмнелер кирет? Жогорку кесиптик билим берүү – бакалаврларды, магистрлерди жана адистерди (орто жалпы, башталгыч, орто жана жогорку кесиптик билимдин базасында) даярдоого, кайра даярдоого багытталган жана студенттердин кесиптик билимдерди, көндүмдөрдү өздөштүрүүсүнө жана КРнын мыйзамдарына ылайык социалдык-инсандык компетенцияларды калыптандырууга багытталган улуттук квалификация системасы. ЖОЖдон кийинки кесиптик билим берүү илимий жана илимийпедагогикалык кадрларды даярдоого, философия доктору (PhD)/профили боюнча илимдин кандидаты жана

илимий даражаларын ыйгарууга, ошондой эле адистештирилген медициналык билим берүү (ординатура) программаларын ишке ашырууга багытталган. Илимий жана илимий-педагогикалык кадрларды даярдоо жогорку кесиптик билим берүү уюмдарында жана илимий мекемелерде түзүлгөн конкурс, аспирантура, адъюнктура, докторантура жана негизги докторантура (PhD/профили боюнча) аркылуу жүзөгө ашырылат.

Билим берүүнүн сапатын баалоонун мааниси. Билим берүүнүн сапатын баалоо төмөнкү максаттарды көздөйт:

- окуучулардын/студенттердин билим деңгээлин аныктоо;
- окутуунун эффективдүүлүгүн өлчөө;
- билим берүү системасын жакшыртуу;
- окутуучулардын квалификациясын жогорулатуу;
- эл аралык стандарттарга шайкеш келүүнү камсыз кылуу.

Билим берүүнүн сапатын баалоо ыкмалары. Билим берүүнүн сапатын баалоонун негизги ыкмалары төмөнкүлөр:

Тестирлөө жана баалоо системалары – улуттук жана эл аралык деңгээлдеги тесттер окуучулардын жана студенттердин билим деңгээлин аныктоого жардам берет (мис., PISA, OPT ж.б.).

Мониторинг жана талдоо – билим берүү уюмдарынын натыйжалуулугун талдоо, окуучулардын жетишкендиктерин мониторинг кылуу.

Аккредитация жана лицензиялоо – окуу жайлардын сапатын баалоо үчүн көз карандысыз уюмдар тарабынан жүргүзүлгөн текшерүү.

Сурамжылоо жана интервью – окуучулар, ата-энелер, мугалимдер жана жумуш берүүчүлөр арасында сурамжылоо жүргүзүү.

Окуучулардын портфолиосу – окуучунун жетишкендиктерин жана өнүгүүсүн чагылдырган материалдарды топтоо.

Билим берүүнүн сапатын жогорулатуу жолдору.

Мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу – окутуучулардын кесиптик өнүгүүсүнө шарт түзүү.

Окутуу программаларын жаңылоо – замандын талабына ылайык актуалдуу программаларды иштеп чыгуу.

Санариптик технологияларды колдонуу – билим берүүнү санариптештирүү жана инновациялык окутуу ыкмаларын колдонуу.

Окуучуларга жеке мамиле жасоо – окуучулардын жөндөмүнө жана муктаждыктарына жараша окутуу методдорун колдонуу.

Материалдык-техникалык базаны чыңдоо – окуу жайларын заманбап технологиялар менен камсыздоо.

Билим берүүнүн натыйжалуулугун узак мөөнөттүү баалоо – окутуучулардын карьералык жетишкендиктери жана билим берүү системасынын коомго тийгизген таасирин талдоо.

Санариптештирүү шартында билим берүүнүн сапатын баалоо актуалдуу жана маанилүү маселе болуп саналат. Бул процессте билим берүү мекемелери санарип технологияларды кеңири колдонуу менен сапатты көзөмөлдөө жана баалоо механизмдерин өркүндөтүп жатышат.

Санариптештирүүнүн билим берүүгө тийгизген таасири. Окутуу жана баалоо процесстеринин автоматташтырылышы. Электрондук билим берүү платформаларынын (Moodle, Google, Classroom ж.б.) колдонулушу. Санариптик билим берүү ресурстарынын ар түрдүүлүгү. Интерактивдүү жана адаптивдүү окутуу ыкмалары. Үлгүлүү баалоо критерийлерин иштеп чыгуу жана реалдуу убакытта мониторинг жүргүзүү.

Билим берүүнүн сапатын баалоо критерийлери. Студенттердин/окуучулардын жетишкендиги – тесттер, электрондук портфолиолор, онлайн сурамжылоолор аркылуу баалоо. Окутуучулардын ишмердүүлүгү – санариптик компетенттүүлүк деңгээли, онлайн сабактарды уюштуруу жөндөмдүүлүгү. Окутуу процессинин эффективдүүлүгү – интерактивдүү платформаларды колдонуу, окутуунун жеке ыңгайлашуусу. Санариптик ресурстар жана инфраструктура – техникалык жабдуулар, интернет жеткиликтүүлүгү, программалык камсыздоо. Билим берүүнүн жеткиликтүүлүгү жана инклюзивдүүлүгү – ар түрдүү мүмкүнчүлүктөргө ээ болгон студенттер үчүн ыңгайлашкан билим берүү шарттары.

Санариптик баалоо ыкмалары. Онлайн тесттер жана кыска мөөнөттүү баалоо инструменттери (Google Forms, Kahoot, AVN ж.б.). Электрондук портфолиолор – студенттердин жеке өсүшүн жана жетишкендиктерин көрсөтүү үчүн. Интерактивдүү аналитика жана жасалма интеллект колдонуу – студенттердин алсыз жана күчтүү жактарын аныктоо. Автоматташтырылган баалоо системалары – чоң маалыматтарды анализдөө аркылуу индивидуалдуу сунуштарды берүү. Келечектеги чакырыктар жана мүмкүнчүлүктөр. Санариптик баалоо инструменттерин кеңири жайылтуу. Окутуучулардын санариптик компетенттүүлүгүн жогорулатуу. Маалыматтардын коопсуздугун жана купуялуулугун камсыз кылуу. Билим сапатын реалдуу убакыт режиминде баалоо механизмдерин өркүндөтүү.

Санариптештирүү шартында билим берүүнүн сапатын баалоону өркүндөтүү үчүн төмөнкү сунуштарга көңүл буруу маанилүү:

Санариптик баалоо инструменттерин киргизүү. Автоматташтырылган тесттерди жана онлайн сурамжылоолорду колдонуу (Google Forms, Kahoot, Moodle ж.б.). Электрондук портфолиолорду жайылтуу – студенттердин өнүгүүсүн динамикалуу көзөмөлдөө үчүн. Жасалма интеллект жана чоң маалыматтарды анализдөө аркылуу студенттердин ийгиликтерин жана алсыз жактарын аныктоо.

Комплекстүү баалоо механизмдерин иштеп чыгуу. Формативдик жана суммативдик баалоону айкалыштыруу – окуу процессинде үзгүлтүксүз баалоо жүргүзүү. Көп булактуу маалыматтарды колдонуу – тесттерден тышкары, студенттердин чыгармачыл ишмердүүлүгүн, практикалык көндүмдөрүн баалоо. Окутуучулардын кесиптик компетенттүүлүгүн баалоо – методикалык даярдыгы, санариптик көндүмдөрү, студенттер менен иштөө деңгээли.

Интерактивдүү жана адаптивдүү окутуу ыкмаларын өнүктүрүү. Окуучулардын/студенттердин индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн эске алуу – билим берүүнү ыңгайлаштыруу. Практикалык жана долбоордук ишмердүүлүккө басым жасоо – теорияны практика менен айкалыштыруу.

Мониторинг жана сапатты контролдоо механизмдерин күчөтүү. Реалдуу убакытта окуучулардын жетишкендиктерин көзөмөлдөө үчүн аналитикалык системаларды колдонуу. Кайтарым байланыш механизмдерин өркүндөтүү – студенттер жана ата-энелер менен үзгүлтүксүз байланышты камсыз кылуу. Окуу процесстеринин сапатына тышкы жана ички аудит жүргүзүү.

Санариптик инфраструктураны жакшыртуу. Жогорку ылдамдыктагы интернет жана заманбап окутуу платформаларына жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу. Окутуучуларды санариптик технологияларды пайдаланууга үйрөтүү. Маалыматтардын коопсуздугун камсыз кылуу жана академиялык адептүүлүк принциптерин сактоо.

Билим берүүнүн сапатын баалоо санариптик технологияларды интеграциялоо, инновациялык ыкмаларды колдонуу жана окутуучулардын профессионалдык өсүшүн камсыз кылуу менен өркүндөтүлүшү мүмкүн. Мындан тышкары, сапатты көзөмөлдөө жана студенттердин окуу жетишкендиктерин системалуу түрдө анализдөө билим берүү мекемелерине үзгүлтүксүз жакшыртуу мүмкүнчүлүгүн берет.

Корутунду. Билим берүүнүн сапатын баалоо – бул билим берүү системасын өркүндөтүүнүн маанилүү куралы. Бул процессти эффективдүү уюштуруу үчүн илимий негизделген методдорду колдонуу жана билим берүү стандарттарын үзгүлтүксүз өркүндөтүү зарыл. Натыйжалуу баалоо системасы сапаттуу билим берүүнү камсыз кылууга жана келечек муундун компетенттүү, атаандаштыкка жөндөмдүү болуусуна өбөлгө түзөт.

Санариптештирүү билим берүүнүн сапатын баалоо процессин жаңы деңгээлге чыгарып, эффективдүү мониторинг жана талдоо жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Санариптик технологияларды туура колдонуу билим берүүнүн сапатын жогорулатууга жана ар бир студентке жеке мамиле кылууга өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1.Бордовский Г. А., Нестеров А. А., Тряпицына С. Ю. "Управление качеством образовательного процесса: монография". Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, 2001.

2.Пасынок Ю. Ю. "Новая система оценки качества образования, ориентированная на современные результаты образования (инновационный проект)". Москва: Издательство "Педагогический поиск", 2010.

3.Павлова Н. В. "Управление образованием на муниципальном уровне: тенденции и перспективы". Москва: Издательство "Академия", 2012.

4.Фищенко К. С. "Современные подходы к определению качества образования в различных системах оценки эффективности". Москва: Издательство "Педагогика", 2015.

5.Ainsworth L. "Common Formative Assessment: An Overview". Englewood, CO: Advanced Learning Press, 2006.

6.Black P., Wiliam D. "Developing the Theory of Formative Assessment". Educational Assessment, Evaluation and Accountability, 2009.

7.Агранович А., Полетаев А., Фатеева А. "Российское образование в контексте международных показателей: 2008. Сопоставительный доклад". Москва: Издательство "Логос", 2008.

8.Бахмутский А. Е. "Оценка качества школьного образования: монография". Москва: Издательство "Педагогическое общество России", 2007.

*Арстанбек кызы Г., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Сулайманова Д.К., э.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫ ОКУТУУДА ЖАНА ТАРБИЯЛООДО АТА-ЭНЕНИН РОЛУ

Аннотация

Бул макалада ата-эненин билим берүү процессиндеги ролу жөнүндө маселе каралат. Ошондой эле окутууда жана тарбиялоодогу көйгөйлөр, аны туура чечүү жолдору да каралат. Билим берүү жараянындагы тарбиялоонун түрлөрү, башталгыч класс окуучусунун окууга болгон кызыгуусун арттыруу маселелери да камтылган. Баланы тарбиялоодогу туура режимди сактоо, мотивация берүү боюнча сунуштар да айтылат.

Түйүндүү сөздөр: башталгыч класс окуучусу, мугалим, ата-эне, билим берүү, тарбиялоо, окуу процесси, үй-бүлө, коом.

РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ В ОБУЧЕНИИ И ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

В данной статье рассматривается роль родителей в воспитательном процессе. Также рассмотрены проблемы обучения и воспитания и пути их решения. Также включены виды обучения в учебный процесс, вопросы повышения интереса учащихся начальных классов к учебе. Также даются рекомендации по поддержанию правильного режима воспитания ребенка и приданию мотивации.

Ключевые слова: ученик младших классов, учитель, родители, образование, воспитание, процесс обучения, семья, общество.

THE ROLE OF PARENTS IN THE EDUCATION AND UPBRINGING OF CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE

Annotation

This article examines the role of parents in the educational process. The problems of training and education and ways to solve them are also considered. Also included are types of training in the educational process, issues of increasing the interest of primary school students in learning. Recommendations are also given on how to maintain a proper child-rearing regime and provide motivation.

Key words: primary school student, teacher, parents, education, upbringing, learning process, family, society.

Киришүү. Башталгыч билим берүү – баланын интеллектуалдык жана моралдык өнүгүүсүндө өтө маанилүү этап болуп саналат. Бул баскычта ата-энелердин колдоосу жана катышуусу баланын окуусуна болгон мамилесин, тарбиясын жана келечектеги ийгиликтерин аныктайт. Бул макалада башталгыч класстарды окутууда жана тарбиялоодо ата-эненин ролу каралат.

Ата-энелер баланын билим алуусунда негизги таасир берүүчү фигуралардын бири болуп эсептелет. Алардын колдоосу жана катышуусу баланын интеллектуалдык, эмоционалдык жана социалдык өнүгүүсүнө чоң

таасирин тийгизет. Бирок билим берүү процессинде ата-энелердин ролуна байланыштуу бир катар көйгөйлөр кездешет.

Ата-энелердин билим берүү процессине жетиштүү деңгээлде катышпашы. Айрым ата-энелердин жумуштун көптүгүнөн же билим берүү процессинин маанилүүлүгүн түшүнбөгөндүктөн балдарынын окуусуна жетиштүү көңүл бурбоосу.

Билим берүү боюнча жетиштүү маалыматынын жоктугу. Кээ бир ата-энелер балдарды кантип окутуу же аларга туура мотивация берүү боюнча маалыматы жок болгондуктан, натыйжасыз методдорду колдонушу мүмкүн.

Финансылык көйгөйлөр. Айрым үй-бүлөлөрдүн материалдык абалы начар болгондуктан, балдарын сапаттуу билим берүү мекемелерине жөнөтө албайт же кошумча окуу материалдарын камсыз кыла албайт.

Мугалимдер менен байланыштын жетишсиздиги. Кээ бир ата-энелер мектеп менен кызматташууга анча активдүү болбойт, бул баланын жетишкендигине терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

Технология жана социалдык медиа таасири. Балдар убактысын телефон, интернет жана социалдык тармактарда көп өткөргөндүктөн, билим алууга кызыгуусу төмөндөп, ата-эне менен болгон жандуу баарлашуу азайууда.

Бала жашоодогу алгачкы билимди үй-бүлөдөн алат. Ата-энелер туура адаттарды, моралдык баалуулуктарды жана окууга болгон мамилени калыптандырат. Окуу процессинде ата-эненин колдоосу баланын жетишкендигине түздөн-түз таасир этет. Ата-эненин мугалимдер жана мектеп администрациясы менен кызматташуусу билим берүү процессинин натыйжалуулугун жогорулатат. Баланы өз алдынча ойлоого, изденүүгө үйрөтүүдө ата-энелердин орду чоң.

Ата-эненин билим берүү процессиндеги ролу. Ата-энелер балдардын билим алуусунда жана окуу жетишкендиктерин жакшыртууда төмөнкү маанилүү ролдорду аткарышат:

Окууга болгон кызыгууну арттыруу – үйдө китеп окуу, сабактар боюнча талкуулар жүргүзүү жана позитивдүү окуу чөйрөсүн түзүү баланын билимге болгон кызыгуусун жогорулатат.

Жардамы жана көзөмөлү – үй тапшырмаларын аткарууда көмөк көрсөтүү, бирок баланын өз алдынча иштөөсүнө да шарт түзүү зарыл.

Туура режимди сактоо – окуучунун уйку тартибин, эс алуу жана окуу убактысын туура уюштуруу анын окуудагы натыйжалуулугун арттырат.

Мотивация берүү – баланы мактоо, колдоо жана анын жетишкендиктерине кызыгуу көрсөтүү окууга болгон шыктандырууну күчөтөт.

Мугалим менен кызматташуу – ата-энелер менен мугалимдердин тыгыз байланышта болушу окуу процессинин сапатын жакшыртат жана баланын ийгилигин камсыз кылат.

Окутууда технологияны пайдалануу – ата-энелер балдарына билим берүү платформалары, онлайн курстар жана электрондук китептер аркылуу кошумча билим алууга мүмкүнчүлүк түзө алышат.

Ата-эненин тарбия процессиндеги ролу. Башталгыч класстарда тарбиялоо ата-энелердин активдүү катышуусун талап кылат. Алар төмөнкү негизги багыттар боюнча балдарды тарбиялоого жардам бере алышат:

Моралдык жана адеп-ахлактык тарбия – балдарга туура баалуулуктарды, боорукердикти, чынчылдыкты жана жоопкерчиликти үйрөтүү.

Эмгек тарбиясы – кичине кезинен тартып өз алдынча болууга жана үй иштерине катышууга үйрөтүү.

Социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүү – балдарга коомдук жүрүм-турум эрежелерин, достук мамилени жана командада иштөөнү үйрөтүү.

Дени сак жашоо образын калыптандыруу – спортко, туура тамактанууга жана ден соолукка кам көрүүгө үйрөтүү.

Эмоционалдык колдоо көрсөтүү – балага сүйүү, түшүнүү жана колдоо көрсөтүү анын психологиялык абалына жана окуудагы жетишкендиктерине чоң таасир этет.

Маданий жана руханий тарбия – балдарды улуттук каада-салттар, маданият жана руханий баалуулуктар менен тааныштыруу.

Коомдук жоопкерчиликти өнүктүрүү – балдарга айлана-чөйрөгө кам көрүү, кайрымдуулук иштерине катышуу жана коомдук пайдалуу иш-чараларга аралашуу маанилүү экенин түшүндүрүү.

Баланын билим алуу процессине катышуунун маанилүүлүгүн түшүндүрүүчү тренингдерди өткөрүү. Мектеп менен ата-эне ортосунда туруктуу байланыш түзүп, жолугушууларды жана консультацияларды өткөрүү. Билимге болгон кызыгууну арттыруу үчүн мактоо, колдоо жана стимул берүү ыкмаларын колдонуу. Китеп окууну үй-бүлөлүк көнүмүш адатка айландыруу, биргелешкен интеллектуалдык иш-чараларды уюштуруу. Билим берүүчү тиркемелерди, онлайн курстарды жана интерактивдүү платформаларды баланын билимин өнүктүрүү үчүн пайдалануу.

Ата-эне билим берүү процессинде чечүүчү ролду ойнойт. Бирок, ар кандай көйгөйлөр алардын толук кандуу катышуусуна тоскоол болушу мүмкүн. Бул маселелерди чечүү үчүн ата-энелер, мугалимдер жана коомчулук биргеликте иш алып баруусу зарыл. Ошондой эле, ата-энелердин билим берүү жаатындагы маалыматын жогорулатуу, алардын мотивациясын күчөтүү жана мектеп менен болгон байланышын бекемдөө негизги максат болушу керек.

Жыйынтык. Башталгыч класстарды окутууда жана тарбиялоодо ата-эненин ролу өтө маанилүү. Алар балдарынын окууга болгон кызыгуусун арттырып, билимди терең өздөштүрүүсүнө жардам берип, туура тарбия берип, социалдык жана моралдык өнүгүүсүнө чоң салым кошушат. Ошондуктан, ата-энелер мугалимдер менен тыгыз байланышта болуп, балдарына татыктуу билим жана тарбия берүүдө активдүү катышуусу зарыл. Мындан тышкары, ата-энелер заманбап технологиялардын мүмкүнчүлүктөрүн колдонуп, балдарынын билим алуусун ар тараптуу өнүктүрүүгө көмөктөшүшү керек.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Выготский, Л.С. Мышление и речь. Москва: Педагогика, 1984.
- 2.Мадаминов Г. Дасторкон четиндеги маданият. Бишкек 2020.

3.Жаманбаев Ж. Кыргыз этнопедагогикасы: теория жана практика. Бишкек: Кыргызстан, 2010.

4.Абдрахманов Ж. Эне тилин окутуудагы үй-бүлөнүн ролу. Бишкек: Аркус, 2005.

5.Табылдиева Г. Кыргыз элинин үй-бүлөлүк тарбиясы. Бишкек: Илим, 2007.

6.Бруднов А.А. Психология семейного воспитания. Москва: Академия, 2003.

Жакыпова Ш.О., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындангы ЭАУ

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНА БИЛИМ БЕРҮҮДӨ СОЦИАЛДЫК ТАРМАКТАРДЫН РОЛУ

Аннотация

Бүгүнкү заманда санариптик технологиялар билим берүү процессинде маанилүү ролду ойнойт жана социалдык медиа окуу куралдарынын бири болуп калды. Бул макалада башталгыч билим берүү чөйрөсүндө социалдык медианы колдонуу мүмкүнчүлүктөрү, алардын окуу процессине тийгизген таасири жана мүмкүн болуучу тобокелдиктер каралат.

Түйүндүү сөздөр: окуучу, билим берүү, социалдык тармак, санарип, интернет, гаджет.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В ОБРАЗОВАНИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация

В наши дни цифровые технологии играют важную роль в образовательном процессе, и социальные сети стали одним из инструментов обучения. В этой статье рассматриваются возможности использования социальных сетей в начальном образовании, их влияние на процесс обучения и потенциальные риски.

Ключевые слова: ученик, образование, социальная сеть, цифровой, интернет, гаджет.

THE ROLE OF SOCIAL MEDIA IN THE EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation

Nowadays, digital technologies play an important role in the educational process, and social networks have become one of the learning tools. This article examines the possibilities of using social media in primary education, their impact on the learning process, and potential risks.

Keywords: student, education, social network, digital, internet, gadget.

Киришүү. Санариптик технологиянын жана интернеттин өнүгүшү менен салттуу класстан тышкары кеңейүүдө. You Tube, Facebook, Instagram, Tiktok жана башка адистештирилген билим берүү платформалары сыяктуу социалдык сеттер медиа байланыш каражаты гана эмес, ошондой эле жаш окуучулардын окуу процессине болгон мотивациясын жана катышуусун жогорулатуу үчүн маанилүү курал болуп калат.

Социалдык медиа окуу куралы катары. Билим берүүчү видеолор жана мазмун.

Ютуб жана Тик Ток сыяктуу платформалар негизги көндүмдөрдү (окуу, математика, чет тилдер) өнүктүрүүгө багытталган окуу видеолорун сунуштайт.

Педагогдордун татаал темаларды жеткиликтүү жана оной жол менен түшүндүрүү үчүн контентти түзүү мүмкүнчүлүгү. Интерактивдүү окутуу.

Викториналар, сурамжылоолор жана социалдык тармактардагы билим берүү чакырыктары, билимди оюн түрүндө бекемдөөгө жардам берет. Сынактар

жана тапшырмалар аркылуу окуу процессин гамификациялоо. Байланыш жана кызматташуу.

Окуучулар жана ата-энелер үчүн окуу материалдарын алмашуу үчүн топтор жана жамааттар. Мугалимдер жана классташтар менен онлайн сабактар жана талкуулар. Окутууда социалдык медианы колдонуунун артыкчылыктары. Балдардын мотивациясын жана билим берүү процессине катышуусун жогорулатуу. Көптөгөн окуу материалдарынын болушу. Азыркы дүйнөдө зарыл болгон санариптик көндүмдөрдү өнүктүрүү. Студенттердин муктаждыктарына жекече мамиле кылуу жана окутууну адаптациялоо мүмкүнчүлүгү. Тобокелдиктер жана чакырыктар. Көңүл ачуучу мазмунга алаксытуу.

Жеке байланышты жана жандуу өз ара аракеттенүүнү чектөө. Ата-энелер жана тарбиячылар тарабынан контролдоо зарылдыгы. Окутууда социалдык медианы эффективдүү колдонуу боюнча көрсөтмөлөр. Мазмунду көзөмөлдөгөн атайын билим берүү топторун түзүү. Балдардын социалдык тармактарды коопсуз пайдалануусунун тобокелдиктери жана ыкмалары жөнүндө ата-энелерге такай маалымат берип туруу. Социалдык медианы окутуунун негизги ыкмасы эмес, кошумча курал катары колдонуу. Балдарда медиа сабаттуулукту онуктуруу менен бирге интернетте коопсуз журум-турумду уйротуу. Смартфондун дагы бир биз баалабаган озгочолугу- бул аудио китептерди угуу мүмкүнчүлүгү. Азыркы Ютуб доорунда аудио жомоктор жана мультфильмдерге орун бошотуп, арткы планга откон. Бул аптакыр туура эмес, анткени когнитивдик онугуу жагынан аудио жомок алда канча пайдалуу жана ал баланын мээсин жандуу визуалдык суроттор менен ашыкча жуктобой, фантазияны жана тил сезимин онуктурот.

Гаджеттерге тыюу салуу керекпи же уруксат берүүбү?

Көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдө мектепте гаджеттерге тыюу салынган. АКШда мындай тыюу салуу 2000 - жылдан бери күчүндө (бирок мектепке жана штатка жараша), Улуу Британияда 50% мектептерде 2007-жылдан, Францияда жана Австралияда 2018-жылдан, Канадада 2019 - жылдан бери уюлдук телефондорго тыюу салынган. Израилде гаджеттерге тыюу салуу 2016-жылдан бери окуучулар үчүн гана эмес, мугалимдер үчүн да бар: сабак учурунда телефондор жана башка электрондук шаймандар шкафтарда калышы керек. Изилдөөчүлөр мектеп окуучуларына мындай тыюу салуу менен байланышкан оң динамиканы байкашат: алар кылдаттык менен жана ойлонуу менен үйрөнүшөт. Бул башталгыч мектеп жашында ыктыярдуу көңүл буруу жөндөмү дагы эле калыптанып жатканын эстен чыгарбоо керек, ал кемчиликсиз эмес. Ошондуктан, эгер сиз баланы тандоонун алдына койсоңуз: татаал жана түшүнүксүз нерсени угуу же жөн эле Тик токтон бир видеону көрүү, көптөгөн балдар экинчи вариантты тандашат, анткени бул оңой. Ошентсе да, гаджеттер үйрөнүүдө абдан пайдалуу экенин тануунун кажети жок. Сабактарды интерактивдүү жана кызыктуу өткөрүүгө жардам берген көптөгөн кызматтар бар — жана балдарга пайдалуу маалымат алуу үчүн санариптик шаймандарды колдонууну үйрөтүү керек.

Эмне үчүн биз гаджеттерди балдарга ишенүүдөн коркобуз?

Келгиле, айрым популярдуу мифтерди талдап көрөлү:

«Гаджеттер жана оюндар социалдашууга зыян келтирет» деп айтышат бул туура эмес себеби: балалыгы санариптешүү доорунда өткөн адамдардын биринчи мууну өсүп, биз андан социалдашуу менен эч кандай глобалдык көйгөйлөрдү байкабайбыз.

“Оюндар пайдасыз, балдарды дудук кылат” деп айтылат бул туура эмес, видео оюндар, математика, илим жана англис тили боюнча академиялык көрсөткүчтөрдү жакшыртаарын далилдеген изилдөө бар. Алардын балдардын изилдөөгө болгон муктаждыгын канааттандырып, өз компетенцияларын сезимин өрчүтүшөт.

Баса, оюн сөзсүз мектеп программасын өздөштүрүүгө жардам бериши керек. Алардын жардамы менен, башкача айтканда, жумшак, жеке жөндөмдүүлүктөрүн, иштеп чыгуу жана сандык болот. Эгер бала оюнга, атүгүл эң пайдасыз оюнга кызыгып жатса, анда аны кантип ойноону үйрөтүүсүн сураныңыз. Ошентип, бала баарлашуу жөндөмүн өркүндөтүп, бирөөнү түшүндүрүп, үйрөтүп жаткандай сезилет. “Интернетте көптөгөн коркунучтар бар. Бала зордук-зомбулук көрүнүштөрүн көрүп же кибертравма кабылышы мүмкүн”. Бул чындык: интернет эң коопсуз жер эмес, жер жүзүндөгү башка жерлер сыяктуу. Бирок ата-энелер балдарга киберкоопсуздуктун негизлерин үйрөтө алышат, мазмунду көзөмөлдөй алышат жана баланын көйгөйлөрүн билүү үчүн ишеним мамилелерин үйрөтө алышат.

Эмне үчүн балдар гаджеттерге жабышышат?

Балдарыбыз акылын таанып баштагандан эле ата-энелер телефон-планшеттерди жана компьютерлерди жумушуна же болбосо көңүл ачуу максатында пайдаланганын көрүшөт. Балдарга айткан акылга караганда көзү менен көргөнүн тарбия катары алышат. Башкача айтканда чоңдор алар үчүн үлгү экендигин түшүнүшүбүз керек. Эгерде биз баланын гаджетти орду менен пайдаланышын кааласак, анда аны өзүбүз үлгү болуп аларга көрсөтүшүбүз керек. Көзүбүздү ачаарыбыз менен планшет менен телефонго жармашаарыбызды бала баарын байкап көрүп турат. Ал да биз сыяктуу ошол нерселер менен убактысын кызыктуу өткөрүп, көңүлүн көтөргүсү келет.

Үйдө смартфонду кантип пайдалуу колдонсо болот?

Эксперттер эле эмес, өзүбүз деле заманбап техниканын оң жана терс жактары бар экенине кошулабыз. Мисалы, смартфондор, планшеттер жана Компьютерлер балдарга билим берүү ресурстарына жана тиркемелерине мүмкүнчүлүк берет, бул аларга окууга жардам берет, логикалык ой жүгүртүүгө жана чыгармачылыкка түрткү берет. Гаджеттер балдардын чыгармачылыгын өнүктүрүүдө пайдалуу болушу мүмкүн. Балдарга сүрөттөрдү, видеолорду, музыканы түзүүгө жана түзөтүүгө, оюндарды түзүүгө, тил үйрөнүүгө жана башкаларга мүмкүнчүлүк берген көптөгөн колдонмолор бар. Бул алардын фантазиясын өнүктүрүүгө жана өзүн көрсөтүүгө өбөлгө түзөт, дейт педагогика илимдеринин кандидаты, перинаталдык, балдар жана үй — бүлө психологу, эл аралык онлайн психология институтунун эксперти Юлия Лебедева.

Балаңызгы смартфон көңүл ачуу үчүн гана эмес, кызыктуу окуу куралы экендигин көрсөтүңүз. Бир нече пайдалуу тиркемелерди жүктөп алсаңыз болот.

-“Окутуу.ру”- бул жерде окуучулар кошумча өздөштүрүүнү талап кылган темалар боюнча тапшырмаларды аткара алышат. Же кандайдыр бир себептерден улам класста калтырылган темалар менен ата-энелер менен бирге барып.

-Buddy- Бул айтылыш симулятору. Ал англисче сөздөрдүн туура айтылышын үйрөтөт, талдайт жана кеңеш берет.

-Chat GPT- бул OpenAI компаниясы тарабынан иштелип чыккан жасалма интеллект, ал колдонуучулар менен диалог жүргүзүүгө, суроолорго жооп берүүгө, тапшырмаларды чечүүгө жардам берүүгө, текст жаратууга, чыгармачыл иштерди түзүүгө жана башкаларга жөндөмдүү. Смартфон баланын чыгармачылыгын билдирүү куралы болушу мүмкүн. Көптөгөн балдар Ютубда блог видеолорун тартканды жакшы көрүшөт. Балаңыз башка блоггерлерди туурап, көчүрүп жатса дагы, анын чыгармачылыгын колдоо маанилүү. Биз баарыбыз башкалардын мисалдарынан үйрөнөбүз, адегенде көчүрүп, анан өзүбүздүн нерсени ойлоп табабыз. Балаңызга мүмкүнчүлүк бериңиз, бул таң калыштуу хобби келечекте анын кесиби болуп калышы мүмкүн.

Балдар үчүн гаджеттердин оң жактары.

Заманбап адам компьютерди колдонуу жана тармакты багыттоо жөндөмүнө ээ болушу керек. Анткени, биздин дүйнө азыр баары компьютерлештирилген. Балдардын логикасын, эс тутумун өнүктүрүүгө мүмкүндүк берген сапаттуу оюндар жана тиркемел бар. Балдардын оюнга болгон кызыгуусу көбүнчө IT- технологиянын башталышына айланышы мүмкүн, демек балаңызды туура багыттоо гана маанилүү. Бүгүнкү күндө онлайн билим берүү күч алууда. Үйдөн чыкпай эле репетитор менен окууга, ар кандай мектептерде, курстарда окууга, мастер- класстарга барууга болот. Бул ыңгайлуу жана чоң мүмкүнчүлүк. Балдарды гаджеттерден толугу менен коргоп, интернетти колдонууга тыюу салуунун кажети жок. Балага көңүл буруу, ага чыныгы баалуулуктардын- үй-бүлө, достук, баарлашуу, өнүгүүнүн маанисин жеткирүү маанилүү. Ал эми гаджеттер жашоодо ийгиликке жетүүдө жардамчы гана болушу керек. Соц тармактар балага дүйнөнүн башка бөлүктөрдү, маданияттар жана адамдар жөнүндө маалымат алууга мүмкүндүк түзөт. Интернетте жана социалдык медиада көптөгөн билим берүүчү контенттер жана ресурстар бар, бул балага интеллектуалдык өсүүгө шарт түзөт.

Терс жактары.

Окууну жана маалыматты кабыл алуунуда жана үйрөнүүдөгү кыйынчылыктар. Жаш кезинен гаджеттерди колгонгон көптөгөн заманбап балдар текстке баш ийүүдө, сөздөрдү сүйлөмгө байланыштырууда, окуянын маанисин түшүнүүдө мурунку фразаны сактоодо кыйынчылыктарга туш болушат. Демек, окуу менен байланышкан көйгөйлөр. Алар жалгыз сөздөдү жана кыска сүйлөмдөрдү түшүнүшөт, бирок тексттин маңызы алардан алыстап кетет, ошондуктан окуу кызыксыз болуп калат. Экранда көп ойноо көз булчуңдарынын туура эмес иштешин шарттайт. Көздөр жаркыраган, кыймылдуу объектилерди ээрчүүгө көнүп калышат жана көздү кыймылдабаган нерсеге буруу абдан кыйын.

1.Заманбап гаджеттердин электромагниттик нурлануусу балдардын жетиле элек нерв системасына терс таасирин тийгизет. 2. Аларга ашыкча

берилип кеткенде, балдар кол менен аракетти координациялоодо көйгөйлөрдү көрсөтүшөт, бул, мисалы, топ оюндарында байкалат. 3. Майда моторика да өнүкпөйт. Бала компьютердик чычканды колдонбостон, куруучу жана мозаика менен ойногондон пайда көрөт. Балдар керектүү сенсордук сезимдерди алышпайт. 4. Телефондордогу жана планшеттердеги экрандардагы кичинекей объекттерге жакындан кароо миопияны өнүктүрөт. 5. Гаджеттерге болгон кызыгуу баланын омурткасы үчүн да зыяндуу. Компьютерде отурган бала бир позицияда көпкө отурат, башы табигый эмес эңкейип турат.

Бала чыныгы жашоого болгон кызыгуусун жоготот. Ал сейилдөөнү, мобилдик же стол оюндарын ойноону, сүрөт тартууну, окууну каалайт. Бул класстар таасирдүү виртуалдык дүйнөгө салыштырмалуу кызыксыз жана кызыксыз сезилет. Бала гаджеттерге тиешеси жок нерселер жөнүндө сүйлөшүүгө жана талкуулоого кызыкдар эмес. Ал көптөгөн суроолорду бербейт, Бул башталгыч мектеп жашындагы табигый нерсе. Ал өзүнүн аппаратында ойногон оюндар жөнүндө сүйлөшкөндө гана жанданат. Бала тынчсызданып, кыжырданып, эгер гаджетсиз күн өткөрүү керек болсо, өзүн эч нерсе менен алек кыла албайт. Гаджетти алууга же интернетте өткөргөн убактысын чектөөгө аракет кылганда баланын агрессиясы, ачуусу келет.

Көз карандылыкты кантип женсе болот? Албетте, балаңыздан таптакыр гаджетти алып салуу мүмкүн эмес. Бул жерде психологиялык жактан сабаттуу жана чыдамдуу мамиле жасоо керек. Бирок ата- энелер катуу болуп, тандалган стратегиядан четтебеши керек. Балаңыз менен сүйлөшүңүз. Чынын айтканда, анын компютеринен же телефонуна башка жашоосу жакшы болот. Албетте, сиз ата- эне катары, анын билим алышын, жашоонун себебин таап, ийгиликке жетишин каалайсыз. Ал эми бул нерсеге жетүүгө ата- эне жардам берет. 1. Тартип . Баланын ар бир күнү так пландаштылышы керек. Ал үчүн пайдалуу жана кызыктуу иш- аракетти ойлоп табуу керек, ага жаккан курстарга жана ийримдерге жаздыруу керек. Ал сейилдөөгө, сабактарды өтүүгө жана эс алууга убакыт бөлүшү керек. Бул мезгилде ал гаджетти колдоно алат, бирок макулдашылган убакытта гана. 2. Жеке мисал. Балдар үйдөн эмнени көрсө ошону жасашат. Эгерде чоңдор бош убактысын соц сеттерде өткөрсө, анда бала дагы ошондой кылат. Үй- бүлөнүн жашоосуна жаңы каада- салттарды киргизүү, кантип чогуу эс алууну пландаштыруусу жакшы. Бул саякат, сейилдөө, кызыктуу жерлерге баруу, стол оюндары, биргелешкен проекттер, кол өнөрчүлүк, кулинардык чыгармачыл болушу мүмкүн. Балдар мындай көңүл ачууга кубанышат жана гаджеттерден алысташат. 3. Пайда. Интернет дүйнөсү көңүл ачууга гана эмес, өнүгүүнү каалаган адамга чоң мүмкүнчүлүк берет. Ата- энелер балага интернетте пайдалуу убакыт өткөрүүнүн жолдорун көрсөтүшү керек.

Жыйынтык. Социалдык медиа жаш окуучуларды сабаттуу мамиле жана көзөмөл менен окутууда пайдалуу курал боло алат. Алар мотивацияны, интерактивдүү окутууну жана кызматташууну жайылтышат, бирок колдонууда этият болууну талап кылышат. Окутуунун салттуу ыкмалары менен санариптик чөйрөнүн жаңы мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы тең салмактуулукту сактоо

менен билим берүү процессине санариптик технологияларды киргизүү маанилүү.

Колдонулган адабияттар:

1.Использование возможностей социальных сетей в образовательном процессе – авторы: И.С. Ткаченко, Ю.И. Богатырева; год издания: 2017.

2.Роль социальных сетей в системе воспитания школьников – автор: Н.А. Пронина; год издания: 2011.

3.Использование социальных сетей в образовательном процессе – авторы: А.А. Букаева, А.Т. Магзумова; год издания: 2015.

4.Жолдошбаев А.С., Сулайманова Д.К. Окутуунун инновациялык технологиялары (Окуу-усулдук колдонмо). Жалал-Абад, 2021.

5.Жолдошбаев А.С., Сулайманова Д.К. Инновационные технологии обучения (Учебно-методическое пособие). Жалал-Абад, 2022.

Айтчиева А.Ш., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ: КАК ПОВЫСИТЬ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы цифровой трансформации предприятия, а так же рассмотрены проблемы внедрения цифровых технологий в предприятие. Роль цифровых технологий в повышении эффективности производства, а также даны определения цифровой трансформации. Как правильно подойти к цифровой трансформации.

Ключевые слова: цифровая трансформация, эффективность производства, предприятие, управление, оптимизация.

САНАРИПТИК ТРАНСФОРМАЦИЯ: ӨНДҮРҮШТҮК ИШКАНАНЫН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН КАНТИП ЖОГОРУЛАТУУ КЕРЕК

Аннотация

Бул макалада ишкананын санариптик трансформация маселелери талкууланат. ошондой эле ишканага санариптик технологияларды киргизүү көйгөйлөрүн карашты. Өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууда санариптик технологиялардын ролу. жана санариптик трансформациянын аныктамалары берилген. Санариптик трансформацияга кантип туура мамиле кылуу керек.

Ачкыч сөздөр: санариптик трансформация, өндүрүштүн натыйжалуулугу, ишкана, башкаруу, оптималдаштыруу.

DIGITAL TRANSFORMATION: HOW TO INCREASE THE EFFICIENCY OF A MANUFACTURING ENTERPRISE

Annotation

This article discusses the issues of digital transformation of an enterprise, and also considered the problems of introducing digital technologies into the enterprise. The role of digital technologies in increasing production efficiency, and definitions of digital transformation are given. How to approach digital transformation correctly.

Keywords: digital transformation, production efficiency, enterprise, management, optimization.

Введение. В последние годы цифровые технологии стали неотъемлемой частью промышленного производства. Благодаря им предприятия становятся более гибкими и конкурентоспособными. Они помогают не только оптимизировать производственные процессы, но и значительно снижать затраты. Современные фабрики наполняются умными устройствами и алгоритмами искусственного интеллекта, которые делают их работу эффективнее и безопаснее.

Что же скрывается за понятием цифрового производства? Это интеграция цифровых технологий, таких как Интернет вещей, большие данные и искусственный интеллект, в традиционные производственные процессы. Речь идет не только об автоматизации, но и о более глубоком понимании и управлении всеми аспектами производства.

Развитие цифровых технологий становится вызовом для многих промышленных предприятий. Для сохранения конкурентных качеств предприятия должны гибко реагировать на изменения, быстро адаптироваться к новым условиям и непрерывно повышать эффективность производства.

Достигнуть этих целей можно разными способами, один из них - цифровая трансформация производства, то есть внедрение искусственного интеллекта, аналитики больших данных и других инноваций, а также повышение цифровой грамотности, добавление новых и корректировка существующих бизнес-процессов для получения большей прибыли.

Для достижения максимальных результатов важно применять технологические новинки в сочетании с проверенными методами управления. Это позволяет не только улучшать качество продукции, но и существенно сокращать сроки ее вывода на рынок. Рассмотрим, как цифровые технологии изменяют промышленности.

- Основные элементы цифровизации.
- Роль датчиков и Интернета вещей.
- Искусственный интеллект и автоматизация.
- Практические примеры и тенденции.

Что такое цифровая трансформация. Прежде всего следует определиться с тем, что такое цифровизация производства. Под ней мы будем понимать внедрение ИТ-технологий, которые с одной стороны, улучшают ключевые бизнес-показатели и повышают общую эффективность производства, а с другой - дают возможность выполнять рутинные задачи намного быстрее, чем обычно (в 10 и более раз). Как правило, речь идет о технологии искусственного интеллекта и о создании на ее базе систем оперативного управления производственным и технологическим процессом. Например, благодаря аналитике можно обрабатывать огромные массивы информации и находить в них закономерности, которые человек видеть не способен. ИИ помогает принять оптимальные решения на основе анализа данных, что особенно важно в производственных процессах, где нужно постоянно сокращать затраты и находить новые способы повышения эффективности. "Интернет вещей" создает единую сеть устройств для сбора и обмена данными, позволяет собирать необходимую для принятия решения информацию в режиме реального времени.

Цифровая трансформация дает возможность заработать быстрее конкурентов и затрачивать при этом намного меньше времени и ресурсов. Если предприятие использует технологии - оно конкурентоспособно, если нет - велик шанс, что компания потеряет свои позиции на рынке и закроет производство, не выдержав конкуренции с более продвинутыми соперниками.

Как выглядит цифровая трансформация. Чтобы получить наилучший результат, цифровая трансформация должна быть комплексной. Клиентам мы предлагаем подход, в основе которого лежит стратегическое планирование и акцент на комплексную оптимизацию наиболее выгодогоенерирующих процессов компании или отдельных предприятий с целью максимизации чистой прибыли. В первую очередь мы проводим диагностику, разрабатываем концепцию и стратегию внедрения цифровых технологий с учетом специфики

бизнеса, далее следует защита на управленческом уровне, утверждение стартового портфеля проектов с детальным расчетом экономического эффекта.

Важная часть трансформации - это организационная составляющая. Цифровизация не происходит одномоментно, она разделяется на этапы. Можно сказать, что каждая компания шаг за шагом проходит несколько уровней, начиная с предварительной работы и заканчивая полноценной интеграцией новых систем. Рассмотрим их подробнее:

Разработка стратегии цифровизации и ее защита перед руководством. Хорошая стратегия содержит анализ конкретных производственных процессов, которые нуждаются в улучшении. Там четко прописаны цели, этапы внедрения новых технологий, указаны сроки и ожидаемый бизнес-результат;

Создание проектного офиса. Это подразделение, которое будет внедрять цифровые технологии и отвечать за результат. Наличие отдельной структуры, сформированной под конкретный проект, поможет компании избежать ситуации, когда ответственность несут все и одновременно никто;

Обучение сотрудников тому, как правильно использовать в работе новые решения. На первое время будет полезно разработать инструкции и краткие памятки для работников, провести базовое обучение;

Оценка и тиражирование успешных решений, их распространение на другие процессы. Цифровизация одной сферы неизбежно влечет за собой перестроение и смежных областей.

Как правильно подойти к цифровой трансформации.

Заручиться поддержкой со стороны руководства: топ-менеджмент должен понимать необходимость изменений и поддерживать команду даже в тех случаях, когда она допускает ошибки;

Создать функциональные команды, объединяющие специалистов ИТ и бизнеса: это поможет не скатиться в крайности, когда изменения будут касаться только одной области, но не затрагивать другую;

Постоянно обучать кадров: сотрудники должны не просто работать с новыми инструментами, а развивать свои навыки в процессе самой трансформации;

Оценивать результаты: для эффективного внедрения технологий нужно регулярно отслеживать их влияние на бизнес и корректировать процесс при необходимости.

Выводы. Цифровая трансформация производственных предприятий направлена на повышение их эффективности, гибкости и конкурентоспособности. Внедрение современных цифровых технологий позволяет оптимизировать производственные процессы, улучшить качество продукции и снизить издержки.

Повышение производительности. Автоматизация и оптимизация процессов позволяют увеличить объем выпускаемой продукции без дополнительных ресурсов.

Снижение издержек. Точное прогнозирование и управление ресурсами уменьшают затраты на сырье, энергию и обслуживание оборудования.

Улучшение качества продукции. Постоянный мониторинг и анализ данных способствуют выявлению и устранению дефектов на ранних стадиях.

Гибкость производства. Цифровые технологии позволяют быстро адаптироваться к изменениям рынка и потребностей клиентов.

Для успешной реализации цифровой трансформации необходимо разработать стратегию, учитывающую специфику предприятия, инвестировать в современные технологии и обучение персонала, а также обеспечить интеграцию новых решений в существующие бизнес-процессы.

Использованная литература:

1. Бараков В.С. «Цифровая трансформация промышленных предприятий и экономический рост» // Экономика. – 2023. – Т. 11, № 4.

2. Тодорович С. «Подходы к оценке влияния цифровой трансформации на эффективность компаний» // Управление. – 2024. – Т. 11, № 87.

3. Бараков В.С. «Цифровая трансформация промышленных предприятий в цифровые бизнес-экосистемы» // Фундаментальные исследования. – 2023. – № 4.

4. Семенова Е.В., Кузнецов А.В. «Цифровая трансформация промышленных предприятий на основе интеллектуальных решений концепции "Промышленность 4.0"» // Экономика и предпринимательство. – 2022. – Т. 12, № 4.

Тагаева А.М., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

БАШТАЛГЫЧ КЛАСС ОКУУЧУЛАРЫНЫН ОКУУ ПРОЦЕССИНДЕ ОЮН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН КОЛДОНУУ

Аннотация

Бул макала башталгыч класстын окуучуларынын окуу процессинде оюн ишмердүүлүгүн колдонуу маселелери каралат. Оюн ишмердүүлүгүнүн билим берүү процессиндеги ролу, окуучулардын интеллектуалдык, эмоционалдык жана социалдык өнүгүүсүнө таасир этүүчү факторлор да берилген. Ошондой эле оюн ишмердүүлүгүн башталгыч класстын окуучуларынын окуу процессинде колдонуу жолдору сунушталат.

Түйүндүү сөздөр: башталгыч класс окуучусу, мугалим, билим берүү, тарбиялоо, оюн ишмердүүлүгү, өнүгүү.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ

Аннотация

В данной статье рассматривается использование игровой деятельности в процессе обучения младших школьников. Также представлена роль игровой деятельности в образовательном процессе, факторы, влияющие на интеллектуальное, эмоциональное и социальное развитие учащихся. Также предложены способы использования игровой деятельности в процессе обучения младших школьников.

Ключевые слова: младший школьник, учитель, обучение, воспитание, игровая деятельность, развитие.

USING GAMING ACTIVITIES IN THE LEARNING PROCESS FOR PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation

This article discusses the use of gaming activities in the learning process of primary schoolchildren. The role of gaming activities in the educational process, factors influencing the intellectual, emotional and social development of students are also presented. Ways to use gaming activities in the learning process of younger schoolchildren are also proposed.

Key words: junior schoolchild, teacher, training, education, play activity, development.

Киришүү. Билим берүү процессинде окуучулардын активдүү катышуусун камсыздоо жана билимди натыйжалуу өздөштүрүүгө көмөк көрсөтүү үчүн оюн ишмердүүлүгүн колдонуу маанилүү. Өзгөчө башталгыч класстагы балдар үчүн оюндар билимди кызыктуу жана жеткиликтүү кылып, алардын окууга болгон кызыгуусун арттырат. Бул макала башталгыч класс окуучуларынын окуу процессинде оюн ишмердүүлүгүн колдонуу жолдору жана анын билим берүүдөгү ролу талдоого алынат.

Оюн ишмердүүлүгү башталгыч класстын окуучулары үчүн табигый окуу формасы болуп саналат. Балдар ойноо аркылуу дүйнөнү таанып-билүү менен катар, билимдерди өздөштүрүп, логикалык жана чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт. Бирок билим берүү процессинде оюндарды натыйжалуу колдонууга бир катар тоскоолдуктар бар.

Башталгыч класстын окуучуларынын окуу процессинде оюн ишмердүүлүгүн колдонуудагы көйгөйлөр. Кээ бир мугалимдер оюнду жөн гана көңүл ачуучу ишмердүүлүк катары көрүп, аны сабакка интеграциялоого маани беришпейт. Оюн элементтерин колдонуу сабак убактысын узартууну талап кылышы мүмкүн, бирок мектеп программасынын жыштыгынан улам бул мүмкүн болбой калат. Оюн методдорунун толук иштелип чыкпаганы жана мугалимдерге жеткиликтүү колдонмо материалдардын аздыгы кыйынчылык жаратат. Кээде колдонулган оюндар билим берүү максаттарына туура келбей, жөн гана көңүл ачуучу аракет болуп калышы мүмкүн. Айрым окуучулар оюн процессине ашыкча берилип, сабактын негизги максатын унутуп коюшат же баш аламандык жаралышы мүмкүн. Интерактивдүү оюндарды өткөрүү үчүн керектүү технологиялар же ресурстар жетишсиз болушу мүмкүн.

Оюн ишмердүүлүгүнүн билим берүү процессиндеги ролу. Оюн ишмердүүлүгү окуучулардын интеллектуалдык, эмоционалдык жана социалдык өнүгүүсүнө таасир этүүчү негизги куралдардын бири болуп саналат. Ал төмөнкүдөй артыкчылыктарга ээ:

Көңүл ачуунун негизинде билим берүү – оюн аркылуу окутуу окуучулар үчүн кызыктуу болуп, алардын материалды жакшы өздөштүрүүсүнө жардам берет.

Иш-аракет аркылуу үйрөнүү – балдар практикалык тапшырмалар жана оюн сценарийлери аркылуу билимди тажрыйба жүзүндө кабыл алышат.

Коомдук көндүмдөрдү өнүктүрүү – оюндар аркылуу окуучулар кызматташууга, командада иштөөгө жана бири-бирине жардам берүүгө үйрөнүшөт.

Креативдүүлүктү жана ойломду өнүктүрүү – оюндар окуучулардын чыгармачылык ой жүгүртүүсүн жана логикалык анализ кылуу жөндөмүн өркүндөтөт.

Оюн ишмердүүлүгүн колдонуу жолдору. Башталгыч класстарда оюн элементтерин киргизүүнүн бир нече натыйжалуу ыкмалары бар:

Дидактикалык оюндар. Тематикалык карточкалар, ребустар жана логикалык тапшырмалар аркылуу жаңы билимдерди өздөштүрүү. Окуу, математика жана жаратылыш таануу сабактарында оюн методдорун колдонуу.

Ролдуу жана инсценировка оюндары. Окуучуларга каармандардын ролдорун аткартуу аркылуу теманы тереңирээк түшүндүрүү. Тарых, адабият жана коомдук сабактарда инсценировкаларды колдонуу.

Кыймылдуу жана интерактивдүү оюндар. Ден-соолукту чыңдоо максатында кыймылдуу оюндарды окуу процессине киргизүү. Интерактивдүү такталарды, компьютердик программаларды жана мобилдик тиркемелерди колдонуу.

Топтук жана командалык оюндар. Окуучуларды кичи топторго бөлүп, аларга биргелешкен тапшырмалар берүү. Чечим кабыл алуу жана пикир алмашуу жөндөмдөрүн өнүктүрүү үчүн дебаттык жана акыл оюндарын уюштуруу.

Оюн ишмердүүлүгү башталгыч класстын окуучулары үчүн билимди натыйжалуу жана кызыктуу түрдө өздөштүрүүгө жардам берет. Бирок аны туура колдонуу үчүн мугалимдердин билимин жогорулатуу, оюндарды максаттуу

тандоо жана сабакка туура интеграциялоо зарыл. Ошондой эле, оюн процессинде тартипти сактоо жана окуучулардын мотивациясын жоготпоо үчүн системалуу иш алып баруу керек.

Оюн методдорун сабакка туура интеграциялоо боюнча мугалимдерге квалификация жогорулатуу курстарын өткөрүү. Оюндарды билим берүү стандарттарына жана окуу программасына ылайыкташтыруу. Оюн элементтерин алдын ала сабактын планында белгилеп, анын натыйжалуулугун баалоо. Оюндар кыска убакыт ичинде натыйжалуу өткөрүлүшү үчүн алдын ала даярдык көрүү жана эффективдүү башкаруу. Оюн эрежелерин так белгилөө, окуучулардын жоопкерчилигин күчөтүү жана көзөмөл жүргүзүү. Интерактивдүү такталар, санариптик платформалар жана билим берүүчү тиркемелерди сабактарда активдүү колдонуу.

Корутунду. Башталгыч класс окуучуларынын окуу процессинде оюн ишмердүүлүгүн колдонуу алардын билимди өздөштүрүүсүн жакшыртып, окууга болгон кызыгуусун арттырат. Оюн элементтери менен байытылган сабактар окуучулар үчүн кызыктуу болуп, алардын чыгармачылык жана критикалык ой жүгүртүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Ошондуктан, мугалимдер оюн ишмердүүлүгүн сабакка интеграциялоо менен окуу процессинин натыйжалуулугун жогорулата алышат.

Колдонулган адабияттар:

1.Игровая деятельность в обучении: теория и практика. Автор: В.П. Пальчиков Издательство: Издательский дом, 2020

2.Игровые методики в педагогическом процессе. Автор: А.И. Гусев Издательство: Наука, 2019

3.Игровая педагогика: теория и практика Автор: Н.А. Егоров Издательство: Современная педагогика, 2018

4.Теория и практика использования игровых методов в обучении. Автор: Л.С. Петрова Издательство: Педагогика и наука, 2020.

Абдулматов А., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ИШКАНАЛАРДЫ САНАРИПТИК БАШКАРУУДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ

Аннотация

Бул макалада санариптик башкаруудагы негизги тоскоолдуктар жана алардын чечүү жолдору талданат. Санариптик технологиялардын башкаруу процессиндеги негизги колдонулуштары. Кыргызстандагы санариптик трансформация, ишканалар үчүн санариптик башкаруунун негизги мүмкүнчүлүктөрү саралган.

Түйүндүү сөздөр: ишкана, санарип, башкаруу, маалымат, коопсуздук, IT-билим берүү.

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ ЦИФРОВОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯМИ

Аннотация

В данной статье анализируются основные препятствия на пути цифрового управления и пути их решения. Обсуждаются основные возможности использования цифровых технологий в процессе управления. Цифровая трансформация в Кыргызстане, основные возможности цифрового управления для предприятий.

Ключевые слова: предприятие, цифровое, менеджмент, информация, безопасность, IT-образование.

PROBLEMS AND SOLUTIONS OF DIGITAL ENTERPRISE MANAGEMENT

Annotation

This article analyzes the main obstacles to digital governance and ways to solve them. The main opportunities for using digital technologies in the management process are discussed. Digital transformation in Kyrgyzstan, main opportunities for digital management for enterprises.

Keywords: enterprise, digital, management, information, security, IT education.

Киришүү. Санариптик технологиялар заманбап ишканалардын башкаруу процессинде негизги орунду ээлейт. Алар башкарууну автоматташтырууга, маалыматтарды натыйжалуу пайдаланууга жана операциялык иш-аракеттерди оптималдаштырууга жардам берет. Бирок, ишканаларды санариптик башкаруу процессинде бир катар көйгөйлөр жаралууда.

Санариптик башкаруу – бул ишканалардын ишмердүүлүгүн оптималдаштырууга, чыгымдарды азайтууга жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн арттырууга жардам берген заманбап башкаруу ыкмасы. Ал санариптик технологиялардын кеңири колдонулушун камтыйт жана бизнес-процесстерди натыйжалуу башкарууга өбөлгө түзөт. Санариптик технологиялар заманбап ишканалардын башкаруу процессинде маанилүү ролду ойнойт. Алар ишканалардын натыйжалуулугун жогорулатууга, чыгымдарды азайтууга жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн арттырууга жардам берет.

Санариптик технологиялардын башкаруу процессиндеги негизги колдонулуштары:

Маалыматтарды башкаруу жана анализдөө: Санариптик инструменттер чоң көлөмдөгү маалыматтарды чогултууга, сактоого жана талдоого мүмкүндүк берет, бул чечим кабыл алуу процессин оптималдаштырат.

Иш процесстерин автоматташтыруу: Роботтук процесс автоматташтыруу (RPA) жана башка технологиялар кайталануучу тапшырмаларды автоматташтырып, кызматкерлердин убактысын үнөмдөйт жана каталардын санын азайтат.

Коммуникация жана кызматташтыкты жакшыртуу: Булуттук технологиялар жана онлайн платформалар кызматкерлердин ортосундагы байланыштын эффективдүүлүгүн жогорулатып, алыстан иштөөгө шарт түзөт..

Каржы ресурстарын башкаруу: Санариптик продуктылар ишкананын каржылык ресурстарын башкаруунун натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Кыргызстандагы санариптик трансформация: Кыргызстанда санариптик трансформация мамлекеттик деңгээлде активдүү жүргүзүлүүдө. 2024-2028-жылдарга карата Санариптик трансформация концепциясы кабыл алынып, мамлекеттик кызматтарды санариптештирүү, финансылык технологияларды өнүктүрүү жана телекоммуникациялык инфраструктураны жакшыртуу боюнча иштер аткарылууда. Мындан тышкары, "Түндүк" ведомстволор аралык өз ара иштешүү тутуму аркылуу мамлекеттик органдар жана жеке сектор ортосунда маалымат алмашуу процесси жөнөкөйлөштүрүлүп, 2018-жылдан бери 165 миллиондон ашуун транзакция ишке ашырылды.

Санариптик технологияларды ишке ашыруудагы чакырыктар: Санариптик технологияларды ишке киргизүүдө ишканалар бир катар көйгөйлөргө туш болушу мүмкүн, мисалы, кызматкерлердин санариптик сабаттуулугунун жетишсиздиги, инфраструктуралык чектөөлөр жана каржылык ресурстардын тартыштыгы. Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн кызматкерлерди окутуу, инфраструктураны жакшыртуу жана мамлекеттик колдоо программаларын пайдалануу сунушталат.

Санариптик башкаруудагы негизги көйгөйлөр.

Маалымат коопсуздугу жана киберкоркунучтар. Санариптик башкаруу маалыматтарды онлайн режимде иштетүүнү талап кылгандыктан, маалымат коопсуздугу чоң маселе болуп саналат. Киберчабуулдар, маалыматтарды уурдоо жана хакердик чабуулдар ишканалардын иштөө туруктуулугуна коркунуч жаратууда.

Квалификациялуу кадрлардын жетишсиздиги. Санариптик технологияларды башкаруу үчүн жогорку квалификациялуу IT адистер талап кылынат. Бирок көпчүлүк ишканаларда мындай адистердин жетишсиздиги байкалууда, бул болсо санариптик өзгөртүүлөрдүн жай жүрүшүнө алып келет.

Инфраструктуралык чектөөлөр. Санариптик башкаруу толук кандуу иштеши үчүн туруктуу интернет байланышы, жогорку өндүрүмдүү серверлер жана заманбап программалык камсыздоо керек. Айрыкча өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө мындай инфраструктура жетишсиз болушу мүмкүн.

Санариптик трансформацияга каршылык. Көптөгөн кызматкерлер жаңы технологияларды колдонууга каршы болушат, анткени аларды үйрөнүү кошумча

аракетти талап кылат же жумуш ордуна коркунуч жаратат. Бул фактор ишкананын санариптик башкарууга өтүшүн татаалдаштырат.

Өндүрүштүк интеграция көйгөйлөрү. Эскирген ишкердик моделдер жана мурунку программалык камсыздоолор жаңы санариптик башкаруу системалары менен шайкеш келбей калышы мүмкүн. Бул ишканаларга ири инвестиция талап кылып, адаптация процессин жайлатат.

Санариптик башкаруу көйгөйлөрүн чечүү жолдору.

Маалымат коопсуздугун камсыз кылуу. Ишканалар маалымат коопсуздугун жогорулатуу үчүн көп деңгээлдүү коргоо системаларын, шифрлөө технологияларын жана эки факторлуу аутентификацияны колдонушу керек. Ошондой эле киберкоопсуздук боюнча кызматкерлерди үзгүлтүксүз окутуу маанилүү.

Квалификациялуу кадрларды даярдоо. Санариптик башкаруу жаатында адистерди даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу үчүн IT-билим берүү программаларын кеңейтүү зарыл. Ошондой эле, компаниялар кызматкерлерди үзгүлтүксүз окутуу программаларын уюштуруп, жаңы технологияларга ыңгайлашууга жардам бериши керек.

Инфраструктуруны жакшыртуу. Ишканалар өз маалыматтык инфраструктурасын жаңыртуу үчүн инвестицияларды көбөйтүшү керек. Мындан тышкары, булуттык технологияларды колдонуу менен чыгымдарды азайтып, системалардын ийкемдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Санариптик маданиятты өнүктүрүү. Кызматкерлерди санариптик өзгөрүүлөргө ыңгайлаштыруу үчүн компания ичинде санариптик маданиятты жайылтуу зарыл. Бул үчүн жетекчилик кызматкерлерди окутуп, жаңы технологияларды киргизүүнүн артыкчылыктарын түшүндүрүүсү керек.

Санариптик башкарууну этап-этабы менен киргизүү. Ишканалар санариптик башкарууга өтүүдө кескин өзгөрүүлөрдү жасабай, аны этап-этабы менен ишке ашырышы керек. Бул кызматкерлердин көнүшүнө жана өндүрүш процессинин үзгүлтүккө учурабашына шарт түзөт.

Ишканалар үчүн санариптик башкаруунун негизги мүмкүнчүлүктөрү. Иш процесстерин оптималдаштыруу жана автоматташтыруу. Санариптик башкаруу бизнес-процесстерди автоматташтырып, адам факторунан көз карандылыкты азайтат. ERP (Enterprise Resource Planning) жана CRM (Customer Relationship Management) сыяктуу системалар операцияларды натыйжалуу жүргүзүүгө шарт түзөт. Роботтук процесс автоматташтыруу (RPA) кайталануучу тапшырмаларды тез жана так аткарууга мүмкүндүк берет.

Чечим кабыл алууну жакшыртуу. Big Data жана Machine Learning технологиялары маалыматтарды талдап, реалдуу убакытта натыйжалуу чечимдерди кабыл алууга жардам берет. Аналитикалык платформалар бизнес стратегияларын түзүүгө жана рыноктук тенденцияларды алдын ала билүүгө мүмкүндүк берет. Кардарлар менен мамилени өнүктүрүү. Санариптик каналдар аркылуу кардарлар менен тыгыз байланыш түзүлөт (чат-боттор, социалдык тармактар, мобилдик тиркемелер). Жасалма интеллект негизиндеги кызматтар кардарларды жеке мамиле менен камсыздайт. Онлайн-сервис жана санариптик төлөмдөр кызмат көрсөтүүнү ылдам жана ыңгайлуу кылат.

Команда иштешүүсүн жакшыртуу жана алыстан башкаруу. Санариптик платформалар (Microsoft Teams, Google Workspace, Zoom) алыстан иштөөнү жана кызматкерлердин ортосундагы эффективдүү коммуникацияны камсыздайт. Булуттук технологиялар маалыматтарды каалаган жерден башкарууга мүмкүнчүлүк берет. Каржылык эффективдүүлүктү жогорулатуу. Санариптик башкаруу ишкананын операциялык чыгымдарын кыскартат жана каржылык агымдарды көзөмөлдөөнү жакшыртат. Электрондук документ жүгүртүү системалары кагаз чыгымдарын азайтууга жана процесс ишенимдүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

Коопсуздукту камсыздоо жана коркунучтарды азайтуу. Санариптик башкаруу маалымат коопсуздугун камсыздоого жардам берет. Blockchain, киберкоопсуздук системалары, биометрикалык идентификация ишкананын маалыматтарын коргоого шарт түзөт.

Санариптик башкаруу ишканаларга натыйжалуулукту жогорулатууга, чыгымдарды кыскартууга жана рынокто атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн арттырууга чоң мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт. Ал эми санариптик трансформацияны ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн стратегиялык пландаштыруу, кызматкерлерди окутуу жана жаңы технологияларды өздөштүрүү маанилүү.

Корутунду. Санариптик башкаруу ишканалар үчүн чоң мүмкүнчүлүктөрдү ачат, бирок аны ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн бир катар көйгөйлөрдү чечүү керек. Маалымат коопсуздугун камсыз кылуу, IT-адистерди даярдоо, инфраструктураны өнүктүрүү жана санариптик маданиятты жайылтуу ишканалардын санариптик трансформациясын тездетүүгө өбөлгө түзөт. Санариптик башкарууну туура стратегия менен ишке ашырган ишканалар рынокто атаандаштыкка жөндөмдүү болуп, туруктуу өсүүгө жетише алат. Жыйынтыктап айтканда, санариптик технологиялар заманбап ишканалардын башкаруу процессинде маанилүү орунду ээлейт жана аларды натыйжалуу колдонуу ишкананын ийгилигине түздөн-түз таасир этет.

Адабияттар:

1. Меняев М.Ф. «Цифровое управление инновационными проектами. Учебное пособие для вузов» Издательство «Питер», 2020 год.

2. Меняев М.Ф. «Цифровая экономика предприятия. Учебник» Издательство «Питер», 2020 год.

3. Воронов М.В., Пименов В.И., Небаев И.А. «Автоматическое управление. Управление организационными системами. Цифровые платформы» Издательство «Юрайт», 2023 год.

4. Вожаков А.В. «Интеллектуальные информационные системы управления предприятием» Издательство «КартаСлов», 2021 год.

И.А.Фукалов, к.и.н.

Французский Институт Исследования Центральной Азии (IFEAC)

РАБОТОРГОВЛЯ НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ

Аннотация: Рабство и работорговля на Великом Шелковом пути была одним из данных факторов, нередко важнейшим на стыках эпох завоеваний и относительно мирных периодов в истории столь масштабного региона. Основное назначение раба в обществе Ранних Средних веков — его способность быть в качестве товара, его «товарная рентабельность». Это и одна из основных задач постоянных военных действий в условиях противостояния кочевых вожеств и соседствующих им обществ. Побеждая другие социумы, завоеватели Ранних Средних веков нередко оказывались неспособными «освоить» территорию побежденного противника. Серьезной проблемой была организация эффективной эксплуатации покоренного населения. Не меньше проблем победителям своими восстаниями приносили завоеванные жители данных территорий.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, тюрки, средневековье, экономика, рабство, торговля, города, кочевники.

УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУНДАГЫ КУЛ СООДАСЫ

Аннотация: Улуу Жибек Жолундагы кулчулук жана кул соодасы мына ушул факторлордун бири болгон, көбүнчө мындай масштабдуу аймактын тарыхындагы басып алуу доорлору менен салыштырмалуу тынч мезгилдер кесилишинде эң маанилүү болгон. Эрте орто кылымдар коомундагы кулдун негизги максаты – анын товар катары болуу жөндөмдүүлүгү, анын «товар рентабелдүүлүгү». Бул да көчмөн уруу башчылары менен коңшу коомдордун тирешүүсүнүн шартында тынымсыз согуштук аракеттердин негизги милдеттеринин бири. Башка коомдорду жеңип, алгачкы орто кылымдагы басып алуучулар жеңилген душмандын аймагын көп учурда «өздөштүрө» алышкан эмес. Каралган калкты эффективдүү эксплуатациялоону уюштуруу олуттуу көйгөй болгон. Бул аймактардын басып алынган тургундары көтөрүлүштөрү менен жеңүүчүлөргө аз эмес көйгөйлөрдү алып келишкен.

Негизги сөздөр: Улуу Жибек жолу, түрктөр, орто кылымдар, экономика, кулчулук, соода, шаарлар, көчмөндөр.

SLAVE TRADE ON THE GREAT SILK ROAD

Abstract: Slavery and the slave trade on the Great Silk Road was one of these factors, often the most important at the junction of eras of conquest and relatively peaceful periods in the history of such a large-scale region. The main purpose of a slave in the society of the Early Middle Ages is his ability to be as a commodity, his "commodity profitability". This is also one of the main tasks of constant military operations in the face of confrontation between nomadic chiefdoms and neighboring societies. Defeating other societies, the conquerors of the Early Middle Ages were often unable to "master" the territory of the defeated enemy. A serious problem was the organization of the effective exploitation of the conquered population. The conquered inhabitants of these territories brought no less problems to the winners with their uprisings.

Key words: The Great Silk Road, Turks, Middle Ages, economy, slavery, trade, cities, nomads.

Идея о том, что массовая торговля рабами лежала в основе экономического роста Великого Шелкового Пути его расцвета в VIII – XII вв. не нова. Это,

однако, еще не до конца изученный аспект торговли и экономических отношений в Центральной Азии, да и всей Евразии. Концепция евразийской работорговли указывает на глобализм в экономических связях Востока и Запада еще в Раннем Средневековье, когда не было железных и автострадных дорог, однако политические и экономические процессы в одной части Евразии откладывали отпечаток в другой. Рабство и работорговля на Великом Шелковом пути была одним из данных факторов, нередко важнейшим на стыках эпох завоеваний и относительно мирных периодов в истории столь масштабного региона. Основное назначение раба в обществе Ранних Средних веков — его способность быть в качестве товара, его «товарная рентабельность». Это и одна из основных задач постоянных военных действий в условиях противостояния кочевых вожеств и соседствующих им обществ. Побеждая другие социумы, завоеватели Ранних Средних веков нередко оказывались неспособными «освоить» территорию побежденного противника. Серьезной проблемой была организация эффективной эксплуатации покоренного населения. Не меньше проблем победителям своими восстаниями приносили завоеванные жители данных территорий. Даже «изъятый» из своего племени и лишенный всех прав пленник зачастую становился проблемой для хозяев. Его необходимо было обеспечивать питанием и одеждой, удерживать под постоянным контролем. Поэтому «живой товар» перенаправлялся из зон конфликта, зачастую расположенных на периферии ойкумены Евразии, в страны, экономика которых была в большей степени основана на подневольном труде. Для Восточной Европы такими рынками сбыта служили Византия и страны Средиземноморья, включая Кордовский эмират, а для тюрков-кочевников такими торговыми партнерами становились исламские государства, реально или формально подчиненные халифу, или же находившиеся в земледельческих областях среднеазиатского Междуречья. Налаженная работорговля могла появиться и успешно функционировать лишь при наличии определенных условий. Во-первых, периодические поставки крупных партий рабов требуют значительного постоянного спроса, который могут обеспечить только относительно экономически развитые и политически стабильные территориальные образования, чье хозяйство способно использовать массу невольных людей. Экономическими лидерами западной части Евразии являлись мусульманский Восток и держава византийцев [7, с.125]. Следовательно, появление торговых маршрутов должно быть связано с наличием и развитием этих рынков. Во-вторых, для возникновения подобных «невольничьих трасс» и для эффективного торгового обмена между торговцами «живым товаром» необходима интенсификация конфликтов в Великой Степи и лесостепной зоне Евразии (хотя, в общем, степи Причерноморья и Казахстана всегда были источником рабов) [9, с.222]. Подобную динамику постоянных боевых действий способны обеспечить лишь процессы политогенеза и развития новых конфликтов в регионе. Следовательно, рабы начинают во множестве поступать на внешний рынок в процессе появления государств и империй у оседлых и кочевых народов региона [7, с.226-228]. В-третьих, большая часть крупных торговых путей пересекала центральные и западные части Великой Степи, что обуславливало

влияние на товарообмен кочевых племен, контролировавших торговлю и торговые пути и активно участвовавших в работоторговле. Требовались определенные условия (устойчивые договорные отношения, уверенность в «доброжелательности» номадов, временное спокойствие в определенной части степи, связанный с их миграциями и стоянками), чтобы торговые отношения начали функционировать на постоянной основе. Византийская империя была крупнейшим потребителем рабов, однако постоянные конфликты на ее границах и проблемы внутри государства снижали ее потенциал как экономического импортера невольничьей силы. С окончанием эпохи иконоборчества наступил период экономического подъема и военной мощи Ромейской империи. Предметы экспорта Византии (шелковые изделия, ювелирные украшения, стеклянные сосуды, вино, мрамор, художественная керамика и т. п.) пользовались спросом и в Европе, и на Востоке. Вновь расцвели позднеантичные торговые центры — Херсон, Амастрида, Фессалоники и сам Константинополь. Ожил ориентированный на Восток «стеклянный путь». Однако последствия постоянных войн с арабами (последние в 840–841 гг. устраивали походы в Малую Азию) не были полностью преодолены, несмотря на победу над эмиром Тарси в 845 г. Попытка вернуть Сицилию в 848 г. завершилась неудачей. Только к концу 850-х Византия обеспечила себе внешнеполитическую стабильность, наладив мирное сотрудничество с хазарами, ведя дипломатическую игру с крещеным по византийскому обряду болгарским ханом Борисом и усиленно готовясь к новым операциям на Востоке. Таким образом, лишь с середины IX в. возникли предпосылки для широкомасштабных поставок в ромейскую империю рабов. Главным поставщиком рабов ко двору Второго Рима стал Хазарский каганат, скупавший рабов у северных соседей. Такими рабами становились славяне и их более южные соседи-кочевники печенеги. Рынки рабов Саркела и Атиля стали отправными пунктами первого торгового пути для работоторговли — Днепровско-Волжского. От него далее путь лежал в двух направлениях к югу от Хазара: на запад-в Византию и страны Леванта, на восток — в халифат Аббасидов [13,с.226].

Аббасидский халифат и стал главным импортером рабов и центром работоторговли Раннего Средневековья Востока. Вплоть до смерти халифа аль-Васика (847 г.) Аббасидский халифат, крупнейшее государство своего времени, политически и экономически преобладал на Ближнем и Среднем Востоке, в Магрибе и Средней Азии. По мере его распада бывшие провинции стали новыми центрами экономического развития. Среди них выделялись Умайадская Испания (Андалуз), Магриб, Египет (Мишр), Сирия (Машрик), арабский Ирак, Иран и Хорасан. Торговые пути внутри прежних границ продолжали устойчиво функционировать и в период распада халифата. Кроме того, большие запасы серебра на Востоке эксплуатировались в тот период более интенсивно, чем в Западной Европе. Но наиболее важным обстоятельством является то, что в политической, экономической и социальной жизни каждого исламского региона огромную роль играли рабы. И если на востоке мусульманского мира преобладали невольники-тюрки (в основном выполнявшие функции гулямов), то в Мисре, Магрибе и Испании само слово славянин (ас-сакалиба) стало

синонимом терминов «слуга» и «раб» [18,с.113]. Гулямами становились рабы-тюрки, захваченные в степях современного Казахстана, а сакалибами-рабами становились славяне, плененные хазарами и викингами в набегах на Киевскую Русь. Центром поставки тюркских рабов к халифу Багдада стала Средняя Азия с ее развивающейся и устойчивой торговой и городской культурой, так Великий Шелковый путь становился и крупным путем доставки невольников и невольниц. Благодаря торговле с халифатом расчет велся наличными суммами в виде халифских дирхамов. Дирхамы - это качественные серебряные монеты весом в среднем 2,9 г., что делает их бесценным источником для историка, благодаря надписи о месте и дате их чеканки. Арабские дирхамы дают абсолютные и обычно точные датировки. Они встречаются в кладах и находках на всей протяженности Великого Шелкового пути и до XI в. были основной валютой и финансовым эквивалентом, прототипом доллара в нынешнее время. Это очень сложная и динамичная картина, которая рассказывает нам многое о характере работорговли между исламским миром и кочевыми государствами Великой Степи. Система в целом была достаточно устойчивой, чтобы выжить в течении почти двух столетий, но ее основные участники были в постоянном движении [5,с.458-482].

Только в середине X века торговые маршруты начинают стабилизироваться, когда запасы серебряных денег устойчиво начинают накапливаться в первых городах Средней Азии, где письменные источники скоро начинают указывать о существовании ранних кочевых государств. В X веке основным держателем финансового актива работорговли стало государство Саманидов в Хорасане, откуда из Бухары пошел поток рабов на запад. Саманиды, бывшие в X веке самым восточным исламским государством, враждовали с соседними тюркскими племенами – огузами, карлуками, уйгурами. Из попадавших в плен формировались караваны в халифат, где слабевшим Аббасидам требовались воины-гулямы, послушные и крепкие мужчины, привыкшие к суровым условиям. Бухара и Хива при Саманидах стали крупнейшими и богатейшими центрами работорговли. Тюркские рабы поступали частью из Центральной Азии и Сибири: тюргеши, кимаки, карлуки, тогуз-огузы, огузы (туркмены), кыргызы и кыпчаки, а частью с берегов нижней Волги и Дона – аль-хазари, но, конечно, это были не хазары, а их соседи-тюрки огузских корней. В первой половине X века эмиссар халифа Ибн Фадлан отмечал: «...Из Булгара идет поток рабов сакалиба. Я видел торговцев, которая пришли на торговлю и разбили лагерь у реки Итиль. (...) Вокруг их шеи, [их женщины] носят монеты золота и серебра для каждого мужчины, как только он накапливает 10 000 дирхамов, он считает сделку завершённой, создавая ожерелье из монет для его жены. Когда у него есть 20 000, он сделал две сделки [и так далее]. (...) С ними есть красивые рабыни, на продажу для торговцев»[11,с.140-146]. Если нужно выбрать «самых ценных рабов», отмечает другой автор, Ибн Хордадбех, самых лучших из них привозят из «...земель тюрков. Среди всех рабов на земле тюркским рабам нет равных»[11,с.108]. Некоторое представление о масштабах работорговли в X веке можно получить при сравнении с работорговлей в Римской империи, которая была изучена

гораздо подробнее. Недавние исследования показали, что Римской империи требовалось от 250 до 400 тысяч новых рабов каждый год, чтобы поддерживать их число на должном уровне. Размер рынка в арабоязычных странах был определенно больше: учитывая, что спрос на рабов был аналогичным, территории мира ислама простирались от Испании до Афганистана, следовательно, количество требуемых рабов было гораздо больше, чем было нужно римским гражданам. В одном из источников говорится о халифе и его жене, у которых было по тысяче рабынь, в то время как в другом упоминается не менее чем четыре тысячи. Даже если отбросить сказочные преувеличения, поток рабов в указанное время был громадным [5, с.480]. По данным Ибн Фадлана и Ибн Хордадбега – каждый караван вез рабов из указанных стран ко двору халифа и его приближенных. Рабы делились и по цене и по качеству. Были созданы точные наставления и указатели, как правильно выбирать рабов и рабынь. «Собираясь покупать рабов, будьте осторожны, – указывает покупателям советник XI века из Персии в работе, известной как «Габус-наме» («Записки Габуса»). – Особенно сложная наука – покупать рабов мужчин, так как многие из них только выглядят хорошо, но на деле выходит все наоборот». «Многие думают, что покупка рабов – такая же форма торговли, как и все остальные, – добавляет автор. – На самом деле, искусство покупки рабов – это отдельная ветвь философии». Одна из глав дает следующие советы: «Бойтесь желтизны кожи, это верный признак застоя крови и больного желудка. Уложите свою будущую покупку, давите на кожу с двух сторон и внимательно осмотрите на предмет воспалений или боли. Еще раз поищите «скрытые проблемы», такие как дурной запах изо рта, глухота, заикание или уплотнения на деснах. Следуйте этим инструкциям (и многим другим кроме них), и вы не будете разочарованы» [1, с.210-211]. В Средней Азии ценились ловкие рабы, которых получали в результате набегов на кочевья басмылов и кимаков, племена которые жили от гор Тянь-Шаня до гор Урала. Тюрки-кочевники были первыми, кто начинал длинную цепочку в работорговле на Великом Шелковом пути. Рабство и работорговля тесно вошли в лексикон и социально-экономические отношения в эпоху создания и распадов тюркских кочевых государств Раннего Средневековья. У тюрков-кочевников рабовладение не самостоятельной формацией, а укладом в рамках развивающихся феодальных отношений в кочевнических обществах. Рабство в общине носило патриархальный характер, главным источником его пополнения были войны, другим путем пополнения был институт клиентелы. Включение рабов и родственников в состав патриархальной семьи, развитие института усыновления и клиентелы способствуют расширению экономической возможности общины. Развитое патриархальное рабство позже перерастает в коммendaцию. Термины *qul* и *kün* в древнетюркских источниках обозначали прежде всего зависимое положение, применяясь иногда к целым племенам, равно как термин *tat* – по отношению к зависимым иноземцам. Эксплуатация и тех и других выражалась в своеобразном данничестве [2, с.71]. Словом “раб” (*qul*) у тюрков, по сути, обозначалась политическая зависимость, а захваченные тюрками люди прежде всего шли на продажу их оседлым соседям, захваченных женщин и девушек тюрки использовали для работ в домашнем хозяйстве и, тюрки возможно,

захватывали мужчин из оседлых народов для того, чтобы сажать их обрабатывать землю, например, в Восточном Туркестане в период поздних карлуков X века [16,с.117]. Основной ячейкой древнетюркского общества была патриархальная семья, среди ее свойств, кроме многоженства, отметим также развитые институты адопции и клиентелы. В роли клиентов выступали *оуиш'ы* – “дружинники и преданные слуги кочевого аристократа”. Предположительно, они составляли прослойку между адоптированными членами семьи и рабами, пополнявшуюся за счет обедневших кочевников, отдававших себя и своих детей в рабство какому-либо аристократу. Таким образом сами тюрки не использовали рабов в большом количестве [4,с.215-223]. Попавшие к ним в рабство делились на месте, разбирались для использования в качестве младших жен и пастухов для огромных стад. Согласно “Пянд-наме”, некогда в Туркестане жило племя барсхан, из которого происходил основатель газневидской династии Себук-Тегин. Однажды на становища его отца напали соседние тухси и увели в плен юного Себук-Тегина. В течение четырех лет рабства он пас скот, а затем был продан купцам из Мавераннахра [17,с.304]. Однако труд пленника в условиях господства экстенсивного скотоводства не был рентабельным и поэтому он не стал основой производства, а само рабство продолжало сохранять преимущественно домашний патриархальный характер. Существование рабов-кулов и гулямов у тюркских кочевых народов хорошо прослеживается по данным словаря Махмуда Кашгари. В “Диван лугат ат-тюрк” упоминаются рабы-кулы, а также рабыни, называвшиеся ялангук и кырнак. Слово “кырнак” (гырнак) в толковых глоссариях XI—XIV вв. объясняется не только как “рабыня”, но и “служанка”. В том же значении употребляются термины “кун”, “ялангук” и “карабаш”. Рабыни использовались в качестве домашней прислуги, а также наложниц. Махмуд Кашгари и его монументальный труд дает очень широкое представление о рабстве и рабах у кочевников-тюрков. Положение рабов-невольников в кочевой среде X—XIII вв. было довольно тяжелым. В словаре Махмуда Кашгари неоднократно упоминается об избиении господами своих кулов. Грубые насилия и притеснения вызывали со стороны рабов ненависть и сопротивление. Недаром одна из старинных поговорок гласила: “Кул — (твой) враг, а собака — (твой) друг (волк)”. В XI—XIII вв. существование невольничества у тюрков эпохи Караханидов оправдывалось мусульманской религией. Махмуд Кашгари цитирует поговорку, которая утверждает, что “бог (тангри) создал рабыню для удовольствия господина” [17,с.308].. Однако, при Караханидах и Саманидах укрепилось мусульманское право, которое регулировало отношение к рабу и его жизни. Анализ норм, посвященных этому институту, показывает, что одним из способов прекращения рабства было дарование свободы рабу его хозяином. Акт волеизъявления назывался «азатхат» и фиксировался устно и письменно. В зависимости от условий, можно выделить 4 вида прекращения рабства: 1) «манмиссия», когда раб становился свободным сразу же после написания грамоты, например, с достижением определенного возраста, завещанием или по мотивам «богоугодности» (А если кто-нибудь из ваших подневольных захочет письменную (вольную) от вас, Вы дайте оную ему, если вы знаете, что в нем, добро и благочестье (пребывают) 4); 2) «мудэббира» -

отпущение раба на волю под определенным отлагательным условием; 3) откуп или уплата своей стоимости, каждый раб имел право выкупить себе свободу; 4) по решению суда [18,с.116]. Хотя грамота (особенно по первому и третьему видам) давала рабу полную индивидуальную свободу, отношение вольноотпущенника с его бывшим господином оставались в рамках патронажа. Право патронажа обязывало бывшего раба оказывать уважение и некоторые услуги патрону. Хозяин был обязан отпустить на волю раба, обучившего чтению и письму десять человек. Кроме того, освобождение кула было своеобразной формой штрафа, налагаемого на человека за отступления в отправлении религиозных обрядов и греховные поступки. Нарушившие клятву, совершившие грех «зикр» (то есть, назвавшие жену матерью или сестрой и т.п.), обвиняемые в убийстве обязывались отпустить на волю одного раба. «А если кто-либо убьет верующего по ошибке, то ему надлежит отпустить на волю верующего раба и вручить наследникам убитого выкуп за кровь, если только они не велят раздать его в виде милостыни»[12,с.18]. Рабы считались не правоспособными. Но на практике в некоторых случаях за ними признавалось ограниченное право и дееспособность, например, по нормам мусульманского брачного права рабство приводило к потере половины естественных прав свободного человека, и раб имел право вступить в брак только с двумя женщинами; раб мог покупать, продавать, но только для своего хозяина. Кулы имели право на исповедание своей религии. Мусульманами они могли становиться только по своей воле. Их насильственное обращение в ислам запрещалось [3,с.4].

Наряду с кулами, выполнявшими различные домашние и хозяйственные работы, имелись и привилегированные рабы. К числу последних относились молодые невольники, служившие в дружинах знатных господ. В источниках X—XIII вв. они называются гулямами, чакирами, ходжаташами, огланами [3,с.11-14].

Средневековые источники содержат интересные сведения о применении мусульманской знатью военных дружин из рабов. В хронике Ибн Биби, например, говорится о прибытии в XI в. в Рум из Средней Азии тюркских беков с отрядами своих кулов. Эти тюрки-рабы были отправлены в Малую Азию для ведения "священной" войны против византийцев. В сельджукских текстах XIII в. упоминаются хасс кулы (личные рабы), ходжаташи — гулямы и нукеры влиятельных господ. Словарь XIII в. говорит также о юношах-огланах, имевших рабское происхождение. В древнетюркских памятниках термин "оглан" выступает не только в значении "сын", "мальчик", но также означает "воин". В последнем значении это слово употребляется и в словаре Махмуда Кашгари. Любопытно также отметить, что в средневековых тюркских эпитафиях Семиречья упоминаются дружины из местных племен ягма-чигил [17,с.406].

Попав в рабство, пленник-кочевник оказывался затянутым в торговые отношения по отношению к себе, становившись субъектом торга и перепродажи. Уже к середине XI века торговля на Великом Шелковом пути расцвела за счет потока рабов, которых продолжали направлять на запад. Гулямы были нужны для войн против Византии, где также воевали пленники-славяне. А красивые девушки и юноши требовались для гаремов феодалов и богатых людей [14,с.5].

Крупнейшими рынками первичного сбыта рабов при Саманидах были Бухара и Хива, а затем выстроилась цепочка городов, которую венчал Самарканд. Это произошло при владычестве Караханидов и закрепилось в правление Хорезмшахов [13,с.226-229]. В X-XI вв. Хорезму принадлежала ведущая роль во работорговле Средней Азии. Купцы-работорговцы из Хорезма славились своим профессиональным для того времени подходом в торговле людьми на всем Востоке. Вся среднеазиатская торговля живым товаром в X в. Практически оказалась в руках хорезмийских купцов [15,с.14-20]. Они вывозили тюркских рабов в страны халифата, ввозили рабов из Булгара в Среднюю Азию. Связи работорговцев Хорезма были как с Хазарией, Волжской Булгарией, Киевской Русью, Скандинавией, Китаем, Индией, Хорасаном, Гурганом и Восточной Европой, так и с кочевниками Приаралья, Дешт-и Кипчака и Семиречья [8,с.10]. Таким образом, в X-XI вв. в Средней Азии наблюдался интенсивный рост работорговли, связанный с дальнейшим развитием социальных и экономических отношений на всем исламском Востоке. В шахристане Хорезма был рынок, где продавали людей. А также в Самарканде находился самый крупный невольничий рынок, который в средние века считался поставщиком самых лучших белых рабов и наложниц, привозимых караванами с Булгара на Волге. В Самарканде имелись следующие категории рабов: а) обыкновенный раб; б) раб в залог; в) пленный раб; г) приемный раб. На Великом Шелковом пути выросли базары для торговли людьми. Такие базары имелись в каждом крупном или мелком городе, а также в большинстве крупных поселений. Базары выступали центром купли-продажи рабов, их оценки и переоценки. Базары невольников в больших городах находились в нескольких местах – в шахристанах и рабатах. Базары в городах, расположенных на главных внутренних и внешних торговых магистралях, имели большее значение, чем другие. Это рынки Бухары, Самарканда, Бинката, Хадистана, Узгена, Термеза, Балха, Герата, Нишапура и других городов. На рынках указанных городов находилось огромное количество разнообразных рабов и рабынь. С этих базаров расходились по всем направлениям – как внутрь страны, так и из нее – пленники как местного азиатского происхождения, так и привезенные из других мест. Географ аль-Истахри, побывавший в Самарканде, писал, что «Самарканд – рынок Мавераннахра и место стечения купцов, большая часть рабов Мавераннахра попадает в Самарканд, а затем расходится по другим областям». По данным Истахри и Ибн Хаукаля, становится известно описание базара Нишапура, который находился в пределах рабата [2,с.41-48]. Они отмечают, что особенно оживленными были невольничьи базары большая и малая Мураба. Нишапурские базары были снабжены всеми удобствами для приезжих купцов [19,с.61-66]. На базарах были помещения и караван-сарай, в которых останавливались торговцы со своими товарами. Караван-сарай по размерам и по своей оживленности соответствовали целому рынку другого города. Нишапурские базары имели бесчисленные торговые ряды, среди которых особенно многочисленным был невольничий ряд. Здесь же происходил торг и оценка, и здесь же проводились процедуры «сертификации» живого товара, среди которых была ужасная процедура оскопления юношей, из которых делали евнухов для гаремов.

В X–XI в. Великий Шелковый путь стал основным путем работоторговли в Евразии. Мавераннахр являлся, по сути дела, опорой восточной мусульманской цивилизации в евразийских степях, связующим звеном славяно-булгаро-хазарского, тюркского кочевого и средневосточного пути торговли «живым товаром». Рабство, как внутреннее, так и внешнее дополняли друг друга. Великий шелковый путь не обходит Среднюю Азию, а втягивает ее в свою орбиту. В IX–X вв. достигает своего апогея караванная торговля рабами со странами халифата Аббасидов, начинают действовать новые торговые пути. Образуется караванный путь, купцы которого дают о себе знать в Волжской Булгарии — в Булгаре, в Хазарском Каганате — в Итиле и в Средней Азии — в Бухаре, Самарканде, Гургандже и не только. Иными словами, можно сделать вывод, что, несмотря на происходящие на территории Средней Азии политические изменения, торговля продолжалась. Не прекращался и обмен рабов на дирхамы, в том числе международный, и в его орбиту даже попадали новые страны и народы, где работоторговля оставалась как одной из важных основ товарной политики.

Список использованных источников и литературы

1. Абу Бакр Мухаммад Наршахи. «История Бухары». – Ташкент, 1897.
2. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье / Пер. Ф.М. Асадова. Баку, 1993 .
3. Васильев Д.Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Л., 1983.
4. Васютин С.А. общественная система кочевников в эпоху тюркских каганатов (VI–VIII вв.) // Социогенез в Северной Азии: Сборник научных трудов / Отв. ред. А.В. Харинский. Иркутск, 2005. Ч. I. С. 215–223.
5. Голден П. Тюрки-хазары — гулямы на службе у халифов // Хазары: Евреи и славяне. Иерусалим; М., 2005. Т. 16. С. 458–482
6. Жумаганбетов Т.С. Проблемы формирования и развития древнетюркской системы государственности и права. VI–XII вв. Алматы, 2003
7. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы, 2002
8. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Перев., коммент. и исслед. Н. Велихановой. Баку, 1986. С. 108
9. История Народов Восточной и Центральной Азии с древнейших времен до наших дней. - Москва. Наука. 1986. С. 222, 226–228.
10. Кляшторный С.Г. Социальные категории древнетюркского общества в памятниках рунической письменности Киргизии // Культура и искусство Киргизии. Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции. 3–6 июня 1983 г. Вып. 2. Л., 1983. С. 30–31
11. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.: Статьи, переводы и комментарии. Харьков, 1956. С. 140–146.
12. Косвен М.О. Семейная община и патронимия. М., 1963
13. Кропоткин В. В. Караванные пути в Восточной Европе // Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973. С. 226–229

- 14.Любомиров П. Г. Торговые связи Древней Руси с Востоком в VIII–XI вв. // Ученые записки Саратовского университета. Саратов, 1923. Т. 1. Вып. 3. С. 5
- 15.Марков А.К. Топография кладов восточных монет – СПб.,1910
- 16.Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. Алматы; М., 1995.
- 17.Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой; индексы составлены Р. Эрмерсом. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
- 18.Мец Адам. Мусульманский ренессанс. - М., Издательство ВиМ, 1996.
- 19.Негматов Н.Н. Экономика Хорасана и Мавераннахра в IX–X вв. // Государство Саманидов. – Душанбе, 1966.

Исаков Б.М., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Мурзакметов Т.Т., окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

ИСЛАМДА ТУУГАНДЫК МАМИЛЕЛЕРДИН (СЫЛЬЯТУЛ-АРХАМ) КОЛДООГО АЛЫНУУСУ ЖАНА САКТАЛУУСУ

Аннотация: Макалада, ислам дининдеги адамдын жаралышы, Адам атадан тараган жалпы адамзат, алардын өзгөчөлүктөрү, алардагы кулк-мүнөз, жүрүм-турум, адеп-ахлак маселесиндеги окшоштуктар, айырмачылыктар, өзгөчөлүктөр жөнүндө айтылат. Ал эми макаланын өзөгү катарында туугандык мамилелер алардын ислам дининдеги берилиши жана ошондой эле этнология илиминдеги бул маселенин аталышына, аныктамасына, келип чыгуусуна, бүгүнкү күндөгү классификациялануусуна байланыштуу маалыматтар берилди. Темада айтылгандай “сылытул-архам” – туугандык мамилелердин ислам дининдеги колдоого алынуусу жана сакталуусу жөнүндөгү маалыматтар изилдөөгө алынды.

Негизги сөздөр: Ислам, адамдын жаралышы, адам баласынын кулк-мүнөзү, жүрүм-туруму, туугандык система, туугандык мамилелер, туугандык терминдер, ислам дининдеги сылытул-архам - туугандык мамилелердин маани-манызы.

ПОДДЕРЖАНИЕ И СОХРАНЕНИЕ РОДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ (СЫЛЬЯТУЛ-АРХАМ) В ИСЛАМЕ

Аннотация: В статье изложено вопросы касающиеся о происхождении человека в исламе, об общем человечестве которое происходит от Адама, об их особенностях, о сходствах, различиях, особенностях в вопросах характера, поведения, морали в них. А в качестве основы статьи были рассмотрены родственные отношения, их передача в исламе, а также данные, связанные с названием, определением, происхождением, современной классификацией этого вопроса в этнологической науке. “Сылытул-архам”, как указано в теме, – исследовано материал о поддержке и сохранении родственных отношений в исламе.

Ключевые слова: Ислам, сотворение человека, характер, поведение человека, система родства, родственные отношения, термины родства, значение сылытул-архам-родственные отношения в исламе.

MAINTENANCE AND PRESERVATION OF KINSHIP RELATIONS (SYLYATUL-ARHAM) IN ISLAM

Abstract: The article presents questions concerning the origin of man in Islam, about the common humanity that comes from Adam, about their features, about similarities, differences, peculiarities in matters of character, behavior, morality in them. And as the basis of the article, kinship relations, their transmission in Islam, as well as data related to the name, definition, origin, and modern classification of this issue in ethnological science were considered. “Sylyatul-arham”, as indicated in the topic, is the material on the support and preservation of kinship relations in Islam.

Keywords: Islam, the creation of man, character, human behavior, kinship system, kinship relations, the terms kinship, the meaning of sylyatul-archam-kinship relations in Islam.

Мээримдүү жана ырайымдуу Алланын аты менен баштаймын.

Ислам дининде айтылгандай, Абу Хурайра (р.а.) Аллахтын Элчиси (с.а.в.) дын мындай дегенин кабарлайт: “(Бир жолу) Аллахтын Элчиси (с.а.в.) менин колумдан алды да минтип айтты: “Аллах Жерди ишемби күнү жаратып, анын

үстүндөгү тоолорду жекшемби күнү жараткан; Аллах дарактарды дүйшөмбү күнү жаратып, баардык жамандыктарды Ал шейшемби күнү жараткан; Аллах шаршемби күнү нурду жаратып, жан-жаңыбарларды(н баарын) болсо Ал бейшемби күнү (жаратып, Жер бетине) тараткан; Аллах Адам (а.с.) ды жума күнү асыр маалында жараткан жана (ошентип) Адам (а.с.) асыр менен түн киргенге чейинки (жаратылган) эң акыркы макулук болуп калган”(Муслим). Мында биз байкагандай адам баласы жаратылган жандыктардын ичинен эн соңкусу жана маалыматтарда айтылгандай жаратылган баардык заттардын адамга кызмат кылуусу көрсөтүлгөн.

Абу Муса ал-Аш’ари (р.а.) нун сөзүнө таянуу менен имам Ахмад бин Ханбал (рахм.а.) Мухаммад (с.а.в.) пайгамбарыбыздын мындай дегенин кабарлайт: “Аллах Таала Адам (а.с.) ды бүткүл Жер жүзүнүн чар тарабынан алынган бир ууч топурактан жараткан. Ошондуктан Адамдын балдары ушуга дал келет: алардын айрымдары(нын түсү) ак, кээ бирлери(нин иреңи) — кызыл, үчүнчүлөрүнүкү — кара, төртүнчүлөрү болсо — аралаш түстүү болушат. Алардын айрымдары жумшак, башкалары катуу, үчүнчүлөрү — орточо. Алардын кээ бирөөлөрү жаман (мүнөздүү), башкалары — жакшы (ахлактуу), үчүнчүлөрү болсо — орточо”. Бул саптардан биз көрүп тургандай адамдар ар түрдүү расадагы, улуттар өкүлдөрү иретинде ошондой эле ар түрдүү кулк-мүнөздө, адеп-ахлакта кездешээрин билебиз.

Ислам көз карашынан алганда, адам баласы жаратылган жандыктардын ичинен эн жакшысы, жаратуучулуктун туу чокусу, “биз адамды өтө сулуу жүздүү кылып жараттык”-деп айтылат”[1,52]. Бул саптарда белгилүү болгондой адам баласынын жаратылышы жараткан тарабынан өтө чон мээрим менен ишке ашып, адамзат жаратканга аларды жараткандыгы үчүн, аларга жер бетиндеги жакшылыктардан пайдаланууга мүмкүнчүлүк бергендиги үчүн чексиз ыраазы болуусу жана колдон келишинче жакындоого умтулуусу зарыл экендиги көрсөтүлгөн.

Адам баласынын жаратканга жакындоосунун, сыйынууларынын бири бул “сылыятул-архам” туугандык байланыштарды колго алуу болуп эсептелет. Адамзатка эки дүйнө бактылуулукту жана Алланын ыраазычылыгын, берекесин алып келүүчү милдеттеринин бири бул - ар дайым өз туугандарына жана башкаларга жылуу мамиледе болуу. Туугандар бир дарактын бутактары бир бактын мөмөлөрү, кудай берген кандаш туугандык байланыш аркылуу бири-бири менен мамиледе болушат. Албетте, туугандык мамиле же болбосо достук мамиле бир эле туугандар ортосунда эмес баардык адамзат мамилесинде эн жакшы абалда сакталуусу зарыл. Адам атадан тараган бүтүндөй жер бетиндеги адамзат баары бирдей бири-бирине туугандык мамиледе болуусу же болбосо бүгүнкү күндөгү актуалдуу аталышта берилгендей гумандуу (humanitas)-адамкерчиликтүү мамиледе болуусу максатка ылайыктуу. Бул маселени биз ислам булактарындагы маалыматтардан төмөнкүдөй абалда кездештиребиз: Ислам пайгамбары Азирети Мухаммед (с.а.в.) өмүр бою кара кылды как жарган калыстыгынан тайган эмес. Ал өмүрүнүн соңку учурларында мындай деген: «Эй инсандар! Ушуну жакшы билгиле, кудайыңар бир, атаңар бир. Арабдын араб эместен, араб эместин арабдан, ак терилүүнүн карага, кара терилүүнүн акка

үстөмдүгү жок»[2,411]. Демек, адам баласы тегине, расасына, улутуна, уруусуна, үй-бүлөсүнө, социалдык абалына, тилине ж.б. карабай бирдей. “Жараткан Алла өзү аль-Аадил” [3,54-55,69,47] болгондуктан, пенделерине да адилеттүү болууну буюрган.

«Чындыгында Алла адилеттүүлүктү, жакшылыкты жана тууган-урукка кайрымдуу болууну буюруп, уятсыздыктан, каапырлыктан жана чектен ашуудан тыят. Алла силерге (ушундайча) насыят берет. Балким түшүнөрсүнөр»[4,83]. Бул жерде сиздер байкагандай ислам дининде тууган-тууган эмесине, бай-кедейине, тектүү-тексизине карабай адилеттүү жакшы мамиледе болуу керек экендиги жөнүндө сөз болууда.

Куранда тууган-туушкандар менен болгон байланыш тууралуу көптөгөн аяттар бар. Алар менен жылуу мамиледе болуу Исламдын адаттагы эрежеси. Бул «сила-и рахим» деп аталат. Бул багытта Куран аяттарынын айрымдары төмөнкүчө, мисал катары айтсак, Ар-Рад (13-сүрө, Чагылган) сүрөсүнүн 21-аятында «Алар Алла бириктирүүнү буйруганды бириктиришет (туугандар менен болгон мамилени бекемдешет). Эгесинен коркушуп, сурактын жаман өңүттө болорунан кооптонушат»[5,21]-деп берилет. Ал эми туугандык мамилелерди сыйлабагандар жана өз туугандарына жакшы эмес мамиледе болгондор, жана натыйжада алардын эмнеге жолугаары жөнүндө, Бакара (2-сүрө Уй) сүрөсүнүн 27-аятында мындайча айтылат: «Аллага берген сөздөн кайткандар, Алла бириктирүүнү каалаган туугандык мамилени үзгөндөр жана жер бетинде бузукулук чыгаргандар – зыянга учуроочулар» (6,27). Ошондой эле Ар-Рад сүрөсүнүн 25-аятында айтылгандай: «Алла менен келишим бекемделген соң аны бузгандарга, Алла бириктирүүгө буйруганды үзгөндөргө, жер жүзүндө бузукулук кылгандарга наалат болсун! Алар үчүн жаман жай даярдалган»(7,25)-деген саптардан биз байкагандай туугандык мамилени сактоо, колдоого алуу маселеси кабыргасынан коюлган. Мындан башка ишенимдүү, маанилүү Кудсий хадистердин бири болгон Имам аль-Бухаринин хадистеринде айтылгандай, Аллах айтат: «Ким туугандары менен болгон мамилесин үзбөсө, Мен да аны менен болгон байланышымды үзбөйм. Ал эми ким туугандык мамилесин үзсө, Мен да аны менен болгон байланышымды үзөм» [8,13].

Ал эми Рум (30-сүрө, Римдиктер) сүрөсүнүн 38-аятында берилген саптарга көңүл бурсак, Алла таала айтты, -"Тууганыңа ошондой эле жолоочуга, кедейге акысын бер. Бул Алланын жүзүн көрүүгө умтулгандар үчүн эн жакшы, Ошолор гана эки дүйнөдө көп нерсеге жетишкендер катарына киришет"[9,13].

Сиздер бул жерде байкагандай, исламда туугандык мамилелердин зарылчылыгы, байланышты сактоо, көңүл буруу маселелери көптөгөн аяттарда кездешет. Мындан башка туугандардын жакындыгы кимдер өтө жакын туугандарга кирет жана кимдер алысыраак туугандар болуусу жөнүндө да маалыматтар кездешет. Мисалы туугандардын эн жакындары ата-эне, чон ата-чон эне, балдарыбыз, неберелер жана чеберелер. Андан кийин жакындыгы боюнча башка туугандар келишет: бир тууган ага-ини жана эже-синдилер алардын балдары, андан кийин ата линиясы боюнча туугандар алардын балдары, эне линиясы боюнча-тайлар алардын балдары. Мына ушул туугандык байланыштарынын жакындыгы жөнүндө Аль-Анфаль (8-сүрө Олжо) сүрөсүнүн

75-аятында Алла тааланын айткандары берилет: «Ошентсе да, туугандар бири-бирине Алланын буйругу менен жакындыкта» [10,75].

Жогоруда айтылгандардын баары ислам дининдеги туугандык мамилелерге, байланыштарга тиешелүү маалыматтар болду. Ал эми туугандык системасы, туугандык терминдердин келип чыгуусу, туугандык байланыштар, алардын классификациялануусу илимий чөйрөдө, өзгөчө этнографиялык илимде төмөнкүдөй аныкталат: “Этнографиялык адабиятта туугандык түзүмү түшүнүгү астында, демейде, туугандык мамилелерди атоо үчүн колдонулган терминдердин топтомун түшүнүү кабыл алынган” [11. с. 3; с. 16—19]. Бул сөздөрдүн маани манызына көңүл бура турган болсок, демек, “Туугандык системасы, үй-бүлөлүк-туугандык коллективдеги жана коомдогу реалдуу мамилелерди чагылдырат, ал туугандык байланыш менен байланышкан туугандар арасындагы индивиддин статусун аныктайт, кээде, башка факторлордун таасиринде индивиддин башкаларга карата мамилесин же тескерисинче башкалардын индивидке карата мамилесин аныктайт. Бул, туугандык түзүмүн, өткөн доорлордогу социалдык институттардын социалдык уюштуруу жана өз функциясын аткаруусун изилдөөдө баалуу булакка айландырат. Тарыхтын байыркы мезгилдерин изилдөөнү улам терендетип өздөштүргөн сайын бул булактын мааниси жогорулап өсүп отурат, себеби, терминдер өз кезегинде лексикадагы өзгөчө консервативдүү бөлүк катарында, алардын морфологиялык түзүмүндө, ошондой эле туугандык терминдердин өзүндөгү классификациялык принциптеринде көп учурда эски үй-бүлөлүк, никелик мамилелердин аталыштары сакталгандыктан маанилүү булак боло алат”[12,5].

Туугандык түзүмдү изилдөөгө мындан жүз жылдан ашуун мурда башат койгон окумуштуу бул албетте, атактуу америкалык этнограф Л.Г.Морган болуп эсептелет. Моргандын жер шарынын төрт тарабынан чогулткан өтө зор эмгектеринде, биринчи жолу, туугандык түзүмүнүн типологиясы иштелип чыккан жана алардын тарыхый шарттуулугу жөнүндөгү ой негизделген. Бардык туугандык түзүмдөрдү Морган, классификациялык (классификациялык эки вариантта, малай жана туран-ганновандык), Түндүк Американын, Океаниянын аралдарындагы жана Азиянын көпчүлүк аймактарындагы жергиликтүү элдерде жайылган, жана сүрөттөөчү (описательные), арий, семит жана урал элдерине мүнөздүү деп бөлгөн.

Көптөгөн этнографиялык материалдар тастыктагандай, “туугандык” биологиялык түшүнүктөгү эмес, социалдык түшүнүктөгү тарыхый кубулуш болуп эсептелет, андан да тагыраак айтканда, тарыхый-этникалык болуп эсептелет.

Жыйынтыгында айта турган сөз, туугандык мамилелерди колдоого алуу аларды сактоо, улантуу ислам динибизде да, үрп-адаттарыбызда да, коомдук тартип, мыйзам, укук-нормаларыбызда да берилип, алардын ар тараптуу жайылтылуусу учур талабы болуп, актуалдуу маселелердин бири катары эсептелет. Биздеги болгон жылуу мамиле сөзсүз түрдө андан ары жылуулук жаратуусу жана эн аягында өзүбүзгө жылуу бойдон кайтуусу биздин колубузда. Биз бүтүндөй коом мүчөлөрү тынчтыкта, ынтымакта түрдүү улуттун, түрдүү

диний конфессиянын өкүлдөрү, өзгөчөлүктөрүбүзгө карабай чогуу жашообуз учур талабы. Жакын адамдарга, айлана чөйрөдөгү биздин коомдош, замандаштарга алардын айырмачылыктарына карабастан, бирдей мамиледе болуу ар бирибизден башталат.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Кутбаддин бин Хасан Бейхаки. Диван Имама Али/ пер.доктора Абуль Касима Имама. – Тегеран. 1994 с.52
- 2.Ибн Ханбал, V, 411
- 3.Юнус сүрөсү, 54-55; Зумар сүрөсү, 69; Анбия сүрөсү, 47
- 4.«Сунан Абу Дауд» (Абۇ Дауд Сулейман ибн аль-Аш'ас ас-Сиджистани). Хадис № 83
- 5.Раад сүрөсү, 21
- 6.Бакара сүрөсү, 27
- 7.Раад сүрөсү, 25
- 8.Хадис Имам аль-Бухари, Адаб 13
- 9.Рум сүрөсү, 38
- 10.Аль-Анфаль, 75
- 11.Крюков М.В. Система родства китайцев. (Эволюция и закономерности) М., 1972, с. 3.
- 12.Бикбулатов Н.В. Башкирская система родства.— М. : Наука, 1981. — стр5.

Темирова В.Н., преподаватель
Международная школа медицины,
Международный Университет Кыргызстана
Темиров Н.М., к.м.н. доцент
ЖАГУ им.Б.Осмонова

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОФИЛАКТИЧЕСКИХ ПРИВИВОК ПРОТИВ COVID-19 И ЗАБОЛЕВАЕМОСТИ КОРОНА ВИРУСНОЙ ИНФЕКЦИИ НАСЕЛЕНИЕ СУЗАКСКОГО РАЙОНА ЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ В ПЕРИОД 2021Г.

Аннотация. В статье отражены анализ профилактических прививок против COVID-19 население Сузакском районе Жалал-Абадской области в период 2021года. Вакцинация начато с вакциной Vero-Cell, последующем вакцинация проводилось разными видами вакцин: - Спутник V, Astra Zeneca, Qaz Vac, Pfizer – BioNTech, Спутник – Light, Moderna mRNA-1273. По району подлежало к профилактическим прививкам – 103003 человек старше 18 лет. Привито 1 дозой – 67107 (65,2%) человек, 2 дозой – 52491 (51%) человек и 3 дозой (бустерная доза) - 2319 (4,4%). Организация вакцинации среди населения против корона вирусной инфекции в апреле 2021г, привело локализации и снижение заболеваемости COVID-19 в осенний период среди населения района и области, создала условия формирования коллективного иммунитета, который препятствовали возникновению повторных вспышек заболевания.

Ключевые слова: корона вирусная инфекция, COVID-19, вакцина, доза, профилактическая прививка, бустерная доза, Спутник V, Astra Zeneca, Qaz Vac, периоды, возраст, летальность,

THE EFFECTIVENESS OF PREVENTIVE VACCINATIONS AGAINST COVID-19 AND THE INCIDENCE OF CORONA VIRUS INFECTION IN THE POPULATION OF THE SUZAK DISTRICT OF THE JALAL-ABAD REGION IN THE PERIOD OF 2021

Annotation. The article reflects the analysis of preventive vaccinations against COVID-19 in the Suzak district of Jalal-Abad region in 2021. Vaccination was started with Vero-Cell vaccine, subsequent vaccination was carried out with different types of vaccines: - Sputnik V, Astra Zeneca, Qaz Vac, Pfizer - BioNTech, Sputnik - Light, Moderna mRNA-1273. In the region, 103,003 people over 18 were subject to preventive vaccinations. 67107 (65.2%) people were vaccinated with the 1st dose, 52491 (51%) people with the 2nd dose and 2319 (4.4%) people with the 3rd dose (booster dose).

The organization of vaccination among the population against the corona virus infection in April 2021 led to the localization and decrease in the incidence of COVID-19 in the autumn period among the population of the district and region, created the conditions for the formation of herd immunity, which prevented the occurrence of repeated outbreaks of the disease

Key words: - corona virus infection, COVID-19, vaccine, dose, prophylactic vaccination, booster dose, Sputnik V, Astra Zeneca, Qaz Vac, periods, age, mortality,

ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛАСТЫНЫН, СУЗАК РАЙОНУНУН КАЛКЫНЫН COVID-19 ООРУСУНА 2021ЖЫЛЫ ЖУРГУЗУЛГОН ПРОФИЛАКТИКАЛЫК ЭМДООНУН ЭФФЕКТИВДУУЛУГУН БАЛОО

Аннотация. – макалада Жалал -Абад областынын Сузак районунда, 2021 жылы, калктын COVID -19 оорусуна каршы профилактикалык эмдоо корсоткучторун талдоо

чагылдырылган. Эмдоо Vero-Cell вакцинасы менен башталып, вакцина: - Спутник V, Astra Zeneca, Qaz Vac, Pfizer – BioNTech, Спутник – Light, Moderna mRNA-1273 турлору менен улантылып эмдоо жургузулгон. Район боюнча профилактикалык эмдоого – 103003 атуул, 18 жаштан жогоркулар белгиленип, биринчи дозасын – 67107 (65,2%) адам, 2 доза менен – 52491 (51%) адам жана 3 доза менен (бустер дозасы) - 2319 (4,4%) адам эмделген. Корона вирус оорусуна каршы, 2021жылдын апрель айында жургузулгон профилактикалык эмдоонун натыйжасында райондун калкынын арасында кузгу мезгилдеги оорунун курчуп кетуусун алдын алуу менен бирге, азайтып, калктын корона вирус оорусунун коомдук иммунитетин жогорулатуу менен оорунун курчуп кетуусуно тоскоолдуктар жаратылды.

Негизги сөздөр: - корона вирус оорусу, COVID-19, вакцина, доза, бустердик доза, профилактикалык эмдоо, Спутник V, Astra Zeneca, Qaz Vac, мезгили, жашы, оорунун олуму,

Актуальность. Пандемия начавшегося в декабре 2019 г. в Китае нового коронавирусного заболевания SARS COV-2 продолжает оказывать огромное воздействие и ущерб на все сферы деятельности человечества. Скорее всего это говорит о том, что, начатую активную иммунизацию надо усилить. Вакцинация является наиболее действенным способом предотвращения развития эпидемической вспышки среди населения. {5.6.7} Карантинные мероприятия способны лишь в какой-то мере ограничить распространение заболевания, поэтому актуальным является вопрос о создании и использовании специфических средств профилактики в отношении данной нозологической формы, направленных на искусственное формирование коллективного иммунитета против COVID-19, а также организацию и проведение вакцинации среди населения[4].

Коллективный иммунитет, являющийся наиболее эффективным средством предотвращения распространения заболевания, формируется двумя путями - пассивным (формирование невосприимчивого к повторному инфицированию контингента вследствие естественного распространения заболевания) и активным (массовая вакцинация населения)[6,7] Высокие темпы вакцинации против COVID-19 стали возможны благодаря разработке и массовому производству новых вакцин.

В соответствии с информацией ВОЗ на июль 2021 г. зарегистрированы 22 различные вакцины 5; кроме того, многие вакцины находятся на стадии доклинического изучения[7,8]. Рассматриваемые вакцины относятся к следующим типам: - РНК-вакцины — BNT162b2 (Pfizer/BioNTech, Германия, США) и mRNA1273 (Moderna, США); - векторные рекомбинантные вакцины — Гам-КОВИД-Вак (Спутник V) (НИЦЭМ им. Н.Ф. Гамалеи, Россия), Ad26.COV2.S (Johnson & Johnson, США) и ChAdOx1-S (AZD1222) (AstraZeneca, Великобритания, Швеция); - инактивированные вакцины — BBIBP-CoV (Sinopharm, Китай) и CoronaVac (Sinovac, Китай); - субъединичные вакцины — NVX-CoV2373 (Novavax, США). Вакцинация против COVID-19 может сопровождаться легкими побочными эффектами (небольшое повышение температуры тела или боль, покраснение кожи в месте инъекции), проявление которых в основном зависит от состояния индивидуального организма [6]. Обычно побочные проявления вакцинации носят легкий или умеренный характер и являются непродолжительными. Серьезные или продолжительные

побочные эффекты возникают в очень редких случаях. Тем не менее редкие нежелательные явления в результате использования вакцин, такие как повышенная температура тела, озноб, головная боль, боль в мышцах, боль в месте введения, диарея, являются объектом непрерывного мониторинга со стороны разработчиков вакцин и органов здравоохранения. Вероятность возникновения какого-либо из указанных побочных эффектов может зависеть от конкретной вакцины [5].

Цель исследования: - провести анализ вакцинации против корона вирусной инфекции(COVID-19) и заболеваемости среди больных получивших профилактические прививки, по возрасту и месяцам.

Материал и методы исследования

Материалом для проведения анализа являются официальные статистические данные о численности населения, определение групп риска в соответствии с отчетом Департамента профилактики заболеваемости государственного центра санитарно- эпидемиологического надзора.

Также данная работа основана на результатах данных районного центра профилактики заболеваемости и санитарно – эпидемиологического надзора, межобластного центра инфекционного отделения Жалал-Абадской областной больницы и инфекционного отделения Сузакской ЦОВП в 2021г.

Для расчета данных применялись статистические методы исследования.

По Сузакскому району проживает 308243 человек, из них взрослые 18 лет и старше - 182251 человек. К профилактическим прививкам против COVID-19 подлежало население старше 18 лет - 103003 человек. Не были запланированы к профилактическим прививкам лица старше 18 лет которые составили - 79248 человек, то есть те лица которые имеют медицинские противопоказания и лица находящиеся в ближнем и дальнем зарубежье в связи с временной миграцией.

В районах, городах области вакцинация против новой корона вирусной инфекции COVID-19 была начата в апреле 2021года вакциной Vero-Cell. В последующем вакцинация проводилась разными видами вакцин: - Спутник V, Astra Zeneca, Qaz Vac, Pfizer – BioNTech, Спутник – Light, Moderna mRNA-1273. Разновидность вакцин связана с приобретением за чет Республиканского бюджета, передачей в виде гуманитарной помощи и в рамках механизма Covax.

В целях повышения не восприимчивости населения к COVID-19, во исполнения приказа МЗ КР, во всех организациях здравоохранения (ОЗ)районного уровня были организованы 24- стационарные и 2- временные прививочные пункты(в зоне с Октябрьское и с Сузак) для проведения вакцинации населения против COVID-19. Для проведения вакцинации и профилактического осмотра лиц подлежащих к вакцинации COVID-19 была подготовлена 72-команда ответственных за вакцинацию состоящая из врачей и медицинских сестер.

Результаты и их обсуждение

По Сузакскому району за 2021год зарегистрировано - на 100тыс население - 365,9 случаев, против - 333,0 на 100тыс в 2020 году случаев COVID-19 и на 100тыс населения - 129,7 случаев, против - 412,8 случаев на 100тыс население в 2020году, вне больничной пневмонии. Локализации и снижение заболеваемости

COVID-19 среди населения района и области, важную роль имела организация вакцинации населения против новой корона вирусной инфекции COVID-19.

По району подлежало к профилактическим прививкам – 103003 человек старше 18 лет. Привито 1 дозой – 67107 (65,2%) человек, 2 дозой – 52491 (51%) человек и 3 дозой (бустерная доза) - 2319 (4,4%). Таблица 1. В настоящее время продолжаются профилактические прививки

Таблица №1. Охват вакцинации против новой корона вирусной инфекции COVID -19 по району и области.

Наименование городов и районов	Всего контингентов	Общее количество по дозам					
		1 дозой-	1- дозы	2-дозой	2- дозы	3- дозой	
		абс ч	%	абс ч	%	абс ч	%
Сузакский	103003	67137	65,2	52491	51,0	2319	4,4
по области	435112	300019	69,0	233483	54,0	20408	8,7

Исследование показало, в 2020г начало заболеваемости COVID-19 зарегистрирована с марта месяца и повышение заболеваемости отмечены в осенний период:- октябрь – 100,1 и ноябрь - 97,8 (по области -114,4 и 83,3), на 100 тыс. население. В 2021г заболеваемость регистрировался в течение года, высокая заболеваемости отмечены в летний период -июнь -138,2 и июль 148,2 на 100тыс население. Таблица 2. Низкая заболеваемость приходилась на осенний период сентябрь по ноябрь месяце – 2,9-4,5 (по области -3,3 -3,8) на 100тыс население. Такая снижение заболеваемости корона вирусной инфекции в осенний период до 15 раза по сравнению с 2020года, является один факторов начатое профилактические прививки против корона вирусной инфекции в апреле 2021года. Так как начатое вакцинация население дала начало организации коллективного иммунитета к невосприимчивости население к инфекции.

Таблица №2.Заболеваемость COVID-19 в Сузакском районе по месяцам 2020-2021гг

Годы.	январь	февраль	март	апрель	май	Июнь	Июль	август	сентябрь	октябрь	Ноябрь	декабрь	всего
В 2020г			46	40	2	57	121	66	32	299	292	39	994
Индекс показателя			15,4	13,4	0,66	19,0	40,5	22,1	10,7	100,1	97,8	13,0	333,0
2021г	21	5	7	17	67	426	457	70	9	16	14	19	1128
Индекс показателя	6,8	1,6	2,2	5,5	21,7	138,2	148,2	22,7	2,9	5,1	4,5	6,1	365,9

Большой удельный вес поражаемый возраст COVID-19 как в предыдущий год стало возраст 30-64лет(60,6%-54,8%), 18-29лет(15,2%-23,5%) и 65и старше

лет(17%- 13,5%). Но в 2021году удельный вес заболеваемости в возрасте 18-29лет выросло на 8,3%, в 30-64 и 65 и старше лет удельный вес снижены с 3,5% по 5,8%.

По району заболело с COVID-19-1128 больных, из них - 62(5,5%) больные получивших профилактические прививки против корона вирусной инфекции , в том числе в возрасте 30-64лет -43(6,9%), 65и старше лет -16(10,4%) и 18-29лет - 3(1,1%) больные. Удельный вес больных получивших профилактической прививки в возрасте 65лет и старше заболели больше,(3,5% -9,3%) чем другие возраста, вакцинированных против COVID-19.

Всего по району летальности от COVID-19, составило -0,7%(8случаев), против – 0,5%(5случаев) в 2020году. Летальности зарегистрированы в возрасте 30-64лет – 0,8% и 65 лет и старше –1,9% больных данного возраста. Зарегистрированы 1(2.3%)случаев летальности среди привитых больных, в возрасте 30-64лет. Таблица 3.

Таблица 3.Заболеваемость населения Сузакского района COVID-19 по возрастам и получивших профилактические прививки .

Наименование болезни	До 1 года	1-год	2-4года	5-6 лет	7-14 лет	15-17 лет	18-29 лет	30-64 лет	65 и выше	всего
2020г	5	8	9	5	28	16	151	603	169	994
Удель. Вес %	0,6	0,9	0,9	0,6	2,9	1,6	15,2	60,6	17	
2021г1	7	1	11	8	38	25	266	619	153	1128
Удельный вес %	0,6	0,08	0,97	0,7	3,3	2,2	23,5	54,8	13,5	
В.т.ч. привито							3	43	16	62
умерло								5	3	8
В.т.ч. привито								1		1

Заключение:

Организация вакцинации среди населения против корона вирусной инфекции в апреле 2021г привело локализации и снижение заболеваемости COVID-19 в осенний период среди населения района и области, создала условия формирования коллективного иммунитета, который препятствовали возникновению повторных вспышек заболевания.

Регистрации корона вирусной инфекции 5,5% среди больных привитых против COVID-19, необходимо изучить и провести дополнительные исследования для выявления факторов снижения восприимчивости населения.

Для изучения иммунного статуса вакцинированного населения района и не вакцинированного, необходимо провести серологические методы исследования.

Литература:

1.Н.М.Темиров, Б.Т.Абдимомунова, В.Н.Темирова, П.З. Эшенкулова, С.Т.Жолдошев, С.Ж.Артыкбаева, Т.Р.Усупбекова. Эпидемиологические особенности заболеваемости COVID-19 в Жалал-Абадской области Кыргызской области. Санитарный врач. 12\2021 стр. 38-46.

2.Темиров Н. М., Мамырова К. К. Абдимомунова Б. Т., Жолдошев С. Т. Оценка эффективности профилактических и противоэпидемических мероприятий по недопущению распространения COVID-19 среди пациентов и медицинского персонала противотуберкулезного стационара в период пандемии. Санитарный врач. 2021; 2: 8–14.

3.Носкова Маргарита Петровна, Космалёв Николай Сергеевич. Отношение студентов педагогического вуза к вакцинации от Ковид-19. // Конкурс лучших студенческих работ-2021.-№9 С.195-198. Пенза.

4.Сулакшин С.С. К публичной полемике о "Росте" случаев заболеваний и смертей в результате массового вакцинирования от Ковида.// Здоровье - основа человеческого потенциала: проблемы и пути их решения-2021.- №1 С.286-294 Санкт-Петербург. ISSN: 2076-461

5.Кириллов А.Г., Иванова А.Л.,Токарева З.Н, Наумова Е.А., Токарев Н.И., Ванина И.В. Опыт работы по вакцинации против covid-19 взрослого населения в поликлинике №4 Бу «Городская клиническая больница №1» Минздрава Чувашии. //«Здравоохранение Чувашии» № 2, 2021- С.12-25. Doi 10.25589/GIDUV.2021.37.70.005 УДК 616.9: 578.834.1

6.Онищенко Г. Г., Сизикова Т. Е., Лебедев В. Н., Борисевич С. В. Сравнительная характеристика вакцин против COVID-19, используемых при проведении массовой иммунизации. //БИОПРЕПАРАТЫ. ПРОФИЛАКТИКА, ДИАГНОСТИКА, ЛЕЧЕНИЕ. УДК 615.371:604:578.834.1 <https://doi.org/10.30895/2221-996X-2021-21-3-158-166>

7. Kumar A, Dowling WE, Román RG, Chaudhari A, Gurry C, Le TT, et al. Status report on COVID-19 vaccines development. Curr Infect Dis Rep. 2021;23(6):9. <https://doi.org/10.1007/s11908-021-00752-3>

8.Kim JH, Marks F, Clemens JD. Looking Beyond COVID-19 vaccine phase 3 trials. Nat Med. 2021;27:205–11. <https://doi.org/10.1038/s41591-021-01230-y>

9.Voysey M, Clemens SAC, Madhi SA, Weckx LY, Folegatti PM, Aley PK, et al. Safety and efficacy of the ChAdOx1 nCoV-19 vaccine (AZD1222) against SARS-CoV-2: an interim analysis of four randomised controlled trials in Brazil, South Africa, and the UK. Lancet. 2021;397(10269):99–111. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)32661-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)32661-1)

Омурзаков С.А., э.и.д., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Омошев Т.Т., п.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙЫЛ ЧАРБАСЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

Аннотация

Макалада Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын экономикалык натыйжалулугун жогорулатуунун негизги багыттары боюнча маселелер каралган. Айыл чарбасынын учурдагы абалы жана негизги көйгөйлөрү каралган. Экономикалык натыйжалуулукту жогорулатуунун негизги багыттары сунушталган.

Түйүндүү сөздөр: айыл чарба, инновация, экономика, каржылоо булактар, өнөр жай.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы основных направлений повышения экономической эффективности сельского хозяйства в Кыргызстане. Рассмотрены современное состояние и основные проблемы сельского хозяйства. Предложены основные направления повышения экономической эффективности.

Ключевые слова: сельское хозяйство, инновации, экономика, источники финансирования, промышленность.

KEY DIRECTIONS FOR IMPROVING THE ECONOMIC EFFICIENCY OF AGRICULTURE IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract

This article examines the key areas for improving the economic efficiency of agriculture in Kyrgyzstan. It examines the current state and key challenges of agriculture and proposes key areas for improving economic efficiency.

Keywords: agriculture, innovation, economics, funding sources, industry.

Киришүү.

Айыл чарба тармагы Кыргыз Республикасынын экономикасынын негизги багыттарынын бири болуп саналат. Өлкөнүн калкынын олуттуу бөлүгү айыл жергесинде жашап, айыл чарба продукциясын өндүрүү менен алектенет. Ошондуктан бул тармактагы экономикалык натыйжалуулук – өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн, тамак-аш коопсуздугунун жана калктын жашоо деңгээлинин негизги факторлорунун бири болуп эсептелет.

Кыргызстандын айыл чарбасы акыркы жылдары реформалоо процессинен өтүп, базар экономикасынын талаптарына ылайык структуралык өзгөрүүлөрдү башынан өткөрдү. Бирок тармакта өндүрүмдүүлүктүн төмөндүгү, техника жана

технологиянын эскилиги, сууга, күйүүчү майга жана насыя каражаттарына жеткиликтүүлүктүн чектелүү болушу сыяктуу көйгөйлөр да эле өз актуалдуулугун сактап келет.

Бүгүнкү күндө айыл чарбасы үчүн адистерди жана жетекчи кадрларды даярдоонун алсыз абалы, алардын рыноктук реформаларга ийкемдүүлүгүнүн жетишсиздиги аларга жаңы, рыноктук экономикалык шарттарга тез көнүү мүмкүнчүлүгүн бербей келет, бул терс кесепеттерди жаратууда. Кадрдык потенциалды чыңдоо боюнча натыйжалуу иш алып баруу үчүн төмөнкүлөр талап кылынат:

- айыл чарбасында эмгектенишкен кызматкерлердин квалификациялык деңгээлин облустун жана бүтүндөй аймактын деңгээлинде жогорулатуу;

- жаштарга кесипке багыт берүү иштерин уюштуруу жана аларды окутуу үчүн тандоо, айыл чарба өндүрүшүндө жогорку квалификациялуу жумушчуларды кармап калуу боюнча иштерди уюштуруу;

- айыл чарба ишканаларынын жетекчилерин даярдоо жана кайра даярдоо. Мунун бардыгы айыл чарбасын кадрлар менен камсыз кылуунун аймактык программаларынын артыкчылыктуу багыттары болуп саналат. Мунун негизинде менеджерлердин резервин калыптандырууга өзгөчө көңүл буруу зарыл. Бул көйгөйдү аймактык жогорку окуу жайларында адистерди кайра даярдоо, аларга кошумча билим берүү жолу менен чечүүгө болот:

- айыл чарба өндүрүшүнө, продукцияны кайра иштетүү жана сатуу процесстерине жаңы маалыматтык технологияларды киргизүү чөйрөсүндө кадрлардын квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоону уюштуруу.

- айыл чарба өндүрүүчүлөрүн зарыл болгон илимий-техникалык жана рыноктук маалымат менен камсыздоонун натыйжалуу механизми болуп саналган консультациялык-маалыматтык кызматтарды түзүү жолу менен агроөнөр жай комплекстеринин өндүрүшүн олуттуу көбөйтүүгө көмөк көрсөтүү.

Жогорудагы факторлор айыл чарба өндүрүшүнүн адистик потенциалын чыңдоо иштеринин натыйжалуулугун бир далай жогорулатат. Айыл чарба ишканаларында жыл бою болгон эмгек ресурстарын толук жана текши пайдалануу дыйкан чарбаларындагы өндүрүштү рационалдуу уюштуруунун маанилуу шарттарынын бири. Инновациялык жумуштуулуктун өсүшү менен эмгек өндүрүмдүүлүгү жана эмгек акы жогорулайт, бул болсо өз кезегинде айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун да жогорулатат.

Мындай шартта айыл чарбасынын экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуу өлкөнүн стратегиялык максаттарынын бири катары каралып, бир катар мамлекеттик программалар жана реформалар ишке ашырылууда.

Айыл чарбасынын учурдагы абалы жана негизги көйгөйлөрү.

Кыргызстандын айыл чарбасы көп тармактуу жана табигый-климаттык шарттарга жараша ар түрдүү. Негизги тармактарга өсүмдүктөрдү өстүрүү (дан эгиндери, жашылча-жемиштер, пахта, бакча өсүмдүктөрү) жана мал чарбачылыгы кирет.

Бирок учурдагы абалда бир катар системалуу көйгөйлөр бар:

- 1.Өндүрүмдүүлүктүн төмөндүгү.
- 2.Техника жана технологиянын эскилиги.

- 3.Инвестициялардын жетишсиздиги.
- 4.Илим-билим менен байланыштын алсыздыгы.
- 5.Сугат системасынын эскилиги.
- 6.Базар инфраструктурасынын өнүкпөгөндүгү.

Мунун баары айыл чарбасынын жалпы эффективдүүлүгүн төмөндөтүп, өндүрүлгөн продукциянын наркын жогорулатууга жана экспорттук потенциалды кеңейтүүгө тоскоолдук кылат.

Айыл чарбасынын экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуу түшүнүгү

Айыл чарбанын экономикалык натыйжалуулугу – бул өндүрүш процессинде колдонулган ресурстар менен алынган натыйжанын ортосундагы катыш. Натыйжалуулук эмгек, капитал жана жаратылыш ресурстарын канчалык рационалдуу пайдаланууга жараша аныкталат.

Айыл чарбасынын натыйжалуулугун жогорулатуу – бул чыгымдарды азайтуу, өндүрүштүн сапатын жана көлөмүн жогорулатуу, ресурстарды үнөмдүү пайдалануу аркылуу максималдуу пайда алуу процессин билдирет.

Айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн экономикалык натыйжалуулугу негизинен тышкы жана ички факторлор менен аныкталат. Ички факторлорго малдын продукттуулугу, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү, өндүрүштү уюштуруу жана анын технологиясы, өндүрүлгөн продукциянын наркы, жумушчулардын адистешүү деңгээли ж.б. кирет. Тышкы факторлорго айыл чарбасы, салык салуу, баа түзүү, насыялоо, субсидиялоо, инфляция ж.б. чөйрөлөрдөгү мыйзамдуулукту кошушат. Өндүрүштүк фонддор, эмгек жана жаратылыш ресурстары агрардык продукцияны өндүрүүнүн жана айыл чарбасынын экономикалык өсүүсүнүн жетектөөчү фактору болуп саналышат.

Өндүрүштөгү экономикалык натыйжалуулук жогорулаган сайын чарбалардын кирешелери көбөйөт, жыйынтыгында эмгек акы үчүн кошумча каражаттар камсыз кылынып, социалдык шарттар жакшырат, бул болсо жалпы эле мамлекетке гана эмес, жеке чарбалар менен түздөн-түз жумушчуларга да пайда алып келет. Айыл чарба ишканаларынын өндүрүштүк потенциалы айыл чарасындагы экономикалык ишмердүүлүктүн негизи болуп саналат.

Экономикалык натыйжалуулукту жогорулатуунун негизги багыттары

- 1.Инновациялык технологияларды киргизүү.
- 2.Материалдык-техникалык базаны жаңылоо.
- 3.Кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү.
- 4.Сугат системасын модернизациялоо.
- 5.Агроөндүрүштүк илим менен билимди өнүктүрүү.
- 6.Финансылык колдоо жана кредиттик жеткиликтүүлүк.
- 7.Экспорттук потенциалды кеңейтүү.
- 8.Айыл жерлеринде кооперацияны өнүктүрүү.

Мамлекеттик саясат жана программалардын ролу

Кыргыз Республикасынын өкмөтү айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча бир катар стратегиялык документтерди ишке ашырууда. Алардын катарына «Айыл чарбасын өнүктүрүү – 2040» стратегиясы, «Агроөнөр жай комплексин санариптештирүү программасы» жана «Сугат системасын реабилитациялоо

долбоору» кирет. Бул программалардын максаты – айыл чарбасында инновацияларды киргизүү, өндүрүштүн натыйжалуулугун арттыруу жана экспорттук мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү.

Жыйынтык

Кыргызстандын айыл чарбасы – улуттук экономиканын негизги бөлүгү катары өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун жана калктын жашоо деңгээлин камсыз кылууда маанилүү роль ойнойт. Бирок учурда бул тармакта өндүрүштүн натыйжалуулугу жетиштүү деңгээлде эмес.

Айыл чарбанын экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн инновациялык технологияларды колдонуу, материалдык-техникалык базаны жаңылоо, илимий-практикалык байланышты күчөтүү, кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү, кооперация жана мамлекеттик колдоо механизмдерин өркүндөтүү сыяктуу багыттарды ишке ашыруу зарыл.

Бул чаралар системалуу түрдө жүзөгө ашырылса, Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы туруктуу өнүгүүгө жана дүйнөлүк рынокто атаандаштыкка жөндөмдүү болууга шарт түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети. – Айыл чарба боюнча жылдык отчеттор, 2024.

2. Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги. – «Айыл чарбасын өнүктүрүү стратегиясы – 2040».

3. FAO. – Kyrgyzstan Agriculture Overview Report, 2023.

4. Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К. Научные основы развития инновационных процессов в сельском хозяйстве. [Текст] /Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т.// Электронное периодическое издание “Экономика и социум” №4 (17) -2015. 871-878.

5. Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К. Модернизации АПК на основе совершенствования инновационных процессов экономики. [Текст] /Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т.// Научный журнал “Альманах мировой науки” 2015-№1-4(1) “Актуальные проблемы развития современной науки и образования” По материалам международной научно-практической конференции 31 октября 2015 года (часть 4). 81-90.

6. Кыргызстан в цифрах, Бишкек, 2024.

7. Сельское хозяйство Кыргызской Республики 2018-2022, Бишкек 2023.

МАЗМУНУ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS:

Маткеримова А.М., Жолдошева М. ИШКАНАДАГЫ ФУНКЦИОНАЛДЫК ЧЫГЫМДАРДЫН ТАЛДООНУН УЮШТУРУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	3
Маткеримова А.М., Карабекова Э. СТРАТЕГИЯНЫ ИШТЕП ЧЫГУУНУН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ЫКМАЛАРЫ.....	9
Ганыбаева У.Г., Назаров Д.А., Кочконбаева К.З. ФИНАНСЫЛЫК ОТЧЕТТУУЛУКТУН АУДИТИНИН САПАТЫН КОНТРОЛДОО (АЭС 220).....	16
Хамрабаев А.А., Маматова А.Б., Дарманкулова Т.А. ЧАКАН БИЗНЕСТЕ ТҮРДҮҮ ДЕБИТОРЛОР ЖАНА КРЕДИТОРЛОР МЕНЕН ЭСЕПТЕШҮҮЛӨРДҮН ЭСЕБИ ЖАНА АУДИТИ.....	22
Хамрабаев А.А., Маматова А.Б., Дарманкулова Т.А. КЫРГЫЗСТАНДА ЧАКАН БИЗНЕСКЕ САЛЫК САЛУУ	28
Хурбаева Ч.Г., Юлдашев Д.Л., Умаров А.М. ТУРИЗМДИН ЭКОНОМИКАГА КОШКОН САЛЫМЫ.....	32
Култаев Т.Ч., Атыбаева И.Ж. ЭКОНОМИКАНЫН ТАРМАКТАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН РЕГИОНДУК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮН ОПТИМАЛДАШТЫРУУ ЫКМАСЫ КАТАРЫ БОЛЖОЛДОО.....	40
Жолдошбаев А.С., Хурибаева Э.Г. КЫРГЫЗДАРДЫН ЫСЫМДАРЫНДА ЖАНЫБАРЛАРДЫН АТАЛЫШТАРЫН КОЛДОНУУ	46
Эгембердиева А.Д., Абдымамунуова Д.З. АДАМДЫН АЙЛАНА-ЧӨЙРӨГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ.....	51
Эгембердиева А.Д., Абдымамунуова Д.З. СУУ РЕСУРСУ-КЫРГЫЗСТАНДЫН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮНҮН ФАКТОРУ.....	54
Кудайбердиева Г.А., Тухтакулова З.С., Камчыбекова К. ВЛИЯНИЕ ОРГАНИЧЕСКИХ УДОБРЕНИЙ В ВЫРАЩИВАНИИ ХЛОПЧАТНИКА...	58
Кудайбердиева Г.А., Темирова А.А. ВЫРАЩИВАНИЕ СОРТА «ЭДЕССА» С ИЗМЕНЕНИЕМ НОРМЫ ПОЛИВА.....	63
Караева З.К., Жапарова Г.Т. «КЫЗ ДАРЫЙКА» ЭЛДИК ПОЭМАНЫН КОТОРМОЛОРУНА МЕТАСЕМИОТИКАЛЫК АНАЛИЗ.....	68
Хурибаева Э.Г., Узенбаева У.Ш. КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖАНА АЙМАКТЫК МАТЕРИАЛДАРЫН КОЛДОНУУ.....	73
Абдуллаева Г.Х., Алибаев У.Х. АНГЛИС ЖАНА БАШКА ЧЕТ ТИЛДЕРИНЕН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КИРГЕН НЕОЛОГИЗМ СӨЗДӨР.....	80
Жолдошбаев Д.А. ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕВИАНТТЫК ЖҮРҮМ-ТУРУМУ ЖӨНҮНДӨГҮ ЭЛЕСТЕТҮҮЛӨРҮ.....	88
Омошев Т.Т., Куваков Ж. СУУ – ЖЕРГЕ, БАЙЛЫК ЭЛГЕ - КЫРГЫЗСТАНДЫН СУУЛАРЫ МАТЕМАТИКА КРУЖОГУНДА.....	102
Паязова А.М., Саттарова А.Т., Маматова М.Ж. КЕСИП ТАНДООДО ЖОГОРКУ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ӨЗҮН-ӨЗҮ БААЛООСУНУН РОЛУ.....	110

Топчубай уулу З., Шатай кызы Н. ОКУТУУНУН АЙРЫМ ЫКМАЛАРЫ.....	115
Хасанова Б.А. ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ДЕТЕЙ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ.....	118
Кенешова Э.Б., САНАРИПТЕШТИРҮҮ МЕЗГИЛИНДЕ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН САПАТЫН БААЛОО.....	125
Арстанбек кызы Г., Сулайманова Д.К. БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫ ОКУТУУДА ЖАНА ТАРБИЯЛООДО АТА-ЭНЕНИН РОЛУ.....	130
Жакыпова Ш.О. БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНА БИЛИМ БЕРҮҮДӨ СОЦИАЛДЫК ТАРМАКТАРДЫН РОЛУ.....	134
Айтиева А.Ш. ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ: КАК ПОВЫСИТЬ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ.....	140
Тагаева А.М. БАШТАЛГЫЧ КЛАСС ОКУУЧУЛАРЫНЫН ОКУУ ПРОЦЕССИНДЕ ОЮН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН КОЛДОНУУ.....	144
Абдулматов А. ИШКАНАЛАРДЫ САНАРИПТИК БАШКАРУУДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ.....	147
И.А.Фукалов РАБОТОРГОВЛЯ НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ.....	151
Исаков Б.М., Мурзакметов Т.Т. ИСЛАМДА ТУУГАНДЫК МАМИЛЕЛЕРДИН (СЫЛЬЯТУЛ-АРХАМ) КОЛДООГО АЛЫНУУСУ ЖАНА САКТАЛУУСУ.....	161
Темирова В.Н., Темиров Н.М. ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОФИЛАКТИЧЕСКИХ ПРИВИВОК ПРОТИВ COVID-19 И ЗАБОЛЕВАЕМОСТИ КОРОНА ВИРУСНОЙ ИНФЕКЦИИ НАСЕЛЕНИЕ СУЗАКСКОГО РАЙОНА ЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ В ПЕРИОД 2021Г.....	166
Омурзаков С.А., Омошев Т.Т. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙЫЛ ЧАРБАСЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ.....	172

Вестник МНУ имени К.Ш.Токтомаматова 2024 №4
Зарегистрирован в Министерстве Юстиции Кыргызской Республики
Регистрационное свидетельство №1405
от 21 мая 2008 года

Формат 21х297 Объем 12,25 п.л. 1/16 Тираж 150 экз.
Отпечатано в частной типографии ИП «Газибаев Х.Б.»
г.Жалал-Абад, ул.Токтогула, 20-3